

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

Ի. Վ. ՍՏԱԼԻՆԻ

ԵԼՈՒՅԹԸ ՌԱԴԻՈՅՈՎ

1941 թվականի ՀՈՒՆԻՍԻ 3-ԻՆ

Ընկերներ, բազմազաններ, եզրայիններ եվ բույրներ, մեր բաճակի եվ մա-
վառաժի մառախուղներ:

Ձեզ եմ դիմում ես, իմ բարեկամներ:

Հիտլերյան Գերմանիայի ուխտադրուժ ռազմական հարձակումը մեր հայրենիքի վրա, որ սկսվեց հունիսի 22-ին, շարունակվում է: Չնայած Կարմիր Բանակի հերոսական դիմադրությանը, չնայած որ թշնամու լավագույն դիվիզիաներն ու նրա ավիացիայի լավագույն զորամասերն արդեն ջախջախված են և իրենց գերեզմանն են գտել մարտի դաշտերում, թշնամին շարունակում է առաջ խցկվել, նոր ուժեր նետելով Ֆրոնտը: Հիտլերյան զորքերին հաջողվել է գրավել Լիտվան, Լատվիայի մի զգալի մասը, Իսլոռուսիայի արևմտյան մասը, Արևմտյան Ուկրաինայի մի մասը: Ֆաշիստական ավիացիան ընդլայնում է իր ռմբակոծիչների գործողության շրջանները, ռմբակոծության ենթարկելով Մուրմանսկը, Օրշան, Մոզիլյովը, Սմոլենսկը, Կիևը, Օդեսան, Սևաստոպոլը: Մեր հայրենիքի վրա լուրջ վտանգ է կախված:

Խնչպես կարող էր պատահել, որ մեր փառապանձ Կարմիր Բանակը ֆաշիստական զորքերին հանձնեց մեր մի շարք քաղաքներն ու շրջանները: Միթե գերմանական-ֆաշիստական զորքերն իրոք անպարտելի զորքեր են, ինչպես այդ մասին անդադար տարփողում են ֆաշիստական սնապարծ պրոպագանդիստները:

Իհարկե, ոչ: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ անպարտելի բանակներ չկան և չեն եղել: Նապոլեոնի բանակն անպարտելի էին համարում, բայց նա ջախջախվել է մերթ ուռաական, մերթ անգլիական, մերթ գերմանական զորքերի կողմից: Վիլհելմի գերմանական բանակն էլ առաջին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ անպարտելի բանակ էին համարում, բայց նա մի քանի անգամ պարտություն կրեց ուռաական և անգլոֆրանսիական զորքերի կողմից, և ի վերջո ջախջախվեց անգլոֆրանսիական զորքերի կողմից: Նույնը պետք է ասել Հիտլերի այժմյան գերման-ֆաշիստական բանակի մասին: Այդ բանակը դեռ լուրջ դիմադրության չէր հանդիպել Եվրոպայի մայր-ցամաքում: Միայն մեր տերիտորիայում նա լուրջ դիմադրության հանդիպեց: Եվ եթե այդ դիմադրության հետևանքով գերման-ֆաշիստական բանակի լավագույն դիվիզիաները ջախջախվեցին մեր Կարմիր Բանակի կողմից, ապա այդ նշանակում է, որ հիտլերյան ֆաշիս-

տական բանակը նույնպես կարող է ջախջախվել և կջախջախվի, ինչպես ջախջախվեցին Նապոլեոնի և Վիլհելմի բանակները:

Ինչ վերաբերում է այն բանին, որ մեր տերիտորիայի մի մասն այնուամենայնիվ զբաղվեց գերման-ֆաշիստական զորքերի կողմից, ապա այդ բացատրվում է գլխավորապես նրանով, որ ֆաշիստական Գերմանիայի պատերազմը ՍՍՌՄ-ի դեմ սկսվեց գերմանական զորքերի համար նպաստավոր և սովետական զորքերի համար աննպաստ պայմաններում: Բանն այն է, որ Գերմանիայի, որպես պատերազմող երկրի, զորքերն արդեն ամբողջովին մոբիլիզացիայի էին ենթարկված, և Գերմանիայի կողմից ՍՍՌՄ-ի դեմ նետված ու ՍՍՌՄ-ի սահմաններին մոտեցրած 170 դիվիզիաները գանձվում էին լիակատար պատրաստության վիճակում, միայն ազդանշանի սպասելով հարձակվելու համար, մինչդեռ սովետական զորքերը դեռ պետք է մոբիլիզացիայի ենթարկվեին և մոտենային սահմաններին: Փոքր նշանակություն չունեցավ այստեղ նաև այն հանգամանքը, որ ֆաշիստական Գերմանիան անսպասելի կերպով և ուխտադրժուրեն խախտեց իր և ՍՍՌՄ-ի միջև 1939 թվին կնքված չհարձակվելու պակտը, հաշվի չառնելով, որ նա ամբողջ աշխարհի կողմից կճանաչվի որպես հարձակվող կողմ: Հասկանալի է, որ մեր խաղաղասեր երկիրը, չկամենալով իրեն վրա վերցնել պակտը խախտելու նախաձեռնությունը, չէր կարող ընենել ուխտադրժուրթյան ուղին:

Կարող են հարցնել, ինչպես կարող էր պատահել, որ Սովետական Կառավարությունը համաձայնեց չհարձակվելու պակտ կնքել այնպիսի ուխտադրժուր մարդկանց և ճիվաղների հետ, ինչպես Հիտլերն է և Ռիբենտրոպը: Արդյոք այստեղ Սովետական Կառավարության կողմից սխալ չի թույլ տրվել: Իհարկե, ոչ: Չհարձակվելու պակտը խաղաղության պակտ է երկու պետությունների միջև: Հենց այդպիսի պակտ առաջարկեց մեզ Գերմանիան 1939 թվին: Կարող էր արդյոք Սովետական Կառավարությունը հրաժարվել այդպիսի առաջարկությունից: Ես կարծում եմ, որ ոչ մի խաղաղասեր պետություն չի կարող հրաժարվել խաղաղության համաձայնությունից իր հարեան տերության հետ, եթե այդ տերության ղուլն են կանգնած նույնիսկ այնպիսի ճիվաղներ ու մարդակերներ, ինչպես Հիտլերը և Ռիբենտրոպը: Եվ այդ, իհարկե, մեկ անխախտ պայմանով—եթե խաղաղության համաձայնությունը չի շոշափում ոչ ուղղակի և ոչ էլ անուղղակի ձևով խաղաղասեր պետության տերիտորիալ ամբողջությունը, անկասկած չկունն ու պատիվը: Ինչպես հայտնի է, Գերմանիայի և ՍՍՌՄ-ի միջև կնքված չհարձակվելու պակտը հենց այդպիսի պակտ էր:

Ի՞նչ շահեցինք մենք Գերմանիայի հետ չհարձակվելու պակտ կնքելով: Մենք մեր երկրի համար ապահովեցինք խաղաղություն մեկ և կես տարվա ընթացքում և մեր ուժերը հակահարվածի նախապատրաստելու հնարավորություն, եթե ֆաշիստական Գերմանիան ուսկ աներ հարձակվելու մեր երկրի վրա, հակառակ պակտի: Այդ մի որոշակի շահում է մեզ համար և կորուստ ֆաշիստական Գերմանիայի համար:

Ի՞նչ շահեց և ի՞նչ տանուլ տվեց ֆաշիստական Գերմանիան, ուխտադրժուրեն պատռելով պակտը և հարձակում գործելով ՍՍՌՄ-ի վրա: Նա դրանով որոշ շահավետ դիրք ձեռք բերեց իր զորքերի համար մի կարճ ժա-

մանակվա ընթացքում: Բայց նա տանուլ տվեց քաղաքականապես, մերկացնելով իրեն ամբողջ աշխարհի աչքում, որպես արյունարբու ագրեսոր: Ձի կարող կասկած չի նեղ, որ այդ կարճատև ռազմական շահումը Գերմանիայի համար լուրջ մի էպիզոդ է, իսկ հսկայական քաղաքական շահումը ՍՍՌՄ-ի համար հանդիսանում է մի լուրջ և տևական ֆակտոր, որի հիմքի վրա պետք է ծավալվեն Կարմիր Բանակի վճռական ռազմական հաջողությունները ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մղվող պատերազմում:

Ահա թե ինչու մեր ամբողջ քաջարի բանակը, մեր ամբողջ քաջարի Ռուս-Մովսիսյան Նավատորմը, մեր բոլոր օդաչու-բաղենները, մեր երկրի բոլոր ժողովուրդները, Եվրոպայի, Ամերիկայի և Ասիայի բոլոր լավագույն մարզիկ, վերջապես, Գերմանիայի բոլոր լավագույն մարզիկ—նշնակուհիներն զերմանական ֆաշիստների ուխտագրուժ գործողությունները և համակերանքով են վերաբերվում Սովետական Կառավարությանը, հավանություն են տալիս Սովետական Կառավարության վարքագծին և տեսնում են, որ մեր գործն արդար է, որ թշնամին եմախախտվեց. որ մենք պետք է հաղթենք:

Մեր վզին փաթաթած պատերազմի հետևանքով մեր երկիրը կյանքի ու մահվան զոտեմարտի է բռնվել իր ամենաոխերիմ ու նենդ թշնամու—գերմանական ֆաշիզմի հետ: Մեր զորքերը հերոսաբար կռվում են մինչև ատամները տանկերով ու ավիացիայով զինված թշնամու դեմ: Կարմիր Բանակն ու Կարմիր Նավատորմը, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, անձնագորհ կերպով մարտնչում են յուրաքանչյուր թիզ սովետական հողի համար: Մարտի մեջ են մտնում Կարմիր Բանակի՝ հաղարավոր տանկերով ու ինքնաթիռներով զինված զլխավոր ուժերը: Կարմիր Բանակի զինվորների քաջությունն անօրինակ է: Թշնամուն հասցվող մեր հակահարվածըն ամրանում ու աճում է: Կարմիր Բանակի հետ միասին հայրենիքը պաշտպանելու համար ոտքի է ելնում ամբողջ սովետական ժողովուրդը:

Ի՞նչ է պահանջվում, որպեսզի վերացնենք մեր հայրենիքի վրա կախված վտանգը, և ի՞նչպիսի միջոցներ պետք է ձեռք առնվեն թշնամուն ջախջախելու համար:

Ամենից առաջ անհրաժեշտ է, որ մեր մարզիկ, սովետական մարզիկ հասկանան այն վտանգի ամբողջ խորությունը, որն սպառնում է մեր երկրին, և հրաժարվեն բարենդությունից, անհոգությունից, խաղաղ շինարարություն տրամադրություններից, որոնք լիովին հասկանալի էին նախապատերազմական ժամանակաշրջանում, բայց կործանարար են ներկայումս, երբ պատերազմը արմատապես փոխել է դրությունը: Թշնամին դաժան է և անողոք: Նա իրեն նպատակ է դնում զավթել մեր քրտինքով ողողված մեր հողերը, խլել մեր հացը և մեր նավթը, որոնք ձեռք են բերված մեր աշխատանքով: Նա իրեն նպատակ է դնում կալվածատերերի իշխանություն վերականգնումը, ցարիզմի վերականգնումը, ռուսների, ուկրաինացիների, բելոռուսների, լիտվացիների, լատիշների, էստոնացիների, ուզբեկների, թաթարների, մոլդավացիների, վրացիների, հայերի, ադրբեջանցիների և Սովետական Միության մյուս ազատ ժողովուրդների ազգային կուլտուրայի և ազգային պետականության կործանումը, նրանց գերմանացումը,

նքանց գերմանական իշխանների ու բարոնների ստրուկներ դարձնելը: Այսպիսով, խոսքը վերաբերում է Սովետական Պետության կյանքին ու մահվանը, ՍՍՌՄ-ի ժողովուրդների կյանքին ու մահվանը, այն բանին, թե Սովետական Միության ժողովուրդները ազատ պետք է լինեն, թե՞ ընկնեն ստրկության մեջ: Անհրաժեշտ է, որպեսզի սովետական մարդիկ հասկանան այդ և դադարեն անհող լինելուց, որ նրանք մոբիլիզացիայի ենթարկվեն իրենց և իրենց ամբողջ աշխատանքը վերակառուցեն նոր, ռազմական ձևով, որը թշնամուս խնայել չգիտե:

Անհրաժեշտ է, այնուհետև, որպեսզի մեր շարքերում տեղ չունենան նվացողներն ու վախկոտները, պանիկյորներն ու դասալիքները, որպեսզի մեր մարդիկ պայքարի մեջ երկյուղ չունենան և անձնագորհ կերպով մեր հայրենական ազատագրական պատերազմին գնան ընդդեմ ֆաշիստական ստրկացնողների: Մեր պետությունն ստեղծող մեծ լեռներն ասում էր, որ սովետական մարդկանց հիմնական հատկությունը պետք է լինի քաջությունը, խիզախությունը, երկյուղ չգիտենալը պայքարում, ժողովրդի հետ միասին մեր հայրենիքի թշնամիների դեմ կռվելու պատրաստակամությունը: Անհրաժեշտ է, որ բոլորիս այս հոյակապ հատկությունը դառնա Կարմիր Բանակի, մեր Կարմիր Նավատորմի միլիոնավորների ու միլիոնավորների և Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների սեփականությունը:

Մենք պետք է անհապաղ վերակառուցենք մեր ամբողջ աշխատանքը ռազմական ձևով, ամեն ինչ ենթարկելով ֆրոնտի շահերին և թշնամու ջախջախմուն կազմակերպելու խնդիրներին: Սովետական Միության ժողովուրդները տեսնում են այժմ, որ գերմանական ֆաշիզմն անզուսպ է իր կատաղի-ոխակալության և իր ատելության մեջ դեպի մեր հայրենիքը, որն ապահովել է բոլոր աշխատավորների ազատ աշխատանքն ու բարեկեցությունը: Սովետական Միության ժողովուրդները պետք է ոտքի կանգնեն պաշտպանելու իրենց իրավունքները, իրենց հողը ընդդեմ թշնամու:

Կարմիր Բանակը, Կարմիր Նավատորմը և Սովետական Միության բոլոր քաղաքացիները պետք է պաշտպանեն սովետական հողի ամեն մի թիզը, կռվեն մինչև արյան վերջին կաթիլը մեր քաղաքների ու գյուղերի համար, հանգստի բերեն մեր ժողովրդին հատուկ համարձակություն, նախաձեռնություն և հնարամտություն:

Մենք պետք է կազմակերպենք բազմակողմանի օգնություն Կարմիր Բանակին, ապահովենք նրա շարքերի ուժեղ համալրումը, ապահովենք նրա միասակարարումն անհրաժեշտ ամեն բանով, կազմակերպենք զորքեր և ռազմական բեռներ փոխադրող տրանսպորտի արագ երթևեկությունը, լայն օգնությունը վիրավորներին:

Մենք պետք է ամրապնդենք Կարմիր Բանակի թիկունքը, այս գործի շահերին ենթարկելով մեր ամբողջ աշխատանքը, ապահովենք բոլոր ձեռնարկությունների ուժեղացրած աշխատանքը, ավելի շատ հրացան, դրնդացի, հրանոթ, փամփուշտ, արկ, ինքնաթիռ արտադրենք, կազմակերպենք զործարանների, էլեկտրոկայանների, հեռախոսային ու հեռագրական կապի պահպանումը, կարգավորենք տեղական հակաօդային պաշտպանությունը:

Մենք պետք է կազմակերպենք անխնա պայքար թիկունքի ամեն տե-

սակ կազմալուծիչներին, դատաւիժներին, պանիկյորներին, լուրեր տարածողներին, դեմ, ոչնչացնենք լրտեսներին, դիվերսանտներին, թշնամու պարաշյուտիստներին, այդ ամենում արագ օժանդակություն ցույց տալով մեր ոչոնչացնող գումարտակներին: Պետք է նկատի ունենալ, որ թշնամին նենգ է, խորամանկ, փորձված խաբելու և սուտ լուրեր տարածելու մեջ: Պետք է այս ամենը հաշիւի առնել և պրովոկացիաների չենթարկվել: Պետք է անմիջապես Ռազմական Տրիրուենալի դատին հանձնել բոլոր նրանց, ովքեր իրենց պանիկյորությամբ ու վախկոտությամբ խանգարում են պաշտպանության գործին, առանց նկատի ունենալու անձնավորությունը:

Կարմիր Բանակի զորամասերի հարկադրական հետքաշման դեպքում պետք է տանել-հեռացնել ամբողջ երկաթուղային շարժական կազմը, չթողնել թշնամուն ոչ մի շոգեքարշ, ոչ մի վագոն, չթողնել հակառակորդին ոչ մի կիլոգրամ հաց, ոչ մի լիտր վառելանյութ: Կոլխոզնիկները պետք է քչենտանեն բոլոր անասուններին, հացը ի պահպանություն հանձնեն պետական օրգաններին թիկունքային շրջանները փոխադրելու համար: Ամբողջ արժեքավոր գույքը, որոնց թվում գունավոր մետաղները, հացը և վառելանյութը, որը չի կարող տեղափոխվել, պետք է անպայման ոչնչացվի:

Թշնամու գրաված շրջաններում պետք է ստեղծել ձիավոր ու հետևակ պարտիզանական ջոկատներ, ստեղծել դիվերսիոն խմբեր թշնամու բանակի զորամասերի դեմ կռիվելու համար, պարտիզանական պատերազմ բորբոքելու համար ամեն տեղ ու ամենուրեք, կամուրջները, ճանապարհները պայթեցնելու, հեռախոսային ու հեռագրական կապը փչացնելու համար, անտառները, պահեստները, գումակները հրկիզելու համար: Գրաված շրջաններում ստեղծել թշնամու և նրա բոլոր աջակիցների համար անտանելի պայմաններ, հետապնդել և ոչնչացնել նրանց ամեն քայլափոխում, վիժեցնել նրանց բոլոր միջոցառումները:

Ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մղվող պատերազմը չի կարելի սովորական պատերազմ համարել: Նա միայն երկու բանակների միջև մղվող պատերազմ չէ: Նա միաժամանակ ամբողջ սովետական ժողովրդի մեծ պատերազմն է գերման-ֆաշիստական զորքերի դեմ: Ֆաշիստական կեղեքիչների դեմ մղվող համաժողովրդական այս հայրենական պատերազմի նպատակն է ոչ միայն վերացնել մեր երկրի վրա կախված վտանգը, այլև օգնել Եվրոպայի բոլոր ժողովուրդներին, որոնք հեծում են գերմանական ֆաշիզմի լծի տակ: Այս ազատագրական պատերազմում մենք մենակ չենք լինի: Այս մեծ պատերազմում մենք հավատարիմ դաշնակիցներ կունենանք հանձինս Եվրոպայի և Ամերիկայի ժողովուրդների, այդ թվում ի դեմս գերմանական ժողովրդի, որին ստրկացրել են հիտլերյան պարագլուխները: Մեր հայրենիքի ազատության համար մղվող մեր պատերազմը կմիաձուլվի Եվրոպայի և Ամերիկայի ժողովուրդների պայքարի հետ հանուն իրենց անկախության, հանուն դեմոկրատական ազատությունների: Այդ կլինի ազատության կողմնակից ժողովուրդների միասնական ֆրոնտ ընդդեմ ստրկացման և ստրկացման սպառնալիքի՝ Հիտլերի ֆաշիստական բանակների կողմից: Այս կապակցությամբ Մեծ Բրիտանիայի պրեմյեր պ. Չերչիլի պատմական ելույթը Սովետական Միությանն օգնելու մասին և ԱՄՆ-ի կառավարու-

թյան դեկլարացիան մեր երկրին օգնութիւնն ցույց աւելու պատրաստակամության մասին, որոնք կարող են միայն երախտագիտության զգացում առաջ բերել Սովետական Միութեան ժողովուրդներին սրտերում, — միանգամայն հասկանալի են և ցուցանշական:

Բնակիչներ: Մեր ուժերն անհամար են: Ամբարտաւանացած թշնամին շուտով կհամոզվի դրանում: Կարմիր Բանակի հետ միասին պատերազմի են ելնում հարձակվող թշնամու դեմ բաղձահազար բանվորներ, կոլխոզնիկներ, ինտելիգենցիա: Ուտքի կելնեն մեր ժողովրդի միլիոնավոր մասսաները: Մոսկվայի և Լենինգրադի աշխատավորներն արդեն ձեռնարկել են բազմահազար ժողովրդական աշխարհազոր ստեղծելու՝ Կարմիր Բանակին աջակցելու համար:

Յուրաքանչյուր քաղաքում, որին սպառնում է թշնամու արշավանքի վտանգը, մենք պետք է այդպիսի ժողովրդական աշխարհազոր ստեղծենք, պայքարի հանենք բոլոր աշխատավորներին, որպեսզի գերմանական ֆաշիզմի դեմ մղվող մեր հայրենական պատերազմում մեր կրօնքով պաշտպանենք մեր ազատութիւնը, մեր պատիւը, մեր հայրենիքը:

Ուխտադրժոռեն մեր հայրենիքի վրա հարձակված թշնամուն հակառակված տալու նպատակով ՍՍԽՄ ժողովուրդների բոլոր ուժերն արագորեն մորիլիզացիայի ենթարկելու համար ստեղծված է Պաշտպանութեան Պետական Կոմիտե, որի ձեռքում է կենտրոնացրած այժմ ամբողջ իշխանութիւնը պետութեան ներսում: Պաշտպանութեան Պետական Կոմիտեն անցել է իր աշխատանքին և կոչ է անում ամբողջ ժողովրդին համախմբվելու Լենինի — Ստալինի պարտիայի շուրջը, Սովետական Կառավարութեան շուրջը՝ Կարմիր Բանակին և Կարմիր Նավատորմին անձնվեր աջակցութիւնն ցույց տալու համար, թշնամուն ջախջախելու համար, հաղթութեան համար:

Մեր բոլոր ուժերը՝ մեր հերոսական Կարմիր Բանակին, մեր փառապանծ Կարմիր Նավատորմին աջակցելուն:

Ժողովրդի բոլոր ուժերը՝ թշնամուն ջախջախելու համար:

Առաջ, հանուն մեր հաղթութեան:

Г. Г. Батикян

Расовая теория фашистских варваров

Расовое изуверство фашистов является одним из омерзительнейших порождений умирающего капитализма. Фашизм придал ему форму своеобразного биологического мистицизма. Никогда не развивался в таком чудовищном масштабе, так откровенно и цинично, процесс фальсификации науки и приспособление ее для классовых целей, как теперь, при фашизме. „Расизм“ является государственной концепцией фашистских каннибалов, политической задачей которой является бешеная борьба против подлинной науки и культуры, против всего положительного и прогрессивного в истории человеческой культуры, против свободолюбивых народов земного шара.

Идейная гниль эпохи империализма находит яркое выражение в расовом „мировоззрении“. Германские фашисты подло клеветуют на германский народ, изображая себя блюстителями неких „вечных“ национальных традиций, скрывая этим классовый характер диктатуры фашизма, его военные, разбойничьи планы и действия.

Жуткая картина загнивания буржуазно-фашистской науки с ее „новейшими“ откровениями вроде „расизма“ вызывает у прогрессивного человечества смех и негодование. Действительный расцвет науки возможен только там, где уничтожена эксплуатация человека человеком и, следовательно, уничтожены причины, порождающие тот поход на науку, который возглавляет озверелая банда гитлеровских „белых дикарей“. Идейная гниль фашистской науки так же находит яркое выражение в расовом „мировоззрении“.

Расовая „теория“, теория о неравноценности народов, людей, теория о вредности смешения рас и т. д. стала в настоящий момент идеологическим оружием немецкого озверелого фашизма для борьбы против прогрессивного человечества, для усиления эксплуатации и завоевания новых территорий.

Некоторые документы разоблачают подлинное лицо фашистских людоедов-садистов.

К доктору медицины Клаусу Эйхену—передовому ученому обращаются с письмами объяснить причину рождения расовой бредни на его родине.

„Можешь ли ты написать нам что-нибудь о расовой болтовне...

От нее прямо тошнит. На каждом собрании, на каждом шагу слышна все та же песня... Политически просвещенные смеются по этому поводу, но некоторые попадают на удочку... В политических и общих вопросах ведь мы разбираемся, но в жульничестве с „северной кровью“ и прочей чепухой мы плохо разбираемся“.

„Наши письма возникли с тем, чтобы демаскировать гитлеровское, расовое мошенничество. Они пытаются уничтожить псевдонаучные заросли германских „расовых учений“. Нашим друзьям и всем тем, которые предпочитают правду иллюзии, они должны выяснить отношение науки к расовому вопросу. Эта задача становится день ото дня все легче и легче с тех пор, как признания официальных ведомств и прилежных „ученых“ третьего государства этому помогают. Так, например, Гейдельбергский профессор Филипп Ленард объявил, что европейская физика (!) является дегенезированием настоящей, арийской физики. Его труд начинается с раздела „Арийская механика“.

В ответ доктор Клаус Эйхен пишет: „Дорогие друзья! Вы спрашиваете о нашей позиции по отношению к расовому вопросу.

„Расовая опасность“ меняла с годами свою окраску. Иногда она была черной, иногда желтой и от нужды она становилась „еврейской“. Германский фашизм привел в движение громадный штат профессоров и ученых.

Является ли эта „расовая теория“ результатом научного исследования? Нет, скажем мы в ответ.

Она является ублюдком тупоголовых ученых и политических демагогов.

Вам достаточно известно, что в течение первых месяцев гитлеровской эры многие говорили о „северной расе“. Через год ее заменили понятия „наследственная масса“ и „наследственность“. Везде носился призрак всемогущества „северной души“. Вскоре появились и „германская“ и „немецкая“ души. Предлагаем большой выбор“.

„После объявления бессилия „расистской науки“ на ораторской трибуне появилась гитлеровская марионетка—д-р Гросс и объявила: „Политика не может ждать пока расовая теория будет разработана наукой... Наука никогда не может быть призвана формировать из себя мировоззрение и оказывать определяющее влияние на духовное поведение народа“.

В другом письме д-р Эйхен пишет:

„Национализм нуждается в кредите для своего господства. И таким образом изобрели расовую теорию, она является выдуманной теорией, которая находится на службе этой политической задачи. Она лишена всякой научной основы и потому должна потерпеть крушение. Расовая теория не является учением, которое при помощи познания законов природы и жизни может и хочет сознательно при-

вести к изменению общественной жизни. Напротив, фашизм, целью существования которого является сохранение современного классового общества, создал себе эту теорию, вызванную затруднениями*.

Вот ответы передового германского ученого. Эти письма полностью разоблачают вожаков и продажных „ученых“ фашистских бандитов.

Эксплуататорские классы всегда для безопасности своей власти прибегали к расистским приемам. При господстве рабовладения на рабов смотрели, как на полуживотных. Эксплуататоры нуждались в понятии о расе для оправдания негритянского невольничества. Для этой цели была изобретена расовая теория.

Гобино, который появился как расовый проповедник, попытался объяснить борьбу в человеческом обществе при помощи расовых различий. Он не был ученым, но использовал антропологические признаки черепа человека, как основу своей теории. На основании этой теории он разделял людей на две группы: длинноголовых и короткоголовых. Он создал теорию, которая, исходя из исторических и этнографических наблюдений, привела к тому выводу, что длинноголовый человек, блондин, названный им арийцем, является самым лучшим.

Расовая теория сводится к тому, чтобы показать, что человечество распадается на ряд чистых, неизменных рас, характеризующихся постоянными физическими и психическими расовыми свойствами.

История человечества в изложении этих авторов—это история борьбы различных рас. Смешение же рас ведет к „вырождению“ и к „гибели“ культуры. Расы неравноценны, есть расы „высшие“ и „низшие“, и первые „естественно призваны господствовать над низшими“. Классовой борьбы „не существует“ и классовый антагонизм—это лишь выражение борьбы различных расовых групп, что выживают „наиболее приспособленные“, наиболее одаренные от природы по своим наследственным, врожденным расовым свойствам особи и расы.

Все эти „принципы“ представляют собой грубейшую и бесстыдную фальсификацию науки.

Можем ли оперировать понятием „раса“. Да, можем. В биологии под расами подразумевают породы или разновидности, на которые распадаются виды растений и животных.

Современный человек, по своему происхождению связанный с животным миром, биологически составляет особый вид (*Homo sapiens*), также делящийся на расы. Человеческие расы—это исторически сложившаяся группа людей, обусловленная общностью некоторых наследственных внешних физических признаков (форма волос, цвет кожи, волос и глаз, строение губ, носа и т. д.).

Все расы в равной мере обладают основными физическими осо-

бенностями, сложившимися в процессе труда и отличающими человека от других животных. Предпосылкой первоначальных расовых различий была естественная среда, географическая обстановка. Так, потемнение кожи могло выработаться как приспособление к интенсивному солнечному свету тропиков, так как обильное отложение пигмента служит защитой от вредного действия солнечных лучей.

С отступлением ледников и установлением современных климатических условий разрушились изолирующие преграды между основными расообразовательными зонами.

В период „становления“ человека в различных местах земного шара, в различнейших условиях среды, произошла известная дифференциация древнейших наших предков, выработались различные расовые типы, отличные друг от друга по комплексу тех или иных своих *второстепенных*, отнюдь не основных физических особенностей.

При всей относительности антропологического понятия расы совершенно очевидно, что по своим комплексам второстепенных признаков мы можем наметить несколько отличающихся друг от друга антропологических типов людей. В этом суть и к этому сводится понятие „раса“, и все попытки показать биологическую „расовую“ обусловленность не имеют под собой базу и являются фальсификацией науки. Основоположники марксизма указывали на историчность имеющихся расовых отличий, на ведущую роль фактора социального в изменении физических признаков человека. „Даже естественно возникшие родовые различия, как, например, расовые и т. д., могут и должны быть устранены историческим развитием“, — пишут Маркс и Энгельс.

После победы социализма во всем мире, с разрушением классовых, национальных и других перегородок рухнут последние препятствия к междурасовой метизации. Вместе с тем и сами расы постепенно перестанут существовать как реальная совокупность, связанная с определенной территорией.

В дальнейшем метизация становится основным содержанием расогенеза, вызвавшим образование новых многочисленных сочетаний расовых признаков. С метизацией связана и постепенная потеря человеческими расами определенного географического ареала распространения.

Отсюда вполне ясно, что чистых рас, неизменно сохраняющих свои основные признаки, вообще не существует. В древнейшие времена происходили огромные междурасовые скрещивания, так что говорить о существовании каких бы то ни было чистых рас абсолютно не представляется возможным, если не учитывать существование известных, относительно групповых антропологических расовых различий.

По всем морфологическим и физиологическим признакам существенных для жизнедеятельности человеческого организма расовых

различий не существует. Основные качества человека сложились в процессе общественного труда и выделяют человека из среды других животных. Отдельные части скелета, величина и форма мозга не являются расовыми признаками. Не существует также расовых различий в психических, интеллектуальных способностях и свойствах человека. Существующие своеобразные черты характера являются социально обусловленными и не имеют никакого отношения к расовым делениям.

Совершенно ясно, что сейчас чистых по расовому составу народов или наций не существует. Образование основных рас происходило в гораздо более ранние эпохи, чем возникновение современных этнических и национальных совокупностей, являющихся категориями чисто историческими. Работы акад. Марра показали, что все ранее существовавшие народы в расовом отношении смешаны и что образование языковых систем происходило на основе расово-разнородного населения. Нельзя также мешать понятие раса и нация или отождествлять их друг с другом. „Нация не расовая и не племенная, а исторически сложившаяся общность людей“ (СТАЛИН). В состав любой нации входят разнообразные расовые типы.

Раса—биологическая категория, а нация и племя—образования общественного порядка. Объединения людей в разные социальные группы—родовые, племенные или национальные—никогда не происходили по расовым признакам, например, по форме волос или цвету кожи.

С ростом связей между отдельными народами и странами, с развитием переселений и распадом родовой организации все усиливалось смешение между расами.

Так, например, в своих исследованиях по истории древних германцев Энгельс установил, что немцы отнюдь не первые обитатели той территории, которую они занимают в настоящее время. Им предшествовали по меньшей мере три расы. При этом с самых давних пор происходило смешение рас. „Светлые волосы были признаком господствующей расы, и там, где этот признак от смешения рас исчезал, приходилось прибегать к мылу „для того, чтобы окрасить их в желтый цвет“. Эти факты—наголову опровергают фашистские бредни о расовой „чистоте“ германской нации.

Современные нации складывались среди населения, состоявшего из разнообразных рас, часто сильно отличавшихся друг от друга.

С другой стороны, одни и те же расовые типы оказывались в составе разных наций. Так, например, немец из Ганновера (Сев. Германия) по своему „расовому облику“ больше похож на финляндца или шведа, чем на немца из Баварии или Саксонии. Потуги фашистских „теоретиков“ связать расы с определенными нациями порочны в самой основе. И немцы, и французы, и японцы—как и все другие

нации—очень смешаны в расовом отношении, сложены из разнообразных расовых типов.

На территории Украины в течение тысячелетий происходили смены населений. В IV—V столетии до начала нашей эры здесь были скифские поселения, во втором столетии—сарматские, в IV столетии нашей эры—готские, в V—гуннские, в VI—болгарские, а потом различные славянские поселения. Несомненно, что в различных общественно-экономических формациях предпосылки для междурасового скрещивания и взаимоотношения были различные. Невозможно установить абсолютные границы между расами и даже определить число рас. Ученые делят человечество на количество рас от двух до стапятидесяти. Это отражает то положение вещей, что ясно отграниченных, чистых рас в природе вообще не существует. Сама постановка вопроса о точном количестве рас антинаучна. Даже можно отметить, что признаки, характерные для данной расы, мы находим также у других рас: например, монгольская складка глаз является характерной особенностью монгольской расы, но этот же признак в результате междурасовых скрещиваний встречается и у французов, русских, украинцев и т. п.

Расисты предложили даже особые таблицы расовых признаков (цвет кожи, глаз, волос, форма волос, носа, губ, подбородка, щек, ушей, лица и пр.).

Для фашистских расовиков человеческие расовые группы—постоянно существующие стабильные категории. Естественно, что такая установка нацело исключает возможность представлений об изменчивости расовых типов во времени, делает расы „внеисторическими“, отхода исторического процесса независимой категорией. Таким образом, если все расы по своим основным признакам похожи друг на друга, то нет никакой надобности кричать о каких-то „высших“ и „низших“ расах.

Не может быть и речи о чистых расах. Все расовые различия относятся к второстепенным физическим особенностям, не существенным для общего направления человеческой эволюции и не играющим заметной роли в жизни отдельного организма.

Так, мы можем относительно различить три расы: негроиды (черные), европоиды (белые), монголоиды (желтые). Эти расы отличаются друг от друга только второстепенными физическими признаками и подтверждают глубокое биологическое единство всего человечества.

„Расовая теория“ фашизма не имеет ничего общего с учением современной науки о человеческих расах.

Сущность „расовой аргументации“ блестяще вскрыл товарищ Сталин в своем докладе на XVII съезде ВКП(б):... „Третьи думают, что войну должна организовать „высшая раса“, скажем, германская „раса“,

против „низшей расы“, прежде всего—против славян, что только такая война может дать выход из положения, так как „высшая раса“ призвана оплодотворить „низшую“ и властвовать над ней. Допустим, что эту странную теорию, которая так же далека от науки, как небо от земли,—допустим, что эту странную теорию перевели на практику. Что из этого может получиться? Известно, что старый Рим точно так же смотрел на предков нынешних германцев и французов, как смотрят теперь представители „высшей расы“ на славянские племена. Известно, что старый Рим третировал их „низшей расой“, „варварами“, призванными быть в вечном подчинении „высшей расе“, „великому Риму“, причем,—между нами будь сказано,—старый Рим имел для этого некоторое основание, чего нельзя сказать о представителях нынешней „высшей расы“. А что из этого вышло? Вышло то, что не-римляне, т. е. все „варвары“, об'единились против общего врага и с громом опрокинули Рим. Спрашивается: где гарантия, что претензии представителей нынешней „высшей расы“ не приведут к тем же плачевным результатам? Где гарантия, что фашистско-литературным политикам в Берлине посчастливится больше, чем старым и испытанным завоевателям в Риме? Не вернее ли будет предположить обратное“?

Расовая теория утверждает, что люди делятся на „высшие“ и „низшие“ расы, что одни люди должны господствовать, а другие подчиняться. Эта бредовая „теория“ служит фашистам для того, чтобы обосновать господство помещиков и капиталистов над трудящимися, оправдать подготовку новой кровавой империалистической войны и захвата чужих территорий. Германские фашисты истребляют десятки тысяч рабочих, преследуют виднейших представителей науки и искусства под тем предлогом, что они „не-арийцы“. Фашисты доводят до крайнего предела национальное и расовое неравенство. Они возрождают человеконенавистнические нравы, свойственные людоедству. К ним полностью относятся уничтожающие слова товарища Сталина, сказанные им в 1931 г.: „Национальный и расовый шовинизм есть пережиток человеконенавистнических нравов, свойственных периоду каннибализма“.

В спекуляциях расовиков основное место занимает рассуждение насчет неравноценности рас и преимущества одной расы перед другой, создание легенд о существующих от природы „высших“ и „низших“ человеческих расах.

Фашист „ученый“ Фишер делит расы на пять категорий: 1. Высокоценные (арийцы), 2. Средней ценности, 3. Умеренно ценные (восточные и т. д.), 4. Малоценные (негры) и 5. Примитивные (бушмены). Эти рассуждения носят такой же реакционный характер, как и все прочие построения этих идеологов фашизма.

Учение о неравноценности рас есть учение о „высших“ и „низ-

ших" классах общества. „Высшие“ классы—наследственно (расово) одаренные, „благородные“. В силу этих своих наследственных данных они богаты, образованны и стоят у власти. Противоположными „наследственными свойствами“ обладают представители „низших“ классов, происходящие от „низших рас“.

„Раньше принято было думать что мир разделен искони на низшие и высшие расы, на черных и белых, из коих первые неспособны к цивилизации и обречены быть объектом эксплуатации, а вторые являются единственными носителями цивилизации, призванными эксплуатировать первых. Теперь эту легенду нужно считать разбитой и отброшенной. Одним из важнейших результатов Октябрьской революции является тот факт, что она нанесла этой легенде смертельный удар, показав на деле, что освобожденные не-европейские народы, втянутые в русло советского развития, способны двинуть вперед действительно передовую культуру и действительно передовую цивилизацию ничуть не меньше, чем народы европейские“. И. СТАЛИН.

Расовое учение германского фашизма требует именно подчинения других рас „высокоценной“ германской расе и искоренения не-немецких элементов фашистской Германии. Ясно, что без травли человека за цвет кожи, за язык, без расовых преследований не может существовать фашизм. Фашистская бульварная пресса кричит о благородстве „северной, длинноголовой, голубоглазой и светловолосой расы“, что наиболее чистым представителем современного человечества являются якобы немцы. Длинноголовые блондины всегда занимали „высокосоциальное“ положение, чем расы с короткими волосами, „брюнеты“, следовательно немцы, являются „правлящим и социально-привилегированным сословием“ и что „низшие“ расы“ выдумали классовую борьбу против народа, обладающего „мужеством, гордостью, силой и т. д.“ Стержень всех этих рассуждений—отрицание классовой борьбы и сведение этой борьбы к борьбе рас.

Ясно, что нельзя человеческую расу в целом, по всей сумме признаков (череп, мозг, цвет волос и т. д.) считать более высокой или более низкой. Неправильно также связать величину черепа и мозга со степенью психической одаренности человека. Многие одаренные люди имели вес мозга значительно ниже среднего, идиоты имели подчас мозг огромного веса. Нет и данных о духовно-расовых различиях. Те или иные различия целиком определены условиями социальной жизни людей, и нет основания утверждать о наличии расовых отличий. И когда выяснилось, что фашисты-главари—Гитлер, Геббельс, Геринг и др. не обладают качествами, свойственными „северной расе“ (длинный череп, светлые волосы и т. д.), вожаки реакции заявили, что „по способностям следует судить о расовой принадлежности“.

„Настоящие вожди рождены из крови и почвы, они не нуж-

даются в культуре и в науке", объявил недавно Геринг в одной из своих речей в Нюрнберге. „Настоящим национал-социализмом является инстинкт, незнание, писал Гебельс в своей „Второй революции“. „Незнание“ стало почетным.

До последних лет у фашистских расовиков японцы фигурировали как низшая „монголоидная“ раса. Теперь германским фашистам пришлось пересмотреть „расовое учение“ к японо-германскому союзу. Отныне „японская раса“ (т. е. японский империализм) возведена в ранг „азиатских пруссаков, „азиатских арийцев“. Классовая направленность расовых бредней выступает таким образом довольно явно.

„Расизм“ призван затушевать тот факт, что фашистские государства управляются наемной бандой озверелых реакционеров. Террор свирепствует против коммунистов, евреев, католиков, негров. „Уничтожается“ народ, который стоит на пути смещения с этими „чуждыми“ расами, человек не северной расы,—кричат фашисты,—представляет собой переходную ступень от человека к животному. Он ближе к обезьяне, чем к человеку. Его нельзя назвать человеком в полном смысле этого слова“, это—расы, продолжают горе-ученые, „созданные в различных стадиях развития (монголы, эфиопы, евреи и т. д.)“.

Божаки фашизма цинично заявляют, что все, „что мы видим в настоящее время в отношении человеческой культуры, событий, в искусстве, в науке и технике, является почти исключительным продуктом арийцев“.

Вот вершина „культуры“ кровавого фашизма.

В хромосомах клетки организма человека расизм находит обусловленность судьбы. „Вождь“ является не продуктом общественного развития, а предопределен своей наследственной массой. „В наследственной массе заключена судьба. Ничто не может вызвать здесь изменения. Дворянство нельзя приобрести, дворяне благородны от рождения“,—вот как „научно“ обосновывают расисты свою „теорию“.

Северная наследственная масса, по мнению этих мошенников, пробивалась в течение тысячелетий. На службу чисто-расового скрещивания ставят пропаганду, суд, погром. „Собака с сукой, германец с германкой“,—является самым искренним желанием фашистов.

Если наследственная масса неизменна, каким же образом у различных народов и рас в различные времена появились однородные болезни, если они не были вызваны одинаковыми условиями жизни и работы.

Для очищения арийской расы они вносят ряд законов против „загрязнения“. Как рецепт выдвигают стерилизацию (сделать людей неспособными иметь детей) „расово-неполноценных элементов и создание благоприятных условий к размножению благородных предста-

вителей арийской расы". Дикие варварские методы „оздоровления“, „очищения“ расы достигли в Германии огромных размеров. В 1935 году было подвергнуто стерилизации 400000 человек. Эта операция дает пять процентов смертности. Таким образом 20.000 человек в 1935 году попросту были убиты, принесены в жертву варварской „гигиене“ фашизма. Число подлежащих стерилизации в последние годы достигает 1.200.000. Некоторые „гигиенисты“ считают, что около 25% германских детей должно быть стерилизовано. В Киле была стерилизована в 1936 году 15-летняя девушка по той причине, что плохо училась в школе. Рабочий лишился ноги и на этом основании был подвергнут стерилизации как... неполноценный элемент. Фашист Фрик предлагает „кастрировать всех заключенных, преступников, слабоумных“ и т. д. Нельзя подвергать стерилизации людей „слабоумных“, когда наука знает, что немало детей талантливых родителей были психически ненормальны и обратное.

Следующий аргумент для предупреждения гибели арийской расы—это изменение половой морали. „Лучшие“ мужчины будут оплодотворять множество женщин, остальные будут удовлетворять свой половой инстинкт с помощью „государственного института проституции“. Гебельс цинично заявляет, что предпочитать надо „обыкновенную честную германскую проститутку“ любой замужней еврейке.

Наиболее „наследственно одаренные“ мужчины должны оставить лучшее потомство после себя. Этим они хотят подвести базу под распад мелкобуржуазной семьи в эпоху загнивания капитализма. Крича о „святости семьи“, они разрушают многолетние „смешанные“ браки путем вынужденного развода, насильственно отнимают детей у „расово-неблагонадежных родителей“. Женщина должна стать прежде всего исключительно „родильной машиной“; если назначение мужчины „умереть за отечество“, то женщине дано отдать себя производству солдат для этого отечества“. Самостоятельность женщины,—утверждают эти мракобесы,—фактор „контраселекционный“, вредный для расы. Жуткие преследования за „расосмешительство“, стерилизация „неполноценных“, проекты „племенных дворов“ и гаремов, массовая практика „нецеломудрия“ и введение „помощников-производителей“, таковы „вершины“ половой морали фашистской „высшей расы“, таковы „новые пути“ фашистского „человеководства“, призванного организовать массовое производство солдат для „тотальной войны“.

Фашисты нуждались в сильных мужчинах высокого роста для своих войн и грабительских походов. Поэтому арийский закон и обычай предпочитал мужчин высокого роста и осыпал малорослых насмешками и презрением. Фашисты создали законы и вероучения для своего права и обычаев. Тот, который обкрадывает своего гос-

подина, будет страдать в будущей жизни от больных ногтей. Тот, кто убивает брамина, заболит чахоткой. Тот, кто имеет уродливую ступню, в прошлой жизни несомненно был вором, похитившим зерно. Так гласили законы „арийцев“, фашистов.

Настоящая генетика разбивает утверждения фашистов о том, что „смешение рас ведет к биологическому вырождению“, это делается для „биологического“ обоснования антисемитизма и расового шовинизма. Растениеводы и животноводы давно знают, что скрещивание между линиями и расами имеет следствием более мощное развитие потомства, большую его выносливость и жизнеспособность.

Группы, образовавшиеся от скрещивания даже самых несхожих человеческих рас, оказывались биологически полноценными. Именно внутрибрачие очень часто имеет результатом ухудшение биологических свойств, понижение плодовитости, выносливости (мениониты). Гете, Пушкину и др. отнюдь не мешало быть гениальными, несмотря на их сильное смешение в расовом отношении.

Цинизм расовиков доходит до того, что в настоящее время начали выпускать „расовые шляпы“, „расовую обувь“, „расовые воротнички“, „расовые автомобили“ и т. д.

Социальный заказ фашистской науки выражается в требовании показать связь психических заболеваний с якобы существующими „низшими расовыми свойствами“, найти в психических заболеваниях индикатор неполноценности и выявить слабую поражаемость психическими заболеваниями „арийской расы“.

Основоположники марксизма с исключительной полнотой и яркостью показали тяжелую картину распространения социальных болезней среди трудящихся под влиянием нечеловеческих условий существования. „Какую славную коллекцию болезней,—писал Энгельс,—создала эта отвратительная алчность буржуазии! Женщины лишаются способности рожать, калечатся дети, ослабляются организмы мужчин, расплываются члены тела, целые поколения гибнут, изнуренные и зараженные всевозможными болезнями,—и все это для того, чтобы набивать карманы буржуазии.“ (Маркс и Энгельс, соч. III. стр. 453).

Социализм создает все условия для максимального воздействия на человека, условия, благоприятствующие возникновению наиболее здоровых, жизнерадостных и всесторонне развитых людей. Роль труда, изменяющего среду, а через него и в процессе самого возникновения изменяющего природу человека, является решающей. Диктатура пролетариата полностью опровергает все буржуазные теории возникновения причин заболеваний. Ярким доказательством этого является резкое снижение в СССР всех острых заболеваний (туберкулез, венеризм, алкоголизм, инфекционные заболевания и т. д.).

Величайшая сила, исключительная научная убедительность марксистского метода применения „разработки расовой проблемы“ заклю-

чается именно в требовании всестороннего исторического его анализа. В свете этого особенно ясно выступает полная несостоятельность принципиальных позиций фашистских расовиков—опираться лишь на биологическую природу человека и совершенно игнорировать его социальную природу и его историческое развитие. Историческая роль этой доктрины—превосходство северной расы—совершенно очевидна. С одной стороны, она рассчитана на более интенсивное возбуждение национальных чувств и поддержку империалистической войны, и с другой стороны—на обострение расового антагонизма (антисемитизм), чтобы отвлечь рабочий класс от классовой борьбы с переключением на борьбу между расами, т. е. раскол в рабочем классе.

Труды Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина дают нам достаточное количество исчерпывающего материала для того, чтобы вполне четко поставить вопрос и разработать расовую проблему, исходя из конкретных факторов и различных закономерностей объективной действительности.

Выдвижение стахановцев, героев, ученых из среды народов СССР показывает решающую роль социальных условий. Только огромными социальными сдвигами в СССР, сознательным стремлением преобразовать психику людей и полной уверенностью в завтрашнем дне объясняется то, что в наших условиях не только безвредными, но и высоко полезными членами общества стали те, которые с точки зрения фашистских ученых якобы являются врожденными преступниками.

Товарищ Сталин блестяще вскрыл сущность „расовой аргументации“, где фашисты пытались прикрыть подготовку империалистической войны и подготовку интервенции против СССР.

В Советской стране полностью устранено неравенство рас и наций. Проповедь национальной и расовой исключительности или ненависти и пренебрежения считается у нас тяжким преступлением, которое карается законом. В Сталинской Конституции, проникнутой духом социалистического гуманизма, закреплено подлинное равноправие граждан СССР, независимо от их национальности и расы, во всех областях хозяйственной, государственной, культурной и общественно-политической жизни.

Новая Сталинская Конституция на деле обеспечивает, действительное, полное, фактическое равенство граждан, независимо от их национальности и расы, и разоблачает фальшивое лицемерие фашистских теоретиков, ведущих травлю за расовую проблему. Фашистской проповеди расового неравенства отведено надлежащее место—она объявлена тягчайшим преступлением и карается законом.

Сталинская Конституция воспринимается всем миром, как величайший акт осуждения фашизма, его изуверских и садистских теорий.

Фашистские звери, людоеды, садисты хотят обмануть народы. Но их злодеяния производят обратное действие.

Весь прогрессивный мир питает ненависть к наемнику, разбойничьей шайке озверелого, лютого врага трудового народа. Вероломное нападение на Советский Союз еще раз разоблачает фашистских садистов. Отечественная война за родину глубоко подняла народные массы. Народные ополчения стали самой грозной силой против оголтелого врага. Фашистский зверь осужден на смерть, он не может ускользнуть от суда истории. Он будет уничтожен!

Հ. ԻՅՈՒՐԻ-ՔԵՎԽՍԵԱՆ

ՀԻՏԼԵՐԻ «ԻՄ ՊԱՅՔԱՐԸ» ՈՐՊԵՍ ՖԱՇԻՍՏ ՄԱՐԴԱԿԵՐՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

Հունիսի 22-ին գերմանական ֆաշիզմի հորդաները պատերազմական գործողություններ սկսեցին մեր մեծ հայրենիքի սրբազան սահմանները պաշտպանող հերոսական Կարմիր Բանակի դեմ:

Բացառիկ նենգությունով, արտակարգ լկտիությունով խախտելով մեր երկրի հետ կնքած իրար վրա չհարձակվելու պայմանագիրը՝ ֆաշիստական կլիկը վերցրեց ժամանակավորապես հազած իր դիմակը և նորից երևան հանեց իր էությունը՝ ամբողջ գարշելիությունը: Ֆաշիստական ագիտացիայի և պրոպագանդայի սիրած պրիոմներն ավելի խոշոր չափերով, ավելի զազրելիորեն սկսեցին կիրառվել: Իրենց անսքող բանդիտային արարքը համաշխարհային հասարակական կարծիքի և գերմանական խարված ժողովրդի առաջ արդարացնելու նպատակով՝ Հիտլերը և Ռիբենտրոպը հանդես եկան գեկլաբացիաներով, որոնք ամբողջովին լի են խարդախություններով ու ստախոսությամբ, զրպարտություններով ու տմարդություններով:

Ո՞վ է ձեռք բարձրացրել մեր երկրի վրա, ո՞վ է ցանկանում զրկել մեզ մեր աղատությունից, ի՞նչ նպատակներ է հետապնդում, ի՞նչ ծրագիր է ուղղում իրականացնել գերմանական ֆաշիզմը: Գուցե և ավերորդ է այս հարցադրումը և նրա պատասխանը, քանի որ ֆաշիստական պրակտիկան սպառնիչ նյութ է մատակարարում նրա բնույթն ու էությունն՝ ըմբռնելու համար: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ ֆաշիստ բորենիներն իրենց բարբարոսություններն արդարացնելու, պաճառաբանելու նպատակով, շատ են սիրում ճամարտակել իրենց ինչ-որ «իդեալների» մասին, իրենց ստեղծած ու ստեղծելիք ինչ-որ «կուլտուրայի» մասին: Հարկավոր է ցույց տալ, թե ի՞նչ «թեորիական» բազաժով, ի՞նչ բարոյական չափանիշներով են հանդես գալիս գերմանական իմպերիալիզմի մուսնախիկները, ի՞նչ «կուլտուրական» արժեքներ են առաջադրում և ի՞նչ մեթոդներով «աշխատում»: Այդ տեսակետից չափազանց բնորոշ է ֆաշիստական «ավետարանը»: Ֆաշիստների կողմից Գերմանիայի «առաջնորդ» հայտարարված Հիտլերը — որպիսի ծաղր ու հեգնանք գերմանական ժողովրդի հասցեին — 1924 թվին գրում է «Իմ պայքարը» հորջորջված՝ վայրագություն ու բանդիտիզմի կլասիկ ձևերով հանդիսացող գիրքը: Այս գրքի մեջ արտահայտված են ֆաշիստական մտքի «ամենանվիրական արժեքները», նրա առաջադրած ծրագիրը, նրա սոցիալական նպատակները և նրանք իրագործելու մեթոդներն ու պայմանները:

Ֆաշիզմը մարդակերության ուսմունք է, սակայն ֆաշիստներին բոլոր պարագաներում հնարավոր չէ մերկացած հանդես գալ: Նայած տեղին և ժամանակին, մոմենտի հետապնդած նպատակին, ֆաշիստ «թևորետիկները» և ագրիտատորները հարկադրված են լինում երբեմն դիմելու ամբողջական կան «նուրը» պրիոմների, ծխածածկոց ստեղծելու արվեստին, երբեմն էլ ավելորդ համարելով դիմակավորումը և առանց սլափի պատ ընկնելու, որոշակի ձևակերպում են իրենց բանդիտական ձգտումները:

Օրեր-բանդիտ Հիտլերն իր գրքի մեջ ղրսեորում է երկու գիծն էլ: Նա հաճախ բողբոլին մերկապարանոց է, նման է այն վայրենուն, որ իր թշնամիների կտրված գլուխները ձևներին պարում է խարույկի շուրջը, մեկ էլ ոգնու պես գլուխն իրեն է քաշում և լրջորեն «խորհրդածություններ» մեջ ընկնում և սոցալիական երևույթների «անալիզը» կատարելու անգործ ու ջանք թափում: Սարսափելի տգետ է, հիվանդոտ հավանություններ ունեցող, մեծ անհատ լինելու մարմաջով բռնված այդ ճիվաղը: Ուլտրա-ինդիվիդուալիզմի տրանսի մեջ ընկած, այդ թերուս նորելուկը առաջ է քաշում իր նողկալի «եսը» և սնապարծության ու մեծության մանիայի վակ-խանալիա սարքում:

Հիտլերի անունն առաջին անգամ լսվում է գերմանական նոյեմբերյան ափսոսանքի պարտությունից հետո, այն ժամանակ, երբ սոցիալ-ֆաշիստ էքսերտների և Շալգեմանների թևի տակ ծնունդ առան և մեծացան բազմաթիվ հակառակույցիոն կազմակերպություններ, որոնց գլխավոր հարվածն ուղղված էր քանդոր դասակարգի դեմ: Ամենից ուժեղ հակառակույցիան խլրտում էր Մյունխենում, որը գերմանական ռեակցիոն ուժերի կենտրոնը դարձավ, Բավարիայի սովետական իշխանության անկումից հետո:

Ահա այս քաղաքում է, որ Հիտլերն սկսեց իր «գործունեությունը»: Սկզբում նա անդամ էր մի հրոսակախմբի, որը բանվորներ էր սպանում, առուներ կազմակերպում: Նա աչքի է ընկնում իր «ընդունակություններով»: Բավարական ոստիկանությունը նրան տալիս է ագենտ-պրովակատորի պաշտոն: Տեսնելով նրա «ժրաշանությունը», բավարական ոստիկանական գեներալներն ու զինվորական մարմիններն առաջ են քաշում նրան և հանձնարարում ավելի պատասխանատու «գործեր»: Հիտլերը դառնում է հակառակույցիայի ագրիտատոր: Նա սկսում է հուշակ ձեռք բերել սուտե-նյաքների, գողերի, բավարական կուլակների և իր նման բանդիտների, ավան-տյուրիստների շրջանում: Նա ընդարձակում է իր «գործունեության» շրջ-ջանալիները. և շուտով բազմաթիվ հակառակույցիոն կազմակերպությունների թվին ավելանում է մի նորը. Հիտլերն իր բանդիտների հետ միասին հիմք է դնում գերմանական ֆաշիստական կամ, ինչպես իրենք են ասում՝ նա-ցիոնալ-սոցիալիստական» կազմակերպության:

Սկզբնական շրջանում Հիտլերի կոնտինգենտն այնքան էլ մեծ չէր, ակնհայտ հակառակույցիոն տարրերն արդեն ներգրավված էին այլ կազմա-կերպությունների մեջ. բացի դրանից՝ բուրժուազիան դեռ լայնորեն չէր ծանոթացել ֆաշիստ ջարդարարների «առաքինություններին», դեռ համը չէր առել նորաբույժ կազմակերպության «հոգեպարար» մեթոդների ու պրիոմ-ների:

Ֆաշիստական մտածում է դիմել այնպիսի միջոցների, որոնցով կարողանալ լայնացնել և ամրապնդել իր սոցիալական պատվանդանը: Այդ բանալիները, որ կատաղի ատելություններ և արհամարհանքով է վերաբերվում դեպի ժողովուրդը, որ սիրում է գործ ունենալ գեներալների և քրեական տիպերի հետ, իր հայացքն ուղղում է դեպի գերմանական ժողովուրդը և չլուրժք ծեծելով հայտարարում, թե ինքն է միայն նրա շահերի պաշտպանը, նրա մտքերի թարգմանը: Այդ չի խանգարում կատաղած շանը իր քանդիտներին հայտարարելու, որ «ժողովուրդն ստրուկ է, միայն քչերն են կոչված տիրողներ լինելու»:

Գիտակցելով, որ բանվորների մեջ իր հակառակույցին շահակրատանքը տեղի հաջողությունն չի կարող ունենալ, Հիտլերն աչքը տնկում է քաղաքի և գյուղի բուրժուազիայի որոշ շերտերի վրա, չմոռանալով նաև բատրակների հետամնաց հատվածներին և բանվորության ապագասակարգայնացած շերտերին: Նա ձևականորեն փոփոխություն է ենթարկում իր ծրագրի մի քանի կետերը և ձեռնարկում այդ տարրերի համապատասխան «վերամշակում»:

Գարեջրատների ամբռնվարն իր նախկին րացահայտ բանգիտական ագիտացիայի մեջ մտցնում է նոր մոտիվներ: Նա արվեստ է դարձնում ամբռնվարությունը և հետևողականորեն դրսևորում ֆաշիստներին հատուկ բարոյական ատրիբուտները — ստախոսությունն ու խարդախությունը, միամիտների աչքին փոշի փչելը և գրգռիչ պրոպագանդան տրամադրություններ առեղծելու:

Հիտլերը ճանաչում էր իր «նորակոչիկ»-ին — նա ծանոթ էր այդ մանր բուրժուազիայի հոգեբանությանը, նա հասկանում էր, թե ինչով պետք է ներգրավի այդ մարդկանց: Այլ և ձախ խոստումներ սփռելը դառնում է նրա ամբռնվարության առանցքը, այդ խոստումներով է նա սկսում բազմացնել իր շարքերը: Առաջին հերթին «վերամշակման» են ենթարկվում Վերսալի դաշնագրից գազազած, պրոլետարական ուղղության հաղթանակած, կապիտալի արշավանքից խուճապի մատնված, իրենց վաղեմի բարեկեցությունը կորցրած քաղաքային միջին և մանր բուրժուազիայի նացիոնալիստներն տրամադրված տարրերը:

Երկրորդ հերթին Հիտլերի ամբռնվարության օբեկտ են դառնում գյուղական մանր բուրժուազիայի որոշ հատվածներ, որոնք նեղվում և ճնշվում էին բազմաթիվ տնտեսական հարկադրանքներից: Ընկած բանկերի, խոշոր հողատերերի և կուլակների հարվածների տակ, գյուղի այդ խավերը հուսահատորեն էին նայում իրենց ապագայի վրա: Եվ ահա Մյունխենից եկած ագիտատորները «մխիթարում» էին նրանց, հորդորում էին աջակցել իրենց՝ խոստանալով վերացնել նրանց ծանր վիճակը:

Սոցիալ ֆաշիզմի բարեհաճ թուլությունները Մյունխենի դարչնագույն տանը նստած բանդիտը ժամանակի ընթացքում նկատելի հաջողություններ է ձեռք բերում: Նա արդեն լրջորեն մտածում է իշխանության գլուխն անցնելու և իր հրեշավոր ծրագիրը իրականացնելու մասին: Իր շարժման առաջին էտապից Հիտլերը կապ է ստեղծում ծանր արդյունաբերության, բանակների և հողային մագնատների հետ: Նրան սկսում են հաշվի առնել, չէ՞ որ

նա մի սովորական բանդիտ չէ, նա իր հետեից «մասսա» է տանում, նա ոչնչացնում է ռեպուցիոն բանվորներին և բացահայտորեն երկրորդ իմպերիալիստական պատերազմ քարոզում: Նրան տալիս են հսկայական դրամական միջոցներ, որ կարողանա ստվարացնել գրոհային ջոկատների անվան տակ իր կազմակերպած անլեգալ կանոնավոր բանակը:

Ի՞նչ «իդեոլոգիական» սնունդ է մատակարարում Ֆաշիստական հրոսակապետը իր «կտակաբանում», մի սնունդ, որը համապատասխան կորբեկտիվների ենթարկած, մատուցվում է և հետագայում, երբ Ֆաշիստական կլիկի ձեռքն է հանձնվում կտաավորություն դեկը:

Հիտլերը, ինչպես և իր արբանյակները, թեորիա չեն սիրում, թեպետ և մասսային շլացնելու և «մշակելու» համար երբեմն անզոր փորձեր են անում թեորիական մարզանքներ կատարել: Փաշիզմը գիտություն ծայրահեղ հակադրությունն է: Փաշիստ բանգիտներն ասում են գիտությունը և փախչում նրանից, որպես ժանտախտից:

Փաշիստական «գիտությունը» իր անկմանը դիմած բուրժուական մշտայնության ծայրահեղ արտահայտությունն է: Այդ «գիտությունը» հետազոտություն չի կատարում, ճշմարտությունը դրսևորելու ոչ մի սովյալ չունի, նա առաջարկում է դեղատոմսեր, որոնք զարհուրելի են իրենց ռեակցիոնականությամբ և թունոտ՝ իրենց մարդակեր բովանդակությամբ:

Մտքի ինքնուրույնությունը բնավ էլ հատուկ չէ Ֆաշիստ գիշատիչներին, նրանք կերակրվում են ուրիշի սեղանի փշրանքներով, որդեգրելով ամենահետադիմական «թեորիաները» և կուլտուրայի դեմ արշավանք կազմակերպող աշխարհայացքը:

Հիտլերի «Իմ պայքարը» այդ մտայնության կլասիկ օրինակն է: Նրա գիրքն ամբողջովին մարմնավորում է զարեջրատնային «պատմափիլիսոփայությունը», որի լայտմոտիֆներն են՝ գրգռիչ պրովոկացիան, լրբենի զրպարտությունը և խուլիգանական սպառնալիքները. նա ճանաչում է իր առդիտորիան, տեղյակ է նրա պահանջներին:

Որպես գրական գործ՝ սարսափելի, ձանձրալի, տաղտկալի է մտքի ալյոզ վիժվածքը: «Իմ պայքարը» մի աղաղակող դոկումենտ է այն մասին, թե ի՞նչ որակի է հասել կապիտալիստական իդեոլոգիան միլիտենի և Հեգելի երկրում:

Այդ գիրքը գրելիս՝ հիվանդ ուղեղի տեր մանիակ Հիտլերն աչքի առաջ է ունեցել հոգնած, դիմադրությունից զուրկ մարդկանց: Իդուր չէ, որ ելնելով իր փորձից, նա խորհուրդ է տալիս իր համհաղներին՝ ճառերով հանդես գալ հասարակության առաջ միայն այն ժամանակ, երբ մոլթն ընկած է: Չէ՞ որ ցերեկով մարդկանց միտքը դեռ թարմ է, նրանք հեշտությամբ չեն ենթարկվում ամբոխավարական հիպնոսին և իրենց հարցերով շփոթեցնում են Ֆաշիստ հռետորին:

Հիտլերի «գիտությունը», նրա սոցիալական «անալիզի», «խորհրդածությունների» ելակետը տխրահռչակ ռասայական «թեորիան» է: Սա է այն մոգական գավազանը, որով նա ձեռնածություններ է անում իր բանդիտական լաբորատորիայի զաղտնիքները բաց անելիս:

Որպես սպեկուլյանտ, նա ձեռք է բերել այն ապրանքը, որի վաճա-

ոռւմից մաքսիմալ շահ պիտի ունենա: Չկա մի այլ ռեակցիոն «թեորիա», որից ավելի շատ մարդակերական հետևություններ արված լինեն, որքան այդ աշպետ կոչված ռասայական թեորիայից: Սրանով էին պատճառաբանում իմպերիալիստական քաղաքագետները և նրանց «գիտնական» դամբաշները այն ամեն տեսակի վայրագություններն ու սրիկայությունները, որոնց ղոհ էր դառնում գաղութային երկրների բազմամիլիոն աշխատավորությունը: Նրա մեջ էին ամենից ցայտուն կերպով ի հայտ գալիս մոնոպոլիստական կապիտալի շրջանում բուրժուական իդեոլոգիաների սանձարձակ շովինիզմը և հակառակորդին ոչնչացնելու քարոզը: Այդ «թեորիան» սիրով որդեգրեցին ֆաշիստական դահապետները, նա ամենից հարմարն էր իրենց գազանային հակումները հիմնավորելու, իրենց բանդիտական քաղաքականության էությունը դրսևորելու տեսակետից: Նրանք ավելի համարձակ, ավելի ստահակ եզրակացություններ արին այդ «թեորիայից», ավելի բարձրաձայն և մերկապարանոց հայտարարեցին այն, ինչի մասին իրենց նախորդները խոհեմություն էին համարում լռել կամ միայն ակնարկել: Բանդիտներն սպիտակ ձեռնոցներով չմոտեցան ռասայական «գիտությունը», նրանք գնահատեցին նրա անմիջական ուտիլիտար «արժեքը»:

Իր «Տեսականների ծագման» մեջ Դարվինը արծարծում է կենդանական աշխարհում անընդհատորեն տեղի ունեցող գոյության կռիվ խնդիրը: Մեծ բնադետի այս կարևորագույն թեզը, որը կիրառվում է բիոլոգիայի բնագավառում, համապատասխան կերպով «օգտագործեցին» մտքի մի շարք շառլատաններ, կապիտալիզմի ապոլոգետներ: Մարդկային հասարակությունը նույն կենդանական աշխարհն է. մարդկությունը բաժանված է տարրեր տեսականների — ռասաների, որոնք նույն անվախճան պայքարն են մղում իրար դեմ՝ հայտարարեցին նոր «գիտություն» զինակիրները:

Նույն Դարվինի ուսմունքի անկյունաքարը կազմող մի քանի կատեգորիաները — բնական ընտրություն, ժառանգականություն և այլն, մեխանիկորեն տեղափոխելով հասարակական կյանքի բնագավառը, ֆինանսական կապիտալի այդ մունետիկներն ամենառեակցիոն եզրակացությունների հանգեցին, արգարացնելով և գովերգելով կապիտալիստական սիստեմի բոլոր զազրեղի արտահայտություններն ու հետևանքները:

Այդ մարդակեր ուսմունքի «առաքյալները» պղծեցին և նոր գիտություն՝ գենետիկան. գեն և այլ հասկացությունները դարձնելով մետաֆիզիկական կատեգորիաներ, նրանք «թեորիական» հիմնավորում արվին ֆաշիստական ապադա հրեշավոր պրակտիկային՝ «եմվենիկայի» և նրան ման այլ բնագավառներում: Այդ բոլորին զուգահեռ ամենացինիկ, ամենասանձարձակ կերպով խարդախելով կոլտուրայի պատմությունը, ակնհայտորեն կեղծելով հանրածանոթ փաստերը, նրանք ուզում էին «ապացուցել», որ մարդկության բոլոր հանճարներն ուղղակի կամ անուղղակի «հյուսիսային գերմանական ռասայից» են սերում:

Հիտլերը որդեգրեց այդ ուսմունքը և ֆաշիստական տրամաբանությունը հաբդարած, հրամցրեց իր հոգևոր հոտին: Այդ «թեորիան» չի հոգնեցնում ուղեղը, չափազանց դյուրամբռնելի է նա: Այդ «թեորիայով» հնարավոր է մի ժամում գիտնական դառնալ, նա ոչինչ չի բացատրում, որովհետև ամեն

ինչ է բացատրում, ամեն ինչ այլանգակում, աղճատում, նենգավորում: Հիսկերը դեն է ձգում այդ «թեորիայի» գեղեցիկության ֆրադեոլոգիան — խելքը չի հասնում, սաղական էլ չէ մերկապարանոց սրիկային — նա շարադրում է «գիտնականների նվաճումների» հեշտացրած վարիանտը:

Ի՞նչ է հայտարարում այդ բանդիտ-«սոցիոլոգը»: Մարդկային հասարակության պատմությունը տարբեր ռասաների պայքարի պատմությունն է: Գոյություն ունեն բարձր և ցածր, լիարժեք և թերարժեք ռասաներ: Ամենաբարձր, լիարժեք, ազնիվ ռասան — դա գերմանական ռասան է: Այդ ռասան է, որ ստեղծել է բոլոր կուլտուրական արժեքները: Գերմանական ռասան, որ կոչված է իշխելու բոլոր ռասաների վրա, նա է, որ պետք է հրամայի, մյուսները պետք է ենթարկվեն: Գերմանական ռասան պետք է պահպանի իր արյան մաքրությունը, ամենամեծ հանցանք է կատարում ամեն մի գերմանացի, գերմանուհի խառնելով իր ազնիվ արյունը ստորարժեք ռասայի ներկայացուցիչների արյան հետ: Այդ ռասայի արյան զտությունը անխախտ կպահի նրա հոգեկան բարձրորակ հատկանիշները, հակումները: Այս է բացահայտ մարդակերություն երկար շաղակրատանքի կարճ իմաստը:

Դանձապետն այստեղ ևս ամբողջապես թշուր չէ դրադուլում. «զուտ գերմանական ռասայի» ներկայացուցիչներ նա համարում է իրեն և իր բանգիտներին, իսկ գերմանական ժողովրդին վերաբերվում է ծայրահեղ արհամարհանքով: Իդուր չէ նա հայտնել, թե՛ «մասսան նման է անասունի, որը հետևում է իր ինստինկտներին և հաշվի չի առնում տրամաբանությունն ու խոհականությունը»:

Դեռես վիլհելմյան ժամանակաշրջանի մի շարք լիբերալ գիտնականներ արհամարհանքով և հեգնանքով էին խոսում ռասայական «թեորիայի» մասին: Նրանք ուժեղ, բայց, իհարկե, ոչ հետևողական քննադատություն էին ենթարկում Ամմոններին և Գյունտերների կեղծ ուսմունքը: Հանրածանոթ ճշմարտություն է, որ մարդկային հասարակության պատմության որոշ շրջանից սկսած՝ զուտ ռասայի գոյությունը մի միջ է, որ ստեղծել են գլխավորապես գերմանական ռեակցիոն անտրոպոլոգները, որոնցից շատերը իրենք էլ ներքուստ համոզված էին իրենց «թեորիայի» խարդախ և ստահող լինելու մեջ: Նույնքան հանրածանոթ է և այն ճշմարտությունը, որ այսպես կոչված հյուսիսային գերմանական կապտաշյա, շիկահեր, երկարագլուխ զուտ ռասա գոյություն չի ունեցել և չունի: Բոլորին էլ հայտնի է, որ այժմյան գերմանացիների երակներում բաղմաթիվ, իրարից էթնիկապես տարբեր, ժողովուրդների արյուն է հոսում:

Գիտության հեա փոքր ի շատե կապ ունեցող ամեն մի բիոլոգ, հոգեբան և սոցիոլոգ գիտե, որ խոսել ռասայական մեայուն հոգեկան հատկանիշների մասին, նշանակում է շանտաժով զբաղվել, ռեակցիոն հեքիաթներ պատմել:

Այդպիսի մի շանտաժիսա է և Հիտլերը, որը ռասայական «թեորիան» գործադրելով իր՝ վարձկանի պարտքերը հատուցելու նպատակով, «նպատակով» մթնոլորտ է ստեղծում նրանով: Թե որքան լուրջ է ընդունում այդ սողունը գերմանական «ազնիվ» ռասայի և մյուս «ցածրարժեք» ռասաների մասին իր վայրահաջ շաղակրատանքը, ապացուցում է այն փաստը, որ հե-

տաղալու, երբ յապոնական սամուրայները ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցը Պարձան, նրանք ֆաշիստ «գիտնականների» կողմից հռչակվեցին «արևելյան պրոլետարիներ», «ազնիվ ռասայի արևելյան վարիանտ» և այլ նման «կոմպլիմենտներով»։ Մինչդեռ Մյունխենի լանդսկնեխտը յապոնացիներին համարելով ոչ լիակատար մարդիկ, արհամարհանքով դրում էր նրանց մասին. «Եթե մի րուպե ենթադրենք, որ Ամերիկան և Եվրոպան կործանվել են, ապա Յապոնիայի արդի կուլտուրական զարգացումը կանգ կառնի և նա նորից իրենից կլինի այն քնեածուծության մեջ, որից նրան 70 տարի առաջ արթնացրեց արիական կուլտուրական ալիքը»։

Գերմանական ֆաշիստական իր «Թեորիայի» արդյունքը ցանկանում է ստանալ՝ կիրառելով այն առաջին հերթին հրեաների վերաբերմամբ։ Անտիսեմիտիզմը հիմարների սոցիալիզմ է, սիրում էր ասել ծերուկ Բերլը։ Ֆաշիստ մարդակերների պարագլուխ Հիտլերի հրեակերությունն անցնում է հիմարության սահմաններից։ Նա խելագարի բանդալաշանքներ է շաղակրատում, երբ խոսք է բաց անում հրեաների մասին։

Այգ ղեկներատն առանց ծխածածկոցի է դրսևորում իր գազանային հակուսները, միջնադարյան մոտեցումները, երբ «քննարկում է» հրեական «հարցը»։

Կոնկուրենցիայի մեջ պարտված գերմանացի նացիոնալիստ խանութպանի մաղձն ու թույնը, իրենց բխածությունը քողարկել ցանկացող «արիացի» պրոֆեսորների ու պրիվատ-գոցենտների կատաղի նախանձը, որոշ կարգի գերմանացի անհաջող բժիշկների, փաստաբանների, դերասանների, երգիչների և այլն իրենց ախտանքներից ազատագրվելու տենչը միախառնվում են հիտլերյան անտիսեմիտիզմի մեջ և ստանում լրիվ արտահայտություն։

Կառավարության դուռն անցնելով՝ ֆաշիստ մարդակերն սկսեց կատաղորեն կիրառել իր «թեորիական պրինցիպները», բարբարոս սպառնալիքները։ Սև-հարյուրյակային պոզրոմները մանկական խաղ են համեմատած այն շարժերի հետ, որ ֆաշիստները կազմակերպեցին Գերմանիայում հրեաների վերաբերմամբ։ Տասնյակ հազարավոր հրեաների ամենաճիվաղային տանջանքների ենթարկելով՝ ոչնչացրին, մնացածներին հասցրին պարիայի աստիճանին։

Հիտլերյան բանդիտիզմն այժմ լայն «գործունեություն» դաշտ է դտել Լեհաստանում, Հարավսլավիայում և այլուր իր հրեաջինջ քաղաքականության համար։ Վարչավայում և Լոձոմ հրեական թաղամասեր են ստեղծվել, որոնք պատած են փշալարերով. հրեա ապարախտ ժողովուրդը ենթարկված է դանդաղ ֆիզիկական մահացման։

Ճիվաղ Հիտլերը համոզմունքներ, պրինցիպներ չունի։ Համոզմունքներ և պրինցիպներ ունեցող մարդիկ չեն կարող գոյություն ունենալ ֆաշիստ բանդիտների շարքերում։ Նա սիկոֆանտ է, ծախված գրչակ, մարդված բանդիտապետ, որն արհամարհում է պրինցիպներ ունեցող մարդկանց, հիմար ու միամիտ համարելով նրանց։ Սուտն ու զրպարտությունն են նրա ղենքերը, նա ցանկանում է միայն իր հետեից գնացող մասսային, որն այլ կերպ չպետք է մտածի, քան իր հիվանդ ուղեղի թելադրած հրահանգներով։

ուցուցումներով: Նա հրամայում է ջարդել ու փշրել այլ կերպ մտածողներին: Տրամաբանություն վերջին ֆնացորդները կորցրած այդ ճիվաղը «Իմ պայքարի» մեջ սրտախառնություն պատճառող ամբոխավարություններ ուղղում է ապացուցել այն, ինչին ինքն էլ չի հավատում:

Գերմանիայում ութ հարյուր հազար հրեա կար, որի մի չնչին տոկոսն էր պատկանում շահագործող դասակարգին: Այդ փուլից էլ Հիտլերին: Իր կեղտոտ գրքի էջերը նա լցնում է զրպարտություններ ու խարդախություններով, որպեսզի «ապացուցի», թե գերմանական ժողովրդի տնտեսական ծանր վիճակի պատճառն առաջին հերթին գերմանական հրեաներն են: Ըստ Հիտլերի՝ նրանք միացել են աշխարհիս բոլոր հրեաների հետ և մտադրվել քայքայել Գերմանիան, ոչնչացնել նրա կենսական ուժերը: Իհարկե, նա խորշում է վիճակագրական տեղեկություններից, փաստական տվյալներից: Նա «գործի» է դրել միայն ռասայական «թեորիան» և իր քաղաքական մարդակեր դառանցանքները: Ձեռները կանխած՝ բաղարում առևառու անող կնոջ պես՝ նա սիրում է իր հակառակորդին միայն հայհոյել, զրպարտել, սպառնալ:

Աջակցեցե՛ք ինձ, — դիմում է նա իր կողմնակիցներին և հիմարացրածներին, — որ ես կառավարության գլուխ անցնեմ և այն ժամանակ կտեսնենք, թե ինչպես կերջանկացնեմ գերմանական ժողովրդին: Հրեական ունիվերսիտետները ոչնչացնելով՝ ես հնարավորություն կտամ տասնյակ հազարավոր իսկական գերմանացի առևտրականներին նորից վերակենդան իրենց ձեռնարկությունները: Հրեա ըծիշկներին, փաստաբաններին, գիտնականներին, առևտրականներին, դերասաններին և այլն ճգմելով՝ ես լայն դռներ բաց կանեմ իսկական գերմանական ինտելիգենցիայի առաջ՝ արդյունավետ աշխատանքի անցնելու: Այսպես էր ամբոխավարում ելիված ժուլիկը:

Որ գերմանական բոլոր հրեաները կապիտալիստներ չեն, այդ ոչ միայն Հիտլերը գիտեր, այլև վերջին մանուկը. որ գերմանացի գործարանատերերն ու ֆաբրիկանտները, ածխահորերի տերերը ճիշտ այնպես են շահագործում գերմանացի և հրեա բանվորներին, ինչպես հրեա կապիտալիստները, այդ ևս անհայտ չպետք է լիներ Հիտլերին. որ հրեաները Գերմանիայում միայն կրոնական համայնք էին կազմում և հրեական «տենդենցներ» չէին հետապնդում ու ներգրավված էին ընդհանուր գերմանական սոցիալական կյանքի մեջ, այդ ևս գիտեին Հիտլերն ու իր արբանյակները: Այդ այդպես լինելով հանդերձ՝ օրեր-բանդիտը խարում ու զրպարտում էր, որովհետև պարարտ հող էր գտել իր դժոխային մախիանացիաների համար և համապատասխան դիմադրություն չէր ստանում իր «մշակման» ենթակա մասսայից: Ընդհակառակը, որքան ավելի շատ էր եռանդագործում ֆաշիստ ամբոխավարը, այնքան ավելի էր խորանում ու ընդարձակվում իր ազդեցությունն այդ ամբոխի վրա: Անտիսեմիտիզմը գերմանական ֆաշիզմի համար այն կոյուղիներից մեկն է, որի մեջ հավաքվում էին գերմանական ռեակցիոն բուրժուազիայի քաղաքական միտքն ու տրամադրությունները: Ինքը՝ Հիտլերը գլխավոր ճարտարապետն է այդ կոյուղու, որը նա կառուցում է ռասայական «թեորիայի» ցուցումների համաձայն:

Բոլոր հրեաներին շահագործող դարձնելով՝ Հիտլերն աշխատում է

գրգռել «խակական գերմանացի մարդկանց» գազանային ինստինկտները: «Իմ պայքարը» կոչված աղբակույտի էջերից նա անլուր հայհոյանքներ ու զրպարտություններ է շարտում մեծատաղանդ հրեա ժողովրդի հասցեին: Հիտլերի հավաքական հրեան անազնվության ու ստորաքարշության, խարդախության և նենգության, խորամանկության ու բարոյական անմաքրության մարմնավորումն է: Որտեղից է վերցրել նա այդ «հրեային»: Հարկավոր չէ հեռու գնալ. այդ ամենը նա գտել ու դիտել է իր մեջ և իր նմանների շրջանում: Կեղծիք կատարելով՝ նա իր հատկությունները վերագրում է ուրիշին: Միջնադարյան հետտոյի այգ երկրպագուն, իսպանական ինկվիզիցիայի այդ սիրահարը քրեական հանցավոր է համարում ամեն մի հրեայի և կոչ անում ոչնչացնել «գերմանականության այդ երգվյալ թշնամիներին»: Ամբողջ աշխարհը գիտե, թե ով է քրեական հանցագործի կլապիկ տիպը, իսկ գերմանական ժողովուրդը վաղուց ի վեր զգացել ու հասկացել է, թե ով է իր արյունարբու երգվյալ թշնամին:

Ֆաշիստական ավազակապետը ռասայական «թեորիան» օգտագործում է ոչ միայն գերմանական հրեաներին ոչնչացնելու պրոպեգանդիստացիայի համար, այլև գերմանական բանվոր դասակարգի կոմունիստական պարտիայի դեմ արշավանք կազմակերպելու նպատակով: Իր սահմանափակ ժողովրդի նա ըմբռնում է, որ գերմանական բանվոր դասակարգը բնավ էլ արամադիր չէ ականջ դնելու իր ռասայական շողակրատանքներին, որ ֆաշիզմի միակ պրինցիպալին հետևողական թշնամին—դա Կոմունիստական պարտիան է: Զնայած իր թերուս լինելուն, նա այստեղից-այնտեղից լսել ու կարդացել է, որ այդ պարտիան ղեկավարվում է Մարքսի-Լենինի ուսմունքով: Պարզ է, թե այդ կրետինը ինչպիսի ահռելի կատաղությամբ, ինչպիսի անզուսպ ատելությամբ պիտի վերաբերվեր դեպի իր մահացու թշնամին:

Նա տեսնում էր, թե ինչպես գերմանական բանվոր դասակարգի ամենաառույգ, ռևոլյուցիոն տարրերն անցնում են Կոմունիստական պարտիայի կողմը, թե ինչպես գերմանական բանվոր դասակարգի լայն շերտերի համակրանքն օրեցօր աճում էր դեպի այդ պարտիան: Այդ հանգամանքը մտահոգություն էր պատճառում Հիտլերին և նրա տեղերին: Նրանք գիտեին, որ Կոմունիստական պարտիան—դա սոցիալ-ֆաշիզմը չէր. վերջինս գաղտնի աջակցում էր Մյունխենի հրոսակապետին և միայն, բանվորներին ձեռքից բաց չթողնելու համար, երբեմն առերես մի քանի թթու խոսքեր էր ասում ֆաշիզմի հասցեին: Իր տեղերից ստացած փողերով կազմակերպված գրոհային ջոկատները Հիտլերն օգտագործում էր բանդիտական հարձակումներ կազմակերպելով բանվորների, բանվորական կազմակերպությունների վրա: Բայց այդ չի բավարարում ֆաշիստապետին, նա ցանկանում է բանվոր դասակարգին հաշվածել նաև թեորիայի բնագավառում, նա իրեն խնդիր է առաջադրում «թեորիական» հիմնավորել բանվոր դասակարգի վերաբերմամբ կատարած իր բանդիտական խժեթությունները, մոնոպոլիստական կապիտալի վարձու զրհալն ու ագիտատորը փորձում է իր ուժերը մարք-

սիզմի «քննադատութեան» մեջ: Եթե բուրժուական պրոֆեսորները այդ գործին ձեռնարկելիս հիմարութեանն ու տխմարութեանն էին ասում, նրանք, համեմայն դեպս, պարտք էին համարում կարգալ, յուրովի ուսումնասիրել մարքսիզմի կլասիկներին և ապա դուրս գալ պայքարի դաշտը: Հիտլերն իսպառ գերծ է այդ «նախապաշարումից», նա երբեք չի կարդացել Մարքսին—ոչ ժամանակ է ունեցել, ոչ էլ խելքն է հասել—ինչ կարիք կա գլուխ ցավեցնելու, երբ գոյութիւն ունի ամենափրկիչ ռասայական «թերիան», այսպես էր մտածում մտքից տկար հրոսակապետը և անցնում «գործի»:

Դասակարգ, դասակարգային կռիւ հասկացութեանն—գա հրեաների կողմից է ստեղծված. հրեա Մարքսն է հնարել այդ բոլորը—հրեաներին օգնելու և գերմանացիներին ֆլասելու նպատակով: Իրոք, գոյութիւն ունի միայն անընդհատ կռիւ ռասաների միջև—ահա գարեջրատնային «սոցիոլոգի» կատեգորիկ հայտարարութեանը: Սա է ֆինանսական կապիտալի վերջին խոսքը: Իդեական կրախն ակներև է. դժվար թե կարելի լինի երկակայնի մի ավելի հիմար գարշելութեան և գարշելի հիմարութեան, քան թե հիվանդ ուղեղի այս տխմար զառանցանքը:

Հոկտեմբերյան ռեւոլուցիան Ռուսաստանում, Նոյեմբերյան ռեւոլուցիան Գերմանիայում, Բավարական Սովետական իշխանութեանը—դրանք բոլորը հրեաների—մարքսիստների չարագործութեան արդյունք են,—հայտնում է պողոտային գործերի վարպետը: «Իսկական գերմանացի մարդը» երբեք ռեւոլուցիոն շարժման կողմնակից լինել չի կարող, նրա արյունը կրողքի ռեւոլուցիայի դեմ: Գերմանացի բանվորները մոլորվել են, ընկել են հրեաների—մարքսիստների ազդեցութեան տակ: Մենք պետք է օգնենք նրանց, որ ազատագրվեն մարքսիզմի լծից: Ով կգիտակցի, որ ինքը սխալվել է և կանցնի մեր կողմը, մենք նրան կներենք, իսկ ով դավաճանել է և շարունակում է դավաճանել գերմանականութեանը և անուղղելի է, մենք նրան կոչնչացնենք: Այսպես էր սպառնում դարչնագույն տանը նստած դահիճը:

«Իսկական գերմանական մարդկանց» սրտից էր խոսում նրանց առաջնորդը: Հիտլերի այս դրույթներով ոգևորվում էին բոլոր նրանք, ովքեր գերմանական ռեակցիայի կողմնակիցներ էին, ովքեր դողում էին սոցիալիստական ռեւոլուցիայի հեռանկարներից, ովքեր կառչում էին հին Գերմանիայի «արժեքներին» և ձգտում վերականգնել նրա կորցրած ռազմաշունչ, միլիտարիստական ուժը՝ «հին փառավոր պլանները» ի կատար ածելու համար:

Բյուրեղանում էին գերմանական հասարակական երկու բանակ—ֆաշիստական և պրոֆաշիստական միասնական ճակատին՝ իրերի բնական ընթացքով՝ հակադրվում էր ռեւոլուցիոն, հակաֆաշիստական բանակը: Բոլոր նրանք՝ բանվոր, գյուղացի, ինտելիգենտ՝ ովքեր զգում էին վերահաս վտանգը, ովքեր ցանկանում էին դեմ առնել ֆաշիստական կեղտոտ ալիքին և բարձր պահել դեմոկրատական Գերմանիայի դրոշը, լցված էին կոտորածի ատելութեամբ դեպի կապիտալի անարգ վարձկանները, մարտական արամադրութեամբ էին տոգորված սվաստիկայի կրողների դեմ:

1933 թվին կառավարութեան ղեկը տվին Հիտլերին, և նա պետութեան

անունից իրագործեց «Իմ պայքարի» մեջ ձևակերպած իր սպառնալիքները։ Հիտլերը պետական բանդիտիզմ էր նախապատրաստում։ Զարգաբարձությունը սկսեց կիրառվել ֆաշիստական պետության օրգանների կողմից։ Գետապոն ոչնչացրեց գերմանական բանվորության բոլոր կազմակերպությունները։ Արյունոտ տեռորը մոլեգնում էր ամբողջ երկրում։ Ֆաշիզմը կացնով գլխատեց և կոնցենտրացիոն լագերներում ոչնչացրեց բանվոր դասակարգի ընտիր մասը, ձեռնամուխ եղավ բանվորական երիտասարդ սերունդի քաղաքական ու մտավոր անբարոյականացման, այլասերման ծրագիրն ի կատար ածելուն։

Ռուրի մագնատները և պրուսական կալվածատերերը հիմա կարող էին հանգիստ լինել, իրենց վարձկանը և հովանավորյալը հաջող կատարեց իր գերը։

Գարեջրատների հեռորը, րավարական ոստիկանության ագենտ-պրովոկատորը, գերմանական կանցլեր դառնալով, «խաղաղացրեց» երկիրը և սկսեց ֆաշիստական արտաքին քաղաքականության ծրագրի իրականացման միջոցները նախապատրաստել։ Հուլիս և սեպտեմբեր կորոշեց գերմանական «ազնիվ» ռասայի րախտը, անհրաժեշտ է ոչնչացնել Գերմանիայի թշնամի—բոլոր երկրների հրեականությունը—մարքսիզմը։ Սա է պետական օբեր-դահնի նշանարանը։ Ամեն ինչ պատերազմի համար, յուրաքանչյուր գերմանացի ղուդատ սլիտի դառնա «ազնիվ ռասայի» սլատմական ծրագիրն իրականացնելու համար, Գերմանիան կոչված է բոլորին հրամայելու, օտարը գոմաղը է գերմանական դաշտերը պարարտացնելու համար։ Այս շովինիստական խելակորույս մեծագերմանականության մտայնությունը սլարտադիր է երրորդ իմպերիայի քաղաքացիների համար։

Արտաքին քաղաքական խնդիրներով էլ է զբաղվում գետապոնի ոգեվորիչ Հիտլերը «Իմ պայքարը» վիժվածքի մեջ։ Ինչպես բոլոր մյուս հարցերի պրինցիպալին կողմը լուծելիս նա գողությունաբ է զբաղվում՝ ուրիշների ասածը հարմարեցնելով իր «ստեղծագործական» կարողություններին և փողոցի ճաշակին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության խնդիրները «շոշափելիս» նա վառող է հնարում, այլ կրկնում է վիլհելմյան որոշ գեներալների և քաղաքագետների նվաճողական ծրագրի հիմնական կետերը։ Տարբերությունը մի պրուսական սուղաֆոն Հոֆմանի և բանդիտ Հիտլերի միջև այն է, որ առաջինը հարցին մոտենում է ավելի շուտ որպես զինվորական, երկրորդը բաց է անում բոլոր փակագծերը և երկրներ զավթելու, ժողովուրդներ ստրկացնելու, կուլտուրա ոչնչացնելու քաղաքականության «իդեոլոգիական հիմնավորումը» տալիս։

Հիտլերի ցինիզմը, անսքող ավազակային ձգտումներն այստեղ ավելի ուելֆ են դրսևորվում։ Նա ընթերցողի առջ բաց է անում մի ամբողջ բանդիտական ծրագրի ուղն ու ծուծը։ Գրավիր, զավթիր, կողոպտիր, թալանիր, բռնաբարիր, փշրիր, ցրիր, օտարը քո ստրուկն է, դու նրա տերը, — այսպես է հրամայում Հիտլերը «ազնիվ ռասայի» երկրտանի գազաններին։ Ֆաշիստ բորենին գովերգ է կարդում ռասայական, այսինքն իմպերիալիստական, շովինիզմին և հպարտանում, որ ինքը այդ «գովելի» մտայնության մոենտիկներից մեկն է։ Նա ծաղրում, միամիտ, շաղակրատ է անվանում

այն մարդկանց, որոնք մարդկային սրբազան իրավունքի մասին են խոսում կամ հօգուտ մանր ազգերի ձայն բարձրացնում: Կա միայն մի իրավունք, — «ազնիվ գերմանական ուսույթ» իրավունքը, մյուսներն արժանի չեն իրավունք ունենալու — ահա հիտլերյան գազանային տրամաբանությունը:

«Բարու և չարի սահմաններից դուրս» պիտի լինի քո կատարած գործողությունների արժեքը, դու բարոյական ոչ մի չափանիշ չպետք է ունենաս, բացի նրանից, որ ուրիշները քեզ համար պատվանդան լինեն, որի վրա կանգնած՝ դու կարողանաս բարձրանալ — այսպես է գիմում իր երեակայական գերմարդուն ռեակցիոն փիլիսոփա Նիցշեն: Բանաստեղծական քողի տակ պարուրված այս նշանաբանը, ինչպես հայտնի է, գերմանական յուրեղներն են ընդունեցին իրենց համար չափած ու ձևած, և իրավունք էլ ունեին այդպես ըմբռնելու, քանի որ փիլիսոփան իր պոետական բարձունքներից իջնելով՝ իր ձեռք նրանց պիտի մեկներ: Նիցշեի բավարական գործակատար Հիտլերի աչքում հնացած է նրա պաթետիկ պատկերավորությունը, նրա բարձր ոլորտում սավառնելը, Հիտլերը ցանկանում է պրոգայի սահմաններում մնալ և պրակտիկ քաղաքականությունը զբաղվել, իր սոցիալական «միսիայի» բնույթը հարկադրում է նրան նախորոշ նախապատրաստական աշխատանք տանել: Նա միստիֆիկացնում է բոլոր ռեալ հարաբերությունները, սիրով օպերացիաներ է կատարում «առողջ ինստիտուտներ», «ընտրյալ ռասա», «համաշխարհային հրեականություն», և այլ նման կատեգորիաներով և հեծած իր վայրագ ռասայական «թերիայի» նոտային, հրահանգներ է տալիս պատմությունը՝ այնպես շարժվելու, ինչպես ինքն է ցանկանում: Նա զուգ է տալիս իր հիվանդոտ երեակայությունը և ապագայի հրապուրիչ պատկերներ ստեղծում:

Մոնոպոլիստական կապիտալի վարձկանն այստեղ ևս աշխատում է քողարկել իր իսկական «կոչումը», իր ձգտումների էությունը: Իր ջարդարար-քաղաքական ծրագիրը ընդունելի դարձնելու նպատակով՝ նա, որպես հղկված ամբոխաժողով, անհրաժեշտ է համարում խոսել գերմանական ժողովրդի կարիքների մասին և իրեն այդ ժողովրդի բարեկամի, նրա ցավերի կարեկցողի գերում հանդես բերել:

Ռասայական «հիմնավորման» համապատասխան դոգան շաղակրատելուց հետո, կրուպների և կլեկներների հավատարիմ գյաղան սկսում է պրոգայիկ լեզվով բարբառել: Նա դիմում է մի արգումենտացիայի, որը նմանապես նորություն չի ներկայացնում և բազմիցս կրկնվել է այն բոլոր «գերմանական գործի փաստաբանների» կողմից, որոնք քողարկված կամ անսքող ձևակերպել են գերմանական իմպերիալիզմի ձգտումները:

Սկսած գերմանական կոնսերվատորներից, մինչև սոցիալ-ֆաշիստները պակտս չեն եղել ծառայական քաղաքագետներ, որոնք կոչ են արել „Drang nach Osten“ — «ձգտում դեպի արևելք»: Հիտլերը տարբերվում է դրանից ոչ այնքան իր արգումենտացիայով, որքան իր մերկապարանոց ցինիզմով, այն, ինչ իր նախորդներն ասել են հաճախ ակնարկներով, նա հայտնում է պարզ ու մեկին, այն, ինչ ուրիշներն աշխատել են պատճառաբանել բարձր

«խղիղուղիական» միջոցներով, նա ձևակերպում է ռասայական ծխածածկոցի տակ:

Ո՛րն է դեպի արևելք գրոհելու այդ ծրագիրը: Գերմանական տերիտորիան չափազանց նեղ է գերմանացիներին կերակրելու համար: 20 միլիոն գերմանացի ավելորդ են իրենց երկրի մեջ, նրանք պետք է արտագաղթեն, որ մյուսների համար ավելի լայն տեղ բացվի: Գերմանիան պետք է ընդարձակի իր տերիտորիան: Նոր տերիտորիան կարելի է գրավել միայն պատերազմի միջոցով, ուստի պետք է նախապատրաստել այն. Գերմանիան պետք է մի մեծ զորանոց դառնա: Այդ տերիտորիան Գերմանիան պետք է նվաճի ոչ թե հարավում, կամ արևմուտքում, այլ արևելքում:

«Դիմ պայքարը» մարդատյաց գրքույկի մեջ Հիտլերը գրել է. «Որոշելով նոր հողեր ձեռք բերել Եվրոպայում, մենք կկարողանայինք այն ստանալ ընդհանուր առմամբ միայն Ռուսաստանի հաշվին: Եվ այս դեպքում մենք պետք է որ գոտեպնդվե՞նք առաջ շարժվենք նույն ճանապարհով, որով մի ժամանակ գնացել են մեր օրդենների ասպետները... Երբ մենք խոսում ենք Եվրոպայում նոր հողեր նվաճելու մասին, մենք, իհարկե, կարող ենք նկատի ունենալ առաջին հերթին միայն Ռուսաստանը և նրան ենթակա ծայրագույն պետությունները»:

Ահա այդ թալանի և կողոպտանի ծրագրի պարունակությունը և «հիմնադրումը»:

Հիտլերի նախորդներն իրենց ծրագիրը հղացել էին այն ժամանակ, երբ իշխում էր ցարիզմը: Հիտլերը կրկնում էր նրանց, երբ մեր լայնածավալ երկրում հաստատվել էր Սովետական իշխանությունը:

Այդ հանգամանքը դուրացնում է Հիտլերի «գործը»: Նա կարող է ավելի «ծանրակշիռ արգումենտներ բերել» իսկական գերմանական մարդկանց մտայնությունը մշակելու կապակցությամբ: Բավարական չինովնիկի և պրուսական բթամիտ յունկերի տրամաբանությամբ նա գրի է առնում իր խորհրդածությունները—Արևելքում բոլշևիկների իշխանությունն է, բոլշևիկները նույն հրեաները—մարքսիստներն են: Բոլշևիկյան ոգին բոլոր երկրներին հրեականության ձգտումների արտահայտությունն է: Հին Ռուսաստանի պետականության կազմակերպողները և հիմքը գերմանացիներն էին, հիմա նրանք չկան, այդ երկրում այլևս պետականություն չկա: Հարկավոր է ոչնչացնել բոլշևիզմը Ռուսաստանում, վերականգնել գերմանական իշխանությունը, իսկ Ռուսաստանի արգավանդ հողերի վրա բնակեցնել գերմանացիներ:

Ֆաշիստական բանդիտապետը կաննիբալական պար է բռնում, երբ խոսք է ըստ անում սլավոնների, մասնավորապես ռուսների մասին: Ահա թե ինչ «մտքեր» է հայտնում նա. «Եթե մենք ցանկանում ենք ստեղծել մեր գերմանական մեծ իմպերիան, պետք է նախ և առաջ դուրս մղենք և ոչնչացնենք սլավոնական ժողովուրդներին—ռուսներին, լեհերին, չեխերին, սլովակներին, բուլղարներին, ուկրաինացիներին, բելոռուսներին: Ոչ մի պատճառ չկա այդ շանելու: Բոհեմիայի և Մորավիայի ավազանները, Գերմանիայից անմիջապես արևելք ընկած տերիտորիան կգաղութացվեն գերմանացիներով, իսկ այդ տերիտորիայի բնակչությունը մենք կըշենք Սիբիր: Այդ նպատակն

իրագործելու համար ես չեմ վարանի և ոչ մի վայրկյան իմ խղճին ընդունելու երկու կամ երեք միլիոն գերմանացիների մահը: Մենք մտածում ենք հաստատել մեր մշտական տիրապետությունը և այնպես ամրապնդել այն, որ նա առնվազն մի հազար տարի տևի: Մեր միսիան այն է, որ հպատակեցնենք ուրիշ ժողովուրդներ: Գերմանական ժողովուրդը կոչված է աշխարհին նոր տիրակալների մի դասակարգ տալու»:

Բավական պարզ և հստակ է հայտարարում բանդիտն իր վայրագ տխմարությունները և մարդակեր ձգտումները: Այս մագործի մտայնությունը կերակրվել է «խսկական գերմանական պատմարանների» բրոշյուրներով, ավստրիական քրիստոնեական սոցիալիզմի խոհանոցում պատրաստված հոտած կարկանդակներով, բուրժուական պրովոկացիոն հեռագրական գործակալություն մատուցած «բագերով»: Նրա քաղաքական մտքի օրոքոցի վրա դայակություն են արել ռասայական «թեորիայի» բաճկոն հագած գազանները, գարեջրից ուռած պանգրմանիստ սև հարյուրակայինները, պրուսական «տրադիցիաների» ջերմ երկրպագուներ Լյուդենգոբֆներն ու Հոֆմանները: Նրան ոգևորել ու նեցուկ են հանդիսացել բավարական կուլակների լակոտները, արյունոտ շուն Նոսկեի և էրհարդի բանդիտները: Նրան օրինակ է ծառայել եզվիտականությունը և մաքիավելիզմը:

Բանգիտ հեղինակը չվարձատրված չմնաց: 1933 թվին նրան Բիսմարկի բաղկաթոն առաջարկեց գերմանական ամենակատաղի ռեակցիան, նրան վահանի վրա բարձրացրին գերմանական իմպերիալիզմի աշխարհակալական ձգտումների «հերոսները», ռազմական մատակարարությունով գեշեֆտ անելու ախորժակ ունեցողները:

Հիտլերը ձեռնարկեց նրանց ծրագիրն ի կատար ածելու: Այսօր ամբողջ Եվրոպայի ժողովուրդները հեծում են ֆաշիզմի արյունոտ կրունկի տակ, «ռասայական» թեորիան իր օրգիաներն է սարքել, ավերն ու կոտորածը, թալանն ու կողոպուտը ֆաշիստ-բանդիտները Գերմանիայից տեղափոխել են ուրիշ երկրներ:

Այսօր Հիտլերն իր արշավանքն է սկսել Արևելքի, մեր երկրի, բուշիզմի դեմ: Բայց նա սխալվել է իր հաշիվների մեջ, դա նրա վերջին ջղային ցնցումներն են. նրա ատամները կջարդվեն Սովետական զրահից:

Որքան էլ նա վայրահաջի գերմանական ժողովրդի անունից, այդ ժողովուրդը, որին նա ստրկացրել է, նրա հետևը չի կանգնած: «Ժողովրդի աջակցությունը» նա պետք է հանի իր բառարանից:

Ֆաշիզմը դատապարտված է պատմության կողմից, մեծ կլինի դերմանական և եվրոպական ժողովուրդների ցասումը: Հիտլերն իր հորդաները նետեց մեր երկրի վրա, դա բանդիտիզմ-ֆաշիզմի վերջին ավանտյուրան կլինի: Նրա բանակը հարձակվել է սովետական մեծ ժողովրդի բանակի վրա, որն իր հերոսական մեծ կռիվն է մղում գլուխը կորցրած հրոսակապետի բանակների դեմ:

«Նա միայն երկու բանակների միջև մղվող պատերազմ չէ: Նա միաժամանակ ամբողջ սովետական ժողովրդի մեծ պատերազմն է գերմանա-ֆաշիստական զորքերի դեմ: Ֆաշիստական կեղեքիչների դեմ մղվող համա-ժողովրդական այս հայրենական պատերազմի նպատակն է ոչ միայն վերաց-

հեղինակը երկրի վրա կախված վտանգը, այլև օգնել նվրոպայի բոլոր ժողովուրդներին, որոնք հեծում են գերմանական ֆաշիզմի լծի տակ: Այո ազատագրական պատերազմում մենք մենակ չենք լինի: Այս մեծ պատերազմում մենք հավատարիմ դաշնակիցներ կունենանք, հանձինս նվրոպայի և Ամերիկայի ժողովուրդների, այդ թվում ի դեմս գերմանական ժողովրդի, որին ստրկացրել են հիտլերյան պարագլուխները»: Այդպես ասաց սովետական ժողովրդի սիրելի առաջնորդն իր պատմական կոչի մեջ: Ընկեր Ստալինի հետ միասին սովետական երկու հարյուր միլիոնանոց ժողովուրդը և ամբողջ աշխարհի ազատատենչ մարդիկ համոզված են, որ հիտլերյան բանակները կջարդվեն Կարմիր Բանակի հռեժկու հարվածների տակ:

Կատաղած շանը ոչնչացնում են. ֆաշիզմը կոչնչանա: Մեր գործն արդար է, մենք կհաղթանակենք:

8 հուլիսի 1941 թ.

Երևան

Гурген Овнан

Великая культура великого народа

Великий русский народ создал богатейшую мировую культуру. В области политики, науки, искусства и литературы русский народ выдвинул такие фигуры, которые сыграли решающую роль в деле дальнейшего развития мировой науки и культуры. В истории развития передовой русской мысли XIX век имел большое, мировое значение. XIX век является ярким периодом развития русской общественной мысли. В XIX, в особенности в XX веке дело продвижения вперед вековой науки и культуры, созданной человечеством, выпало на долю великого русского народа. И он, этот великий народ, рождает сынов, которые с невиданным героизмом ведут человечество к окончательному освобождению.

Русский народ дал мировой литературе таких гениев, как Пушкин, Гоголь, Белинский, Чернышевский, Толстой, Горький и многие другие. Он дал мировому искусству Репина, Серова, Сурикова, на фронте музыки он выдвинул Глинку, Чайковского, Мусоргского, в области науки — Менделеева, Тимирязева, Павлова и многих других. Имея большие традиции героической борьбы против иноземных завоевателей, русский народ выдвинул таких великих полководцев, как Суворов, Кутузов, Фрунзе и др.

Блестящее определение богатой, разнообразной великой русской культуры дал Максим Горький. Он писал: „В области искусства, в творчестве сердца русский народ обнаружил изумительную силу, создав при наличии ужаснейших условий прекрасную литературу, удивительную живопись и оригинальную музыку, которой восхищается весь мир. Замкнуты были уста народа, связаны крылья души, но сердце его родило десятки великих художников слова, звуков, красок. Радостно, до безумной гордости волнует не только обилие талантов, рожденных Россией в XIX веке, но и поражающее разнообразие их...“¹

Великая русская культура, передовая русская мысль поразили весь мир. Нет ни одной области науки и культуры, в которой русский народ не имел бы своих представителей с мировым именем.

¹ „Путь освобождения“, 1917 г. № 1.

Сейчас уже стали яркой действительностью гениальные слова величайшего русского критика Белинского, написанные им в 1840 г. „Завидуем внукам и правнукам нашим, которым суждено видеть Россию в 1940 г., стоящую во главе образованного мира, дающую законы и науке и искусству и принимающую благоговейную дань уважения от всего просвещенного человечества.“¹

Удивительно метко определил силу и мощь русской мысли гениальный Гоголь. Вот что он писал в одном из своих писем в 1846 г.: „Еще пройдет десяток лет, и вы увидите, что Европа придет к нам не за покупкой пеньки и сала, но за покупкой мудрости, которой не продают больше на европейских рынках“².

И, наконец, великий русский народ дал человечеству такого великого гения освободительного движения, такого титана мысли, как Владимир Ильич Ленин.

Русским языком, русской культурой были восхищены великие основоположники научного коммунизма — Маркс и Энгельс.

Маркс уже в преклонном возрасте приступил к изучению русского языка. В своих замечательных воспоминаниях о Марксе Поль Лафарг пишет: „Марксу было уже 50 лет, когда он принялся за изучение русского языка и, несмотря на трудность этого языка, овладел им через каких-нибудь 6 месяцев настолько, что мог с удовольствием читать русских поэтов и прозаиков, из которых особенно ценил Пушкина, Гоголя и Щедрина“.³

Маркс читал величайшее произведение русского народа: „Слово о полку Игореве“ и оценивал его очень высоко. В письме к Энгельсу от 5-го марта 1856 г. Маркс писал: „Смысл поэмы — призыв русских князей к единению как раз перед нашествием монголов“.⁴ Маркс читал Чернышевского и назвал его великим ученым и критиком. О Добролюбове Маркс писал: „Как писателя я ставлю его наравне с Лессингом и Дидро“⁵.

С большим восхищением говорил о русском языке и русской культуре также Фридрих Энгельс. В своем труде „Эмигрантская литература“, напечатанном в 1875 г., Энгельс, касаясь русского языка, пишет, что он „всемерно заслуживает изучения, как сам по себе, ибо это один из самых сильных и самых богатых языков, так и ради раскрываемой им литературы...“⁶.

В своем письме к Вере Засулич в 1884 г. Энгельс, касаясь во-

¹ В. Г. Белинский. Полное собр. соч. т. XII, стр. 224. ГИЗ, 1926 г.

² Н. В. Гоголь. Собр. соч. т. VI, стр. 386. Изд. 1937 г.

³ Поль Лафарг. — Восп. о Марксе, стр. 7-8, изд. 1933 г.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. — Сочинения, т. XXII, стр. 122.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. — Сочинения, т. XXVI, стр. 164.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. — Сочинения, т. XV, стр. 239.

просов научного социализма, уже предчувствовал, что дело дальнейшего развития научной социалистической мысли выпадает на долю России. Энгельс пишет: „Теоретическая и критическая мысль, почти совершенно исчезнувшая из наших немецких школ, повидимому, нашла себе убежище в России“.¹

В том же письме по поводу перевода одной из его брошюр на русский язык Энгельс пишет: „Ваш перевод моей брошюры я нахожу превосходным. Какой красивый русский язык: все преимущества немецкого, без его ужасной грубости“.²

Энгельс вместе с Марксом внимательно следил за развитием экономической и политической жизни России и ее литературы. В одном из своих писем, адресованном немецкому критику и публицисту Паулю Эрнсту в 1890 г., он определенно подчеркивает величие русской литературы: „За последние двадцать лет,—пишет Энгельс,—Норвегия пережила такой расцвет в области литературы, каким не может гордиться ни одна страна, кроме России“.³

Именно России, его великому народу, его героическому пролетариату было суждено продвинуть дальше идеи величайших гениев научного коммунизма—Маркса и Энгельса и осуществить их окончательно в России. Именно великий русский народ сумел взять в свои руки это сильнейшее оружие освобождения человечества и, разбив вековые оковы, повести к свободе русский и десятки других народов. Это давно предчувствовали гениальный Маркс и Энгельс. И не случайно, что Маркс и Энгельс в предисловии к вышедшему в 1882 году в Женеве русскому переводу „Коммунистического манифеста“ с величайшей мудростью отмечали: „Россия представляет собою передовой отряд революционного движения Европы“.⁴

О великом русском народе, о его культуре многократно говорил величайший гений человечества Владимир Ильич Ленин. В своем труде „О национальной гордости великороссов“ Ленин пишет: „Мы полны чувства национальной гордости, ибо великорусская нация *тоже* создала революционный класс, *тоже* доказала, что она способна дать человечеству великие образцы борьбы за свободу и за социализм“.⁵

В одном из своих капитальных трудов Ленин указывает на тяжелое экономическое и политическое положение России XIX века и создавшиеся на этой почве исключительно благоприятные условия, при которых с небывалой силой стала развиваться передовая мысль того

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс.—Сочинения, т. XXVII, стр. 361.

² К. Маркс и Ф. Энгельс.—Сочинения, т. XXVII, стр. 362.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс.—Об искусстве, стр. 29, изд. 1937 г.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс.—Манифест Коммунистической партии, стр. 7, изд. 1937 г.

⁵ В. И. Ленин.—Сочинения, т. XVIII, стр. 81.

времени. Ленин отмечает, что Россия в ряде стран всего мира, начиная со второй половины XIX века, является единственной страной, где научный марксизм, эта гранитная теория революционного пролетариата стала единственным и настоящим орудием борьбы передовых масс России для разгрома и уничтожения всякого рода реакционных сил и для поднятия впервые в России знамени победы социалистической революции. Ленин пишет:— «В течение около полувека, примерно с 40-х и до 90-х годов прошлого века, передовая мысль в России, под гнетом невиданно дикого и реакционного царизма, жадно искала правильной революционной теории, следя с удивительным усердием и тщательностью за всяким и каждым „последним словом“ Европы и Америки в этой области. Марксизм, как единственно правильную революционную теорию, Россия поистине выстрадала полувековой историей неслыханных мук и жертв, невиданного революционного героизма, невероятной энергии и беззаветности исканий, обучения, испытания на практике, разочарований, проверки, сопоставления опыта Европы. Благодаря вынужденной царизмом эмигрантщине, революционная Россия обладала во второй половине XIX века таким богатством интернациональных связей, такой превосходной осведомленностью насчет всемирных форм и теорий революционного движения, как ни одна страна в мире.»¹

С восхищением и гордостью Ленин говорит о языке, искусстве, литературе великого русского народа; в его гениальных произведениях всегда подчеркивалось это обстоятельство. В одной из своих статей Ленин дает следующую блестящую оценку русского языка: ...„язык Тургенева, Толстого, Добролюбова, Чернышевского—велик и могуч. Мы... хотим, чтобы между угнетенными классами всех без различия наций, населяющих Россию, установилось возможно более тесное общение и братское единство. И мы, разумеется, стоим за то, чтобы каждый житель России имел возможность научиться великому русскому языку.“²

Ленин находит, что русский язык, русская культура будут доступны другим народам России только тогда, когда будут уничтожены имеющиеся среди народов национальные различия, взаимная ненависть, национальный гнет, когда все народы будут свободны и равны.

Максим Горький, близкий друг и соратник Ленина, в своих замечательных воспоминаниях о Ленине указывает, что он часто замечал в Ленине черту гордиться искусством и литературой русского народа: „Я нередко подмечал в нем черту гордости русским искусством.“³

¹ В. И. Ленин.—Сочинения, т. XXV, стр. 175.

² Ленин.—Сочинения, т. XVII, стр. 180.

³ М. Горький.—В. И. Ленин, стр. 40.

Говоря об отношениях Ленина к русскому народу, Горький в тех же воспоминаниях пишет: „Он правильно оценил потенциальную силу ее—исключительную талантливость народа, еще слабо выраженную, не возбужденную историей, тяжелой и нудной, но талантливость всюду, на темном фоне фантастической русской жизни, блестящую золотыми звездами“.¹

Ленину весьма хорошо была известна роль его могучего и великого народа в деле освобождения всего человечества, роль его культуры в деле развития и расцвета культур других народов; вот почему Ленин так любил и чтит свой великий народ и его культуру.

Великий гений современности, вождь мирового пролетариата товарищ Сталин так же, как и Ленин, с восхищением и гордостью говорил о русском народе, о героических подвигах его, о богатейшей его культуре. Выдающиеся русские писатели, полководцы, художники в сочинениях великого вождя нашли исключительно большую оценку. Его гениальные труды подняли русскую культуру на новые вершины развития.

Русский народ создал самую передовую, самую богатую в мире социалистическую культуру, создал вершину этой культуры и современной науки — ленинизм.

И. С. Тургенев как-то писал: „Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины — ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык! Но нельзя верить, чтобы такой язык не был дан великому народу“.²

Русский язык—это язык Ленина-Сталина, язык Великой Октябрьской социалистической революции и победившего социализма. Это язык могучей и непобедимой армии мира — язык Красной армии.

История национально-освободительной борьбы многочисленных народов СССР неразрывно связана с историей героической борьбы великого русского народа за свободу. Народы СССР добились освобождения благодаря победе великого русского народа в освободительной борьбе. Культура, литература и искусство народов СССР выросли, развились и расцвели под благотворным влиянием культуры и помощи великого русского народа.

Русский народ и с ним вместе все народы Советского Союза героически защищают свою необъятную Социалистическую родину, свою великую культуру от фашистских варваров.

Озверевшие фашисты варварски уничтожили культурные ценности, созданные европейскими народами на протяжении многовековой истории человечества.

¹ М. Горький.—В. И. Ленин, стр. 47-48.

² Русские писатели о литературе, т. 1, стр. 365. Изд. 19.

(Совершив нападение на Советский Союз, они задались целью также поступить с многогранной и богатой культурой советских народов.

Но они жестоко ошиблись. Это им не удастся. Народы, которые героически создали эту великую культуру, героически будут защищать ее.

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ԱՐԻԻՎԱՅԻՆ ՄԻ ՆՈՐ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 1812 թ. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Ռուս ժողովրդի 1812 թ. հայրենական մեծ պատերազմը օտար բռնակալների և ագրեսորների դեմ նրա մղած դարավոր պայքարի ամենափայլուն էջերից մեկն է: Համաշխարհային տիրապետության ձգտող Նապոլեոնի հզոր բանակները, որ գրավեցին գրեթե ամբողջ Եվրոպան, գլխովին ջախջախվեցին Ռուսաստանում՝ հայրենական պատերազմի դուրս եկած ռուս մեծ ժողովրդի հուժկու հարվածների տակ:

Նապոլեոնի դեմ ռուս ժողովրդի մղած հերոսական այդ պատերազմի մասին կան ոչ քիչ քանակությամբ հրատարակված ուսումնասիրություններ ու գրավոր դոկումենտներ: Տարբեր ժամանակներում հրատարակվել են նաև այդ պատերազմի ժամանակակիցներից մի քանիսի հուշերն ու տպավորությունները: Սակայն մեր արխիվներում կան դեռևս չհրատարակված մի շարք փաստաթղթեր, որոնք պակաս հետաքրքրություն չեն ներկայացնում 1812 թ. հայրենական մեծ պատերազմի ամբողջ վեհությունն ու հանդամանքները հասկանալու և պարզաբանելու համար: Այդպիսի, մինչև օրս անծանոթ մնացած ու չհրատարակված արխիվային փաստաթղթերից մեկի վրա է, որ այստեղ ցանկանում ենք հրավիրել մեր գիտական շրջանների ուշադրությունը:

ՀՍՍՐ Մյասնիկյանի անվան Կենտրոնական Հանրային գրադարանում պահվում է Լազարյան ձեմարանի արխիվը, որը նայելու ժամանակ մենք հանդիպեցինք հայ հարուստ առևտրական, ցարական կառավարության պատասխանատու շրջանների հետ կապ ունեցող Հ. Լազարյանի նամակներից մեկին: 1812 թ. դեկտեմբերի 19-ին գրած իր այդ նամակում Լազարյանը, որպես ժամանակակից, պատմում է 1812 թ. հայրենական պատերազմի, Նապոլեոնի բանակների ջախջախման և այլ հարցերի մասին: Նամակը գրված է Պետերբուրգում և հասցեագրված է ոմն Աստվածատուր արքեպիսկոպոսի: Լազարյանի այդ նամակը գրված է հայերեն լեզվով և ունի երկու վարիանտ (տես Լազարյան ձեմարանի արխիվ, գործ № 104, դոկումենտներ № № 9 և 10), որոնք, ինչպես պետք է ենթադրել, սևագրություններ են: Այդ երկու վարիանտում էլ կան ջնջումներ, որոնք մենք այստեղ տալիս ենք, առնելով նրանք փակագծերի մեջ: Ահա այդ նամակի առաջին վարիանտը.

«Սրբազնագուհեղ հայր Աստվածատուր Արքեպիսկոպոսիդ սրբոյ Աջոյն (համբոյր) մատուցանեմ զհամբոյր.

Ձերոյ Սրբազնութեան օրհնառաք նամակքն ի 20 և ի 28 ապրիլի նաև ի 15-էն յունիսի դրեալ (մեծաւ) յարգամբ իւրաքանչիւրն ի ժամանակին ընկալեալ մատուցանեմ իմոյ զգերագգալի շնորհակալութիւն, թէ և կանխաւ հարկ էր ինձ (զսոյն) զխոնարհական գրութիւն իմ փութացուցանել (առ ձեր սրբազնութիւն), բայց զանազան խառնակութիւնք տեղաշարժութեանց՝ որք և բազում զբաղմունք իմ և անհանգստութիւն մտաց արգելք եղեն ինձ մինչև ցարդ լրացուցանել զայն պարտաւորութիւն իմ, առ որ յուսամ (ներողամտութիւն ստանալ ի սրբազնագունեղ հօրդ իմոյ) գտանել զհայրական ներողութիւն ի Տեառնէդ սրբազնագունեղէ:

Արդ ի յառաջնոյ գրութենէ ձերոյ Սրբազնութեան տեղեկացեալ՝ որ համահաճութեամբ սրբազնակատար քահանայապետի և բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ Աթոռոյն մերոյ, սրբազնագունեղ հօրդ իմոյ վիճակեցաւ քինել ծայրագոյն հոգևորական կառավարիչ կողմանցդ, վասն որոյ զբարի գալուստն ձեր շնորհաւորելով մաղթեմ ի տեառնէ պարգեւել ձեզ յաջողութեամբ լրացուցանել զսոյն հոգևոր պաշտօն ձեր ի բարեկարգութիւն յանձնեցեալ ձեզ հօտին, ի կատարումն բարեմիտ և ազգօգուտ կամաց սրբազնապետար քահանայապետին և բարձրագոյն խորհրդաբանի սրբոյ Աթոռոյն և ի միջխորութիւն համայն մերազնէիցս:

Ի ներ երկրորդին (գրութեան) յառանձնական գրութենէ ձերոյ ծանօթացայ վասն յանդգնութեան Մինասայ եպիսկոպոսի, որ ի ժամանակին նախկին կուսակալի կողմանցդ մարքիդ Պաւլուչի յառաջացեալ ի նմանէ յիւրաւի հիացման արժանի է խառն հոգևորականաց մերոց, որք ի ժամանակիս յայսմիկ երեւցուցին զինքնահանձարութիւն իւրեանց, որովք ոչ թէ խանգարեն բարեկարգութիւնք սրբոյ Աթոռոյն միայն, այլ և համայն ազգի մերոյ, ի գալն աստ մարքիդ Պաւլուչի որ ինչ հարկ էր յայտնեցի նմա զորպիսութենէ իրին և թէ և խարրալեալ էին միտք նորա, բայց ներգործութիւնս ինչ ոչ արար, (պուցէ) իցէ թէ հետեւելով և բանից իմոց՝ լռեաց: (Սակայն կամիմ աստէն կարճառօտաբար) և այժմեայ (որովհետև) նորոգ կուսակալ կողմանցդ Նիկողայ Ֆեդորովիչն գոլով բարի անձն և բարի հոգի յուսամ զի կատարելապէս վերահասու եղեալ ճշմարտութեան հանդարտեցուցեալ իցէ զյանդգնական դիմեցմունս յիշեալ (Մինասայ) եպիսկոպոսի, առ որ ըստ (խնդածայր) կամաց ձերոց սրբազնութեան, ահա ընդ սմին առաքեցի զյանձնարարական գիր վասն ձեր՝ յիշելով, ի նոյն և վասն Մինասայ եպիսկոպոսի հակառակութեանցն:

Վասն տեղոյս պատերազմական որպիսութեանց ծանուցանեմ ձերոյ սրբազնութեան՝ որ զկնի (բազում) սաստիկ աւերմանց (ի կողմանէ քջնամուտոյն) գանազան փառքաց և Մոսկովու մայրաքաղաքին, ուր (անհնարին) հրոյ նարակ եղեն ամենայն գեղեցկայարմար շինուածք և տուն, ընդ որոց և իմ մի (երկու) տունն անդ՝ հանդերձ ամենայն կարասիւք և ընչիւք (որք մնացեալ են) այրեցեալ և միւսն կողոպտեալ իսպառ. այժմ ողորմութեամբ ամենակարողին (Աստուծոյ) զօրքն մեր (մեծաւ) յազբանակութեամբ վանեն զքջնամին ի սահմանաց տէրութեանս. անհնարին (բազմութիւն) քիւ գերեաց, հրացանից և դրօշակաց անկելոց ի ձեռս զօրաց մերոց. (նաև մեծագոյն և մշտնաւոր իրացն գարս քջնամին կողոպտեալ և ի Մոսկով փառքին և ի յայլ

տեղիս և որք վերստին անկան ի ձեռս զօրաց մերոց յաղթողաց) վկայեն (մեզ) որ քշնամին ի մեծի տագնապի և ի նեղութեան փախչի ի սահմանացս: Ապա-
ւինեալ ուրեմն ի նախախնամութիւն տեսուն ամենակարօղի սպասեմք յաջո-
ղութեամբ աւարտման պատերազմիս (ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.)

Եւ յայլում ամենայն յանձնելով զիս ի մաքուր աղօթիցդ օժանդա-
վութեան և սրբոյ աջոյ խոնարհական համբոյր մատուցանելով մնամ հա-
րազատ մտերմութեամբ և վերապատուութեամբ

ձերոյ Սրբազնութեան

Ամենախոնարհ ծառայ.

Կիսն իմ և դաւակունք ամենեքին ջերմեռանդ խոնարհութեամբ ողջոյն
մատուցանեն ձերոյ սրբազնութեան և սրբոյ աջոյդ համբոյր նուիրեն:

Դեկտեմբերի 19, 1812 թ. Ս. Պ. Բուրգ.

Նամակի երկրորդ վարիանտը.

«Իարձր Սրբազան Տէր

Ողորմածագունեղ հայր.

Նամակքն օրհնութեան ձերոյ Սրբազնութեան ի մայիսի 28 և 30, ի յու-
նիսի 19, և ի յօգոստոսի 13-ին գրեցեալ, իւրաքանչիւրն ի ժամանակի
քնկալեալ եմ և ուրախ լեալ ընդ ողջութիւն անձին ձերոյ, որքան և բաղ-
ձայի փութով պատասխանել ձեզ՝ բայց զկնի 11-ին ապրիլի գրեցելոյս չու-
նիմ մատուցեալ առ ձեզ զգիր, յուսամ ներող լինիջիք առ այն՝ գովով ըստ
բաւականին տեղակ ներհակ որպիսութեանցն անցելոց:

Մատուցանեմ զանբաւ շնորհակալութիւնս վասն հայրական սիրոյ
Սրբազնութեանն զոր ունիք ցուցեալ որդւոյն իմոյ Յովհաննիսի ի ժամա-
նակի ձեր և նորա հանդիպելոյ ի յԱթդարխան, որոյ վասն և նա բազմիցս
գործունակութեամբ զձէնջ յիշատակեալ էր ի գրութիւնս իւր առ յիս, յու-
սամ զինոյն սէր և օրհնութիւն ոչ պակասի ի նմանէ և ի մէնջ ամենեցունց:

Առ քնեաղ Գոլիցին հասանելի երկու փակեալ փաթեթքն՝ որք ի սըր-
բազան հայրապետէն ի ձեռն ձերոյ Սրբազնութեան առաքեցեալք էին առ
յիս (առ ի հասանելոյ քնեաղ Գոլիցինին) ի ստանալն զնոսին մատուցի նմա,
բայց ի պատճառէ խառնակ որպիսութեանց, չեղև հնար հետևողութիւն
ինչ ի կողմանէ իմ ի գործ արկանել՝ որ վասն ժողովրդոյ սրբոյ Աթոռոյն.
ի գէտ համարելով թողուլ անցանել միջոցի ինչ, մինչև տեսցուք թէ որ-
պիսի տնօրէնութիւն Տեսառն է լինելոց զի ըստ այնմ ներգործեսցուք:

Վասն Գրիգոր Վահրամովին ի Հայրապետէն գրեցեալ թուղթն ևս մատուցի
քնեաղին և յուսամ որ յարգելով զմիջնորդութիւն և զխնդիր վեհապետի՝
ոչ թողուլ զնոյն առանց կատարման ի պատշաճ ժամանակի:

Վասն Մօսկով քաղաքի աւերմանն ոչ բովանդակի աստեմ լիովին պատ-
մութիւն՝ ասեմ միայն որ բովանդակ գեղեցկաշէն և երևելի տունք բնակչաց,
նաև պալատն քաղաքականք, վանօրայք և եկեղեցիք բազումք եղեն կերա-
կուր երայ և մեր երկու եկեղեցիքն անդ ողորմութեամբն Աստուծոյ մնացին
անվնաս, բայց մի տունն իմ այրեցեալ է և ի միւսում ամենայն կարասիք

տան և ինչք իմ կողոպտեալ: Այժմ քշնամին վանեալ փախչի ի սաեմանացս. սաստկագոյն կորուստ քե ի կողմանէ մարդկանց և գինուց և քե ի կողմանէ այլոց պատրաստութեանց նորա անպատմելի է: Իրաւի մեծ եղև աղօրմութիւն Տեառն ամենագթածի ի վերայ մեր, որ գկնի այսօրեանց նեղութեանց պարգևեաց մեզ գկատարեալ ազատութիւն ի յանմարդագոյն արձակմանց քշնամոյն (ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.):

Եւ յայլում ամենայնի յուսալով զի Սրբազնութիւն ձեր իցէ ի բարի դրութեան և ցանկանալով ողջութիւն անձինդ՝ մաղթեմ օրհնութեանդ օթանդակութիւն և մնամ կատարեալ մտերմութեամբ...

Իմայինք ամենեքին սրբոյ աջոյդ խոնարհութեամբ համբոյր մատուցանեն և զօրհնութիւն հայցեն ի Սրբազան հօրէդ:

1812 ղեկտեմբերի 19, Ս. Պ. Գ. Բ.:

Հաղարյանի այս նամակում, որ գրված է 1812 թ. հայրենական պատերազմի օրերին տեղի ունեցող դեպքերի ժամանակ, առանձնապես ընդգրծված է ռուս զորքերի ունեցած խոշոր հաջողությունները և Նապոլեոնի բանակի խայտառակ պարտությունը: Այս փաստաթուղթը, որ ռուս ժողովրդի 1812 թ. հայրենական պատերազմի մասին եղած հայկական աղբյուրներից առաջիններից մեկն է, միանգամ եւ վկայում է ռուս մեծ ժողովրդի անսահման հզորության, արիության և հայրենասիրության մասին:

Վ. Պարոմյան

ՊԱՐՏԻՋԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԻ ՇԵՐՈՍ ԴԵՆԻՍ ԴԱՎԻԴՈՎԸ 1812 թ.
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ռազմական փառահեղ անցյալ ունի ռուս մեծ ժողովուրդը: Իր հայրենիքի, իր ազատության և ինքնուրույնության համար ռուս ժողովուրդը դարերի ընթացքում մեծ կռիվներ է մղել իր վրա արշաված օտար հափըշտակիչ ուժերի՝ մոնղոլ-թաթարական հորդանների, գերմանական «շուն ասպետների» (Մարքս), շվեդների և շատ ուրիշների դեմ: Դարեր շարունակ ռուս ժողովուրդը ոչ միայն պահել, պահպանել է իր ազգային ինքնությունը, իր հայրենիքը, այլև ավելի ու ավելի ամրացրել է, դարձնելով այն հզոր ու անպարտելի:

Ռուս ժողովրդի ռազմական հզորությունն ավելի է մեծանում ռուսաց ազատության նոր շրջանում՝ ռուսական հողի համախմբումից և ռուսական ազգային պետության կազմվելուց հետո: Իսկ 18-րդ դարում Ռուսաստանի մղած հաղթական մեծ պատերազմները (25 տարի Շվեդիայի դեմ, 15 տարի թյուրքիայի և այլն) ռուսական ղեկի հմայքը տարածում են ամրոգջ աշխարհում:

Էնդելսը, որ ռազմական գործի լավագույն մասնագետ էր, խոսելով Եվրոպայում անուն հանած շվեդական թագավոր Կարլոս XII-ի բանակի դեմ Պյոտր I-ի բանակի տարած հաղթանակի մասին, ասում է, որ դրանով իսկ ռուսական բանակը ցույց տվեց իր մարտունակությունը և Ռուսաստանի անխոցելիությունը:

Պյոտր I-ի մղած պատերազմները մեծ դեր են կատարում Ռուսաստանի ինքնուրույնության և ռուս ժողովրդի հայրենասիրության զարգացման գործում: Ինքը՝ Պյոտր I-ը տոգորված էր հայրենասիրական վեհ գաղափարներով: Իր ժամանակին ռուս մեծ ռեյտեյսին-դեմոկրատ Չերնիշևսկին նրան համարում էր առողջ միտք և կենդանի սիրտ ունեցող յուրաքանչյուր ռուս մարդու համար պատրիոտի իդեալ¹:

Ռուս ժողովրդի ռազմական ունակությունները և հայրենասիրական ոգին նոր թափ ու ավելի լայն ծավալ են ստանում նապոլեոնական արշավանքի շրջանում:

Եվրոպայի մի շարք երկրներ նվաճելուց հետո, ինչպես հայտնի է,

¹ Чернышевский, Избр. соч., 1934 г., стр. 333.

Նապոլեոնը ձգտում էր նվաճելու Ռուսաստանը, Միջին Ասիան ու Կովկասը, իսկ այնուհետև՝ Մերձավոր Արևելքն ու Հնդկաստանը։ Նա երազում էր ստեղծել իր համաշխարհային տիրապետությունը։

1812 թվականի հունիսի 23-ին Նապոլեոնը մեծ բանակով արշավում է Ռուսաստանի վրա։ Հայրենիքին սպառնացող ահեղի վտանգը միանգամից ոտքի է հանում ռուս ժողովրդին։ Սկսվում է ռուս ժողովրդի հայրենական մեծ պատերազմը Նապոլեոնյան բանակի դեմ։

Հայրենական պատերազմի հենց սկզբից ռուսական ռեզուլյար բանակի հետ թշնամու դեմ են նետվում ռուս գյուղացիների պարտիզանական խմբերը։ Նապոլեոնի դորքերի հետագա առաջխաղացման հետ թշնամու ձևերն անցած տերիտորիայում պարտիզանների գործողությունները զնալով ավելի ու ավելի են ձավալվում։ Սկիզբ է ստնում պարտիզանական ծավալուն մի շարժում, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ռուս ժողովրդի հայրենասիրական զգացմունքների և ազատասիրական ոգու տարերային մի պոռթկում, հայրենական պատերազմի ձևերից մեկը։ Պատմական բազմաթիվ փաստերով ապացուցված է, որ պարտիզանական շարժման նախաձեռնողները եղել են ռուս հայրենասեր գյուղացիները։ Դեռևս Երմոլովը պատմում է, որ Սմոլենսկի նահանգում գյուղացիներն իրենք էին առաջարկում օժանդակել մեր դորքերին, չինայելով ոչ իրենց գույքը և ոչ էլ կյանքը¹։

Գյուղացիության մեջ տարերայնորեն ծայր առած պարտիզանական շարժումը շուտով գրավում է ռուսական բանակի հրամանատարությունը ուղադրությունը։ Առաջին մարդը, որ նկատում և ըմբռնում է պարտիզանական շարժման օգտակարությունը, Դենիս Դավիդովն էր, Իելինսկու գնահատությամբ՝ ժամանակակից «ամենանշանավոր մարդկանցից» մեկը։ «Պատերազմ և խաղաղություն» իր հայտնի աշխատության մեջ Լև Տոլստոյը խոսելով 1812 թվականի հայրենական պատերազմի ժամանակ եղած պարտիզանական կռիվների մասին, ասում է, որ Դենիս Դավիդովը «իր ռուսական հոռատությամբ առաջինն ըմբռնեց այդ ահավոր գարծիխ նշանակությունը»։

Դենիս Դավիդովը սուվորովյան դպրոցի աչքի ընկնող զորավարների՝ Կուտուզովի, Բազրատիոնի, Ռայսկու, Ներսիսովի և Կուլենի համակիրներից էր։ Որպես ռազմիկ նա իր մկրտությունն ստացել էր Բազրատիոնի և Կուլենի մոտ, ռուսական բանակի մղած հերոսական մարտերում։ Դենիս Դավիդովը ռազմական մեծ փորձի տեր մարդ էր։ Նա մասնակցել էր 1806—1807 թ. թ. պատերազմներին Պրուսիայում, 1808 թ. Ֆինլանդիայում, 1809—1810 թ. թ. Խյուրբիայում։ Այս բոլոր պատերազմներում Դենիս Դավիդովը եղել էր առաջին շարքերում և նրա անունը, ինչպես ինքն է ասում, «ցցվել էր որպես կողակի նիզակ»։

Քաջ ռազմիկ լինելուց զատ՝ Դենիս Դավիդովը միաժամանակ տաղանդավոր ռազմական պատմագիր էր և բանաստեղծ։ Իսկ այս բոլորի հետ և ամենից առաջ նա բոցաշունչ հայրենասեր էր։ Իր մի բանաստեղծության մեջ նա հետևյալ կերպ է արտահայտում հայրենիքի հանդեպ ունեցած իր սերն ու նվիրվածությունը։

¹ Записки А. П. Ермолова, ч. I, стр. 58, 1863 г.

За тебя на чорта рад,
Наша матушка Россия!

Դենիս Դավիդովի ռազմական հարուստ փորձը, նրա արիությունը, հայրենասիրությունը ու ժողովրդասիրությունը էլ հենց պայմանավորում են սխրագործությունների այն ամբողջ շարանը, որ նա ցույց է տալիս 1812 թվականի հայրենական պատերազմում, որպես բանակային պարտիզանական խմբերի հիմնադիր, որպես հերոս պարտիզան Դենիս Դավիդովը իրեն անվանում է «միմիայն օրհասական 1812 թվականի համար ծնված մարդ»։ Եվ հատկանշական է, երբ Նապոլեոնի զորքերը թափանցելով Ռուսաստանի խորքերը, գրավում են Սմոլենսկը, երբ հայրենիքին սպառնացող վտանգը գնալով աճում է, նա առաջադրում է պարտիզանական կռիվներ մղելու իր հռչակավոր պլանը և խնդրում է հրամանատարություններից իրեն թույլ տալ անցնելու պարտիզանական գործողությունների՝ Զչնամու թիկունքում։

1812 թ. օգոստոսի 21-ին Դավիդովը ներկայանում է գեներալ Բաղրատիոնին և նրան ծանոթացնում է պարտիզանական կռիվների իր պլանին։ «Թշնամին գալիս է մի ճանապարհով, —ասում է նա,—որն իր երկարությունից չափ ու սահման չունի։ Թշնամու կենսական և մարտական մթերքների տրանսպորտը ձգվում է Գժատից մինչև Սմոլենսկ և ավելի... Ի՞նչ են անում կողակային խմբերը ավանգարդում։ Նրանցից բավարար քանակությամբ թողնելով ավանգարդային պոստերը զառապանելու համար, մնալով քաղաքներին անհրաժեշտ է բաժանել առանձին մասերի և նեղել Նապոլեոնին հետևող կարավանների մեջ... Նրանք կոչնչացնեն թշնամու բանակի ուժի և կյանքի աղբյուրը։ Հարկավոր է քաջալերել զառապանքից ցրված եկած գյուղացիներին և զինվորական պատերազմը վերածել ժողովրդական պատերազմի։ Ասում են՝ եթե Մոսկվան ընկնի և հաշտություն կնքվի, մենք հարկադրված կլինենք Հնդկաստանում շաբառակել կռիվները։ Հնդկաստանում իմ հարյուր հազարավոր հայրենակիցների հետ ես կկորչեմ Ռուսաստանին խորթ շահի համար և առանց անվան, իսկ այստեղ ես կմեռնեմ անկախության դրոշի տակ, որի շուրջը համախառնված են թշնամու ճնշումից և անաստվածությունից հեծող գյուղացիները»¹։

Նապոլեոնի բանակի դեմ պարտիզանական կռիվներ մղելու իր պլանը մշակելիս՝ Դենիս Դավիդովը լայն չափով օգտագործում է ռուս ժողովրդի նախորդ ժամանակների պարտիզանական կռիվների փորձը, ինչպես և Նապոլեոնի դեմ 1809 թվականին իսպանական ժողովրդի մղած պարտիզանական կռիվների դասերը։ «Իսկական պարտիզանական կռիվը, —ասում է Դավիդովը,—պետք է արտահայտվի ոչ շատ փոքր և ոչ էլ շատ մեծ ձևերով։ Նա չի զբաղվում ոչ ուղեկալներ ստեղծելով, ոչ էլ Թշնամու գլխավոր ուժերին ուղղակի հարված հասցնելով։ Նա պոկում է Թշնամու գոյություն արմատը, զրկում է նրան սննդից ու լիցքից (зарядов) և դժվարացնում է նրա նահանջը»։ «Պարտիզանը գործում է ավելի անտաքյամբ, քան ռազմիկը։ Նրա հավատարիմ դաշնակիցը հանկարծակյանու-

¹ Д. Давыдов, Военные записки (дневник партизанских действий 1812 года).

թյունն է: Պարտիզանի գլխավոր խնդիրն է՝ անընդհատ, բոլոր միջոցներով նեղել, անհանգստացնել և հոգնեցնել թշնամուն: Իր գործը տեսնելով՝ պարտիզանն անմիջապես պետք է թագնվի. «Ուփեցիր թե չէ, հեռացիր — ահա պարտիզանի տակտիկայի էությունը»:

Թեորետիկական և տակտիկական այսօրինակ հիմունքների վրա էլ Դենիս Դավիդովը կառուցում է իր պարտիզանական գործունեությունը 1812 թ. հայրենական պատերազմում:

Բագրատիոնի միջնորդությամբ Ֆելդմարշալ Կուստուզովից հիսուն հուսար և ութսուն կողակ զինվորներ ստանալով՝ Դենիս Դավիդովն անցնում է թշնամու թիկունքը և սկսում իր պարտիզանական կոնիւնքը: Դավիդովի պարտիզանական ջոկատները սերտ կապ պահպանելով գյուղական պարտիզանական խմբերի հետ, զիպուկ հարվածներ են հասցնում թշնամուն թիկունքից: Ամենուրեք նրանք հարձակվում են հակառակորդի կոմունիկացիաների, տրանսպորտի վրա, պայթեցնում են ռազմամթերքի պահեստները, հրկիզում են ֆուրաժը, խանգարում են զինվորներին հաց, ջուր, կերակուր մատակարարելու գործը, փախցնում են գերիներին և խտացնում պարտիզանական ջոկատների շարքերը, հետապնդում, բռնում են փոստատարներին և խլում նրանցից կարևոր օպերատիվ փաստաթղթեր, ոչնչացնում են մարդկորներին և այլն և այլն: Այնքան էֆեկտիվ է լինում Դենիս Դավիդովի պարտիզանական ջոկատների գործունեությունը, որ շատ շուտով նրա համբավը տարածվում է ուսական բանակում և գյուղացիության մեջ: Դենիս Դավիդովի օրինակով մեկը մյուսի հետևից սուսնկի պես աճում են պարտիզանական ջոկատները: Շարքային զինվորներ Չետովերտակովը և Ստեպան Երեմենկոն, գյուղացի Դերասիմ Կուրինը, գեղջկուհի Վասիլիսան, Ֆիգները, Կուզաշևը, Սեսլավինը և շատ ուրիշ հայրենասերներ պարտիզանական խմբեր կազմակերպելով՝ գյուղերում, անտառներում, ճանապարհներին, կամուրջների վրա իրենց հանկարծակի հարձակումներով ահ ու սարսափ են տարածում Ռուսաստան ներխուժած նապոլեոնական զինվորների վրա: Հենց իրենց՝ Ֆրանսիացիների վկայությամբ, բացի Իսպանիայից, գյուղացիությունը ոչ մի տեղ այնպիսի համառ դիմադրություն չէր ցույց տվել իրենց, ինչպես Ռուսաստանում: «Մեր մոտեմալուց յուրաքանչյուր գյուղ վեր էր ածվում կամ խաբույլի, կամ ամրություն» — հետագայում դառնություններ խոստովանում էին Ֆրանսիացիները: Դավիդովը ականատես է լինում, թե ինչպես կամավոր կերպով աշխարհազորի (ոպոլչենիե) մեջ մտած գյուղացիները, մեծ ու փոքր, զինված եղանակներով, կացիններով, ումանք էլ զենքերով՝ դիմադրում էին թշնամուն տների, դարպասների հետևից:

Պարտիզանական շարժումների ծավալումից հետո նապոլեոնյան բանակը Ռուսաստանում երբեք ապահով թիկունք չի ունենում: Զվենիգորդսկի օկրուգում պարտիզանները ոչնչացնում և շարքից դուրս են գցում ավելի քան երկու հազար զինվոր և խլում են մի քանի թնդանոթ: Ռուզայում գյուղացի պարտիզաններն սպանում են մոտ հազար հոգու: Պարտիզանուհի Վասիլիսան և նրա հետ գործող համագյուղացի կին պարտիզանները եղանակներով ու մահակներով հերոսաբար ոչնչացնում են բազմաթիվ

մարտիկներին և այլասերված սպաներին ու զինվորներին: 1812 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, ամիսներին միայն Դավիդովի պարտիզանական ջոկատը 3500 զինվոր և 43 սպա է գերում նապոլեոնյան բանակից: «Պարտիզաններին հանդիպելիս հակառակորդն անմիջապես ցած էր գցում իր զենքերը» ասում է Դավիդովը:

Դենիս Դավիդովի գլխավորած պարտիզանական ջոկատների հերոսական գործողությունները հարկադրում են ռուսական բանակի հրամանատարութանը՝ ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել պարտիզանական շարժման վրա և հրաժարվել սկզբնական շրջանի իրենց անվստահ վերաբերմունքից: Դավիդովի երկու ամսվա հերոսական կռիվների փորձից հետո, ֆելդմարշալ Կուտուզովը նրան շնորհակալություն հայտնելով, ասում է. «Ձեր հաջող փորձերն ինձ ապացույցեցին պարտիզանական կռիվների օգտակարությունը, որոնք այնքան շատ ֆրանսիացի հասցրին, հասցնում են և կհասցնեն թշնամուն»:

Հայտնի է, որ նապոլեոնյան բանակը ջախջախելու իր ստրատեգիական սլանը մշակելիս՝ հռչակավոր գործվաբը լայն աեղ էր տվել նաև պարտիզանների ու աշխարհագրի գործողություններին: Կյանքն ամբողջությամբ հաստատեց նրա սլանի ճշտությունը: Պարտիզանները և աշխարհագրորդները հսկայական դեր կատարեցին հայրենական պատերազմը հաղթանակով պսակելու գործում: Նրանք առանձնապես ծանր կորուստներ պատճառեցին թշնամուն նրա նահանջի ժամանակ:

Այսպիսով, ռուսական քաջարի բանակը, հայրենասեր ու անձնագոհ ռուս ժողովրդի հետ ձեռք ձեռքի, մեջք մեջքի տված, իրենց հայրենի հողից դուրս վաճեցին Նապոլեոնի իմպերիալիստական բանակը: 1812 թվի պատերազմն ավարտվեց ռուս մեծ ժողովրդի լիակատար հաղթանակով: 1812 թվականից, ինչպես Լենինն է ասում, սկսվեց Նապոլեոն Վի հաղթման հզորությունն անկումը, որը և ընդհանուր ապստամբությունների ազդանշան հանդիսացավ նրա երոզական տիրապետությունների համար:

Հայրենական պատերազմը ռուս ժողովրդի ընդերքից վեր բարձրացրեց բազմաթիվ հերոսներ, որոնց անունները մի անգամ ընդմիշտ մտան ռուս ժողովրդի պատմության մեջ: Ռուս հայրենասերների այդ փառապանծ պլեադայի շարքում շողողաց նաև հերոս պարտիզան Դենիս Դավիդովի կերպարը: Նրա գովքը երգեցին Պուշկինը, Ժուկովսկին, Բարատինսկին: Ռուսական կյանքի մեծ հայելին՝ Լե Տոլստոյը, «Պատերազմ և խաղաղություն» գրքում անմահացրեց նրա անունը Վասիլի Դենիսով անվան տակ: Եվրոպական թերթերը սկսեցին գրել Դավիդովի մասին: Անգլիացի նշանավոր գրող Վալտեր Սկոտը նրա նկարը կախեց իր առանձնասենյակում:

Սովետական ժողովուրդը միշտ էլ երախտագիտություն է հիշել իր հայրենիքի ազատության ու անկախության համար մարտնչած հերոսների անունները: Սովետական ժողովուրդը միշտ էլ օգտագործել է նրանց ուսանելի փորձը:

Այժմ էլ, երբ Հիտլերի ֆաշիստական բանդաներն ավազակային հարձակում են գործել մեր երկրի վրա և ձգտում են իրենց արյունոտ թաթը դնել մեր ազատ ու երջանիկ ժողովուրդների վրա, 1812 թ. հայրենական պա-

տերազմի փորձի, համաշխարհային պատմութեան մեջ իր նմանը չունեցող 1918—1920 թ. թ. քաղաքացիական կռիւներէ ժամանակաշրջանի պարտիզանական կռիւներէ փորձի օգտագործումով, սովետական ժողովուրդը, իր հերոսական Կարմիր Բանակի հետ, ջախջախիչ հարված կտա նենգ թշնամուն և, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ ռարձր կպահի մեր երկրի, մեր ժողովրդի փառքն ու պատիւը:

Բ. Առաքելյան

ՀԱՅԵՐԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԼԾԻ ԴԵՍ 703 ԹՎԻՆ

Հետևելով հիտլերյան ֆաշիստականիքալիների արարքներին ժամանակակից պատերազմում, աղամայից հիշում ենք ողջ պատմության ընթացքում տեղի ունեցած նվաճողական մարդակուլ պատերազմները՝ լի նենգություն, վայրագություն, բարբարոսություն, մարդկության ստեղծած նյութական ու կուլտուրական արժեքների ոչնչացմամբ և դժվար է գտնել համեմատության եզր այն ճիվաղային արարքների հետ, որ գործում է գերմանական ֆաշիզմը:

Այանվաճների գանգերից բուրգեր կանգնեցնող ասորեստանյան թագավորները, Դարեհի զեսպուտիզմը, հին աշխարհը ստրկացնող հռոմեական հպարտ, ամբարտապան կայսրները, բարբարոս վանդալները, ղուբանի անունով երկրներ նվաճող իրենց կապուտ-կողոպուտով մահ, ամայություն ու գերեվարություն սփռող արաբական հորդաները, սելջուկյան թուրք-թաթարական հրոսակախմբերը, եվրոպական խաչակիրները, Ջինգիզ-խանը, Լենկթեմուրը, գերմանական վայրագ ասպետական օրդենները, Ադա Մամեդ-խանը կամ արյունարբու Աբդուլ Համիդը չեն կարող համեմատվել հրեշ հիտլերի և գերմանական ֆաշիզմի հետ: Ուլքեր են սփռել այնքան մեծ ստրկություն, սով, արհավիրք, մահ ու վանդալիզմ, որքան գերմանական ֆաշիզմը, ուլքեր են գործադրել այնքան շատ մահու և արհավիրքի մեքենաներ ու մեքենայություններ, որքան գերմանական ֆաշիզմը:

Գերմանական ֆաշիզմը այժմ սպառնալիքի տակ է զրել սրբազան ազատության և արդար աշխատանքի հիման վրա կոմունիստական հասարակություն հաստատած մեր մեծ հայրենիքը: Բայց միշտ էլ բռնությունը հակադրվել է ողջ առաջավոր մարդկությունը և իր ջախջախիչ հարվածն է տվել նրան: Տարակույս չկա, որ նոր բռնական էլ կջախջախվի:

Հայ ժողովրդի պատմությունն էլ լի է հերոսական գոտեմարտերով հանուն հայրենիքի ազատության, բարեկեցության ու կուլտուրական բարգավաճման, ընդդեմ նվաճողական ու հարստահարիչ բարբարոսական հորդաների: Դեռ նոր միայն կազմավորվող հայ ժողովուրդը հերոսական կռիվներ է մղել Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ՝ թոթափելու նրա լուծը: Ազատագրական ժողովրդական պայքարը Սելևկյան տիրապետության դեմ, Ձ-րդ դարի սկզբներին մեր թ. առաջ, պսակվեց հայերի հաղթանակով և բուն հայկական առաջին պետականություն հաստատմամբ Արտաշես I-ի գլխավորությամբ:

Արտաշեսի հետնորդները՝ Տիգրան II-ը, Արտավազդը, Արտաշես II-ը և մյուսները շարունակում են պայքարը հռոմեական և պարթևական նվաճողների դեմ:

Հետագայում հայ ժողովուրդը պայքար էր մղում Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմի զորարանականների դեմ, որոնք ձգտում էին գրավել Հայաստանը:

Չորրորդ դարի վերջերին Հայաստանը բաժանվեց Արևելյան Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև: 428 թվին Պարսկաստանը վերջ դրեց հայկական Արշակունյան պետության գոյությանը: Սակայն հայերի ազատագրական պայքարը նոր, առավել հուժկու արտահայտություն գտավ Սասանյան տիրապետության դեմ 451, 481—84 և 572 թվերին տեղի ունեցած մեծ ապստամբությունների մեջ: Ապստամբություններ տեղի ունեցան նաև Հայաստանի՝ բյուզանդական կայսրությանն անցած մասում:

Այս բոլոր ապստամբությունները լի են անձնադուհ հերոսությամբ, մեծ ախրագործություններով ու հնարագիտություններով ընդդեմ թշնամու դերագանց ուժերի, որոնք ձգտում էին օտար տիրապետություն և լուծ հաստատել Հայաստանում, ոչնչացնել երկրի անկախությունն ու ազատությունը, կոդոպտել նրանց հարստությունները:

Այս հոգվածում նպատակ ունենք անել մի այդպիսի հերոսական կռվի պատմությունը, որ տեղի է ունեցել 703 թվին արաբական խալիֆայի՝ Հայաստանը նվաճած զորքերի դեմ:

Հայաստանի նվաճումը արաբական խալիֆայթը սկսեց դեռ 640 թվին: Արաբական նվաճողների դեմ մեկ ասանամյակից ավելի հերոսական կռիվ էր մղում հայ ժողովուրդը Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ: 650-ական թվականների սկզբներին արաբների ու բյուզանդական կայսրության կողմից Հայաստանի անկախությանը սպառնացող վտանգն այնքան մեծ էր, որ նրանից խուսափելն անհնարին էր դառել: Մնում էր ընտրել չարիքներից փոքրագույնը, և Թեոդորոս Ռշտունին 652 թվին պայմանագիր կնքեց արաբների հետ, որով՝ Հայաստանը ճանաչեց արաբական խալիֆայթի գերիշխանությունը: Նույն 7-րդ դարի 80-ական թվականներին հայերը օգտվելով խալիֆայթի ներքին կռիվներից, թոթափեցին այդ գերիշխանությունը, բայց ստիպված էին պաշտպանվել բյուզանդական կայսրությունից, որը արաբական խալիֆայթից ոչ պակաս բարձրորոտությամբ մեծ զորքեր դուրս բերեց հայերի դեմ և նվաճեց Հայաստանը: Սակայն բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը Հայաստանում երկար չտևեց (689—698): Դարի վերջին արաբական խալիֆայթը Աբդ-ալ-Մեկիթի գլխավորությամբ ճնշեց ներքին երկպառակությունները, արյան մեջ խեղդեց Իրաքի, Պորասանի, Պուղիստանի ապստամբությունները: Արաբական բանակները դեպի արևելք շարժվելով, մտան Միջին Ասիա, իսկ 698 թվին շարժվեցին դեպի հյուսիս՝ Հայաստանի, Աղվանից աշխարհի և Վրաստանի վրա:

Հայաստանի նվաճումը հանձնարարված էր խալիֆի եղբորը՝ Մահմեդ իբն-Մովսանին, որը երգվել էր «չգարձուցանել զսուր ի պատեանս մինչև ի մեջ աշխարհիս»¹: Երկու տարի տևեց Հայաստանի նվաճումը՝ 698—700 թ. թ.:

¹ Պատմություն Ղևոնդեսյ Մեծի վարդապետի Հայոց, Պետերբուրգ, 1887 թ., էջ 20:

Թշնամուն գիմադրելու համար ոտքի էին ելել բոլոր նրանք, ովքեր ընդունակ էին այս կամ այն կերպ օգտակար լինել թշնամու դեմ մղվող մարտերում: Սակայն թշնամին կոչվում էր խիստ գերազանց ուժերով, միաժամանակ չէր խորշում գործադրել խաբույթյուն և նինդուլթյուն՝ ամբողջությամբ գրավելիս: «Քանզի պատիր բանիւք կոչէր ի խաղաղութիւն»¹, և ուխտադրուժ կերպով գրավելով ամբոցները, սրի էր քաշում խաղաղ բնակչությանը, գերի էր վարում կանանց և երեխաներին: Կամ եկեղեցու մեծաքանակ հարստութունները (որ կուտակվել էին դարերի թանգարժեք նվիրներից) կողոպտելու համար արաբներն սպանում են իրենց ծառային, մեղքը զցում հողևորականների վրա, կոտորում են նրանց և կողոպտում եկեղեցիները:

Ամբոնալով լեռներում և ամբոցներում, հայերը ուժեղ գիմադրություն են ցույց տալիս նվաճողներին: Երկու տարի տեղ գործերից հետո արաբները 700 թվին գրավում են հայերի վերջին հենարանը՝ Սևանա կղզու ամբոցը²:

Գրավելով Հայաստանը, Մահմեդ զորավարը մահ ու ավեր պիտեց կրկնում. որտեղով անցել էին արաբական զորքերը, նրանց ետևում մնացել էին ծխացող ավաններ ու գյուղեր, ամայացած դաշտեր, լքված այգիներ և պարտեզներ: Ավարի ու կողոպուտի հետ արաբները մեծ թվով կանայք ու երեխաներ գերեվարեցին. դեպի Ասորիք, և երկիրը, ինչպես ժամանակով մոտիկ պատմիչն է վկայում, մնաց ռապես խոզերի ոտքերի տակ տրոլված, խանձված ու ծխացող օրան³:

Մահմեդը Հայաստանը կառավարելու համար թողեց Արդուլա ոստիկանին: Եթե արաբական գերիշխանությունն առաջին 50-ամյակում (652—700 թ.թ.) Հայաստանը պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը և մարզպանական շրջանում հաստատված կարգերը, միաժամանակ հայկական ֆեոդալական ու սեփականատիրական ողջ հարաբերությունները և միայն վճարում էր չնչին հարկ ի վավերացումն արաբական գերիշխանության, ապա Հայաստանի այս երկրորդ նվաճումից հետո ամեն ինչ խիստ փոխվում է: Հայաստանը կորցնում է իր ինքնուրույնությունը, նշանակվում են արաբ կառավարիչներ—ոստիկաններ, որոնք իշխում էին երկրում, ողջ հողը, ջուրը, անտառները, արոտները, մի խոսքով՝ երկրի ողջ հարստությունը արաբներն արդեն համարում էին իրենց սեփականությունը: Հայ ֆեոդալները և ճորտական կախումից ազատ շինականները կորցնում են իրենց հողատիրական իրավունքը, կամ այդ իրավունքը նրանց տրվում է որպես առանձնաշնորհում արաբական խալիֆաթի կողմից: Այս դեռ բոլորը չէ: Իրերի նոր դրությունը ամբապնդելու համար արաբները որոշում են ոչնչացնել հայերի դիմադրական ուժը և առաջին հերթին հողատիրական դասը՝ աղնվականությունն ու հայկական հիծելազորը. «Խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ բառնալ զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս Հայոց հանդերձ նոցին հեծելովք»⁴: Արդու-

¹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Պետերբուրգ, 1887 թ., էջ 20:

² Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց, 1912 թ., Թիֆլիս, էջ 93—94:

³ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, էջ 22:

⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

լածն կալանքի է արնում Սմբատ Բյուրառայան Բագրատունուն, որը 686—691 թվերին եղել էր Հայաստանի սպարապետը, իսկ 691 թվից՝ Հայաստանի կառավարիչը, ըստ երևույթին միաժամանակ նաև սպարապետը։ Կալանավորվում է և Սահակ կաթողիկոսը, որը Սմբատի հետ միասին աքսորվում է Դամասկոս։ Սմբատ Բագրատունին ճանապարհին փախչելով, վերադառնում է Հայաստան¹։ Արդուլայի նենգութունը՝ ոչնչացնելու հայկական ռազմական ուժը և տոհմիկ հողատիրական դասը, ակնհայտ էր։ Սմբատ Բագրատունին լավ էր հասկանում արաբների նենգութունը։ Նա խորհրդակցութեան է հավաքում մի քանի նախարարների՝ որոշում կայացնելու հայերի անելիքների մասին։ Այս առթիվ Դեոնիլը վկայում է.

«Իսկ իբրև զգայր [Սմբատ] զգաւսճանութիւնն՝ կոչէր առ ինքն զհամազունս իւր զազատախումբ բանակին, զՍմբատ որդի Աշոտոյ իշխանի² և զՎարդ որդի Թէոդորոսի իշխանի³ և զեղբայր իւր զԱշոտ⁴ և զայլ նախարարսն. և խորհէր հնարս դտանել, որով մարթացեն զանձինս ապրեցողսն»⁵։

Նախարարներն զգում են, որ չեն կարող իրենց ուժերով կռվի բռնըվել արաբական զորքերի հետ։ Նրանք որոշում են թողնել Հայաստանը, անցնել բյուզանդական կայսրութեան մեջ։

«Նւ եղև [բանս] խորհրդին՝ տեղի տալ և գնալ յաշխարհէս առ Թագաւորն Յունաց»⁶։

Երևի ոչ բոլորն էին համամիտ այդ որոշմանը, այլ կերպ նախ՝ անհասկանալի կմնար, թե ինչու նրանք խորհուրդ են հարցնում այդ հարցի կապակցութեամբ մի հայտնի միայնակյացի, որն ապրում էր Վառդգուրահանի Առեստակողմ կոչված վայրում։ Միայնակյացը նրանց որոշմանը հավանութիւն չի տալիս և զգուշացնում է նենգութունից։ Երկրորդ՝ ըստ երևույթին այդ որոշմանը դեմ էր և ինքը՝ Սմբատը, որը նախարարների և երկու հազարանոց կազմ ու սլաութատ հեծելազորի հետ միասին շտապ վերադառնում է Այրարատյան նահանգը և հասնում է Արաքս գետին՝ Ակոռիի մոտ։ Արաքսական զորքերը ելնելով Նախիջևանից, հինգ հազարանոց բանակով սկսում են հետապնդել հայերին։ Իմանալով այդ բանը, հայերն անցնում են Արաքսը և բանակ են դնում Վարդանակերտ ավանում (այժմյան Մարդարա գյուղի տեղը կամ նրա մոտեքը)։ Արաքսական զորքերը հետապնդելով մոտենում են հայերին։ Սմբատը պատգամավորներ ուղարկելով արաբների մոտ, հայանում է նրանց.

«Ընդեր, ասէ, պնդեալ գայք զկնի մեր. զինչ ինչ մեղաք ձեզ. ահա-

¹ Զամչյան—հատ. Բ, 377։ Դատելով այն բանից, որ Վարդանակերտի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 703 թվի սկզբին, Սմբատի վերադարձը դնում ենք 702 թվին։

² Մեզ թվում է, որ Սմբատը Սմբատ Բյուրառայանի եղբոր՝ Աշոտ Բագրատունու որդին է, իսկ Աշոտը Հայաստանի իշխանն է եղել 686—689 թվերին։

³ Եթե սա Թեոդորոս Ռշտունու որդի Վարդն է, ապա պետք է գառամյալ ծերուկ լիներ, որքանով նա հիշվում է 650 թ. դեպքերի կապակցութեամբ։

⁴ Թերևս այս Աշոտը նույնը լինի վերը հիշված Աշոտ իշխանի հետ, որը Սմբատ Բագրատունու ավագ եղբայրն էր, մյուս Սմբատի հայրը։

⁵ Գատմութիւն Դեմոնիկայի, էջ 23։

⁶ Նույն տեղ, էջ 23։

վաղիկ երկիրդ մեր առաջի՝ ձեր հ, ձեզ տուեալ եմք գրեականութիւնս մեր. գայգիս մեր և զանտառս և զանդաստանս մեր. արդ ընդմեր և զանձինս մեր խնդրէք: Թույլ տուք մեզ գնալ ի սահմանաց մերոց»¹:

Այս վկայութիւնից պարզ երևում է այն, ինչ մենք վերը շարադրեցինք, որ 700 թվից սկսած հայերը զրկվում են իրենց սեփական երկրի հողից, ջրից, անտառներից, անգաստաններից, այլև մասամբ բնակութեան վայրերից: Արաբները պատասխանի փոխարեն մարտի են պատրաստվում երկու կողմերից զորքերն արդեն մարտական կարգ էին ընդունել և պատրաստ էին պատերազմի: Հայերը ամրացնում են Վարդանակերտի փողոցները, գիշերը հանգստանում են և վաղ առավոտյան «յարուցեալ յարարեցին գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ, և խմբեցաւ պատերազմ»²: Երկու հազարանոց լավ զինված հայկական հեծելազորը հարձակվում է արաբական հինգ հազարանոց բանակի վրա: Կռիվը տեղի է ունենում Արաքսի ափին, այնպիսի ցրտաշունչ մի օր, երբ Արաքսի երեսը պատած էր սառույցով: Կռվում էին երկու բանակներ՝ մեկն իր հայրենիքի ազատութեան և բնաջնջման փրկելու արդար գործի համար, մյուսը՝ նվաճված երկրում արաբական խռիճիքով ափսոսանքով ամրապնդելու, ավեր ու մահ տնկելու համար: Կատաղի ճակատամարտում հայերը ցուցաբերում են անսովոր հերոսութեան և սխրագործութեան, որով և ապահովվում է նրանց հաղթանակը թվով ավելի քան կրկնակի գերազանց թշնամու նկատմամբ: Արաբական զորքերը ծանր պարտութեան են կրում: Սրի առջևից փախող արաբ զինվորները իրենց գերեզմանն են գտնում Արաքսի սառույցների վրա կամ գետի հատակին են իջնում խորտակվող սառույցից:

Ղևոնդն այդ առթիվ վկայում է. «Եւ որք ի սրոյն փախեան՝ անկան ի գետն Երասխ, քանզի պաղուցեալ էր ի խստութենէ օդոյն. և իբրև կլանէին ի վերայ պաղին, բաղմութիւն զօրացն՝ անդէն վաղվաղակի խորոց մատնէին, խորտակեալ պաղին՝ որք ի սրոյն գերծեալք էին և աշնպես հեղձամահ վճարէին ի կենաց»³:

Նույն պատմիչի վկայութեամբ՝ արաբական զորքերից միայն 300 հոգի խույս տալով մահից, ապավինում են Շուշան տիկնոջ՝ մարդասիրութեանը, որը համոզում է արաբներին հետապնդող Սմբատին (Աշոտ իշխանի որդուն)՝ ազատ արձակել թշվառ զինվորներին, անգամ բժշկական օգնութեան է ցույց տալիս վիրավորներին և ճանապարհում է Դամասկոս:

Բյուզանդական պատմիչ Թեոփանեսը՝ այս դեպքերը նկարագրելիս հայտնում է, թե հայերին օգնութեան էր եկել մի բյուզանդական զորագունդ, որն իբր թե այրել է արաբ ռադիկալների արքունիքը Դվինում և Վարդանակերտի ճակատամարտին մասնացել է հայերի հետ՝ հարվածելով արաբներին: Սակայն այս անցքերը մասնաւորապէս նկարագրող Ղևոնդ վարդապետը

1 Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, 1887 թ., էջ 25:

2 Նույն տեղ, էջ 25:

3 Նույնը:

4 Այս աիկին Շուշանը Վահան Կամսարականի դուստրն էր և, ըստ երևութիւն Սմբատ Բագրատունու կինը:

5. Տես Չամչյան, հատ. Բ, էջ 378:

տը, որի մանկության օրերին է, հավանաբար, տեղի ունեցել Վարդանահերտի կռիվը, չի հիշում բյուզանդացիների մասին, չեն հիշում և մյուս պատմիչները, թեև նրանք չեն մոռանում հիշատակել, որ հայերը զրաված ավարից բաժին են հանում բյուզանդական կայսրին, իսկ վերջինս կյուրապաղատություն է շնորհում Սմբատ Բագրատունուն: Վարդանակերտում հայերի տարած հաղթանակի հուշակը մեծ էր: Հովհաննես կաթողիկոսը վկայում է, թե դեռ իր ժամանակ էլ (10-րդ դար) արաբների մեջ տասցվածք էր դարձել՝ «Վարդանակերտը թող բնավ չհիշեցվի մեզ»:

«... Ցարդ ևս բան առ Հագարացիսն ըստ իւրեանց աղխատորոյլ բառին պատմի, թե «Վարդանակերտ առիւ մի յիշեսցի մեզ»¹:

Մեզ թվում է, թե բյուզանդական պատմիչի վկայութունը նրա սեփական միտումովոր հորինվածքն է:

Վարդանակերտի ճակատամարտի ժամանակը ճիշտ է որոշված Օրմանյանի մոտ² և մենք անհրաժեշտ չենք համարում քննության առնել այդ հարցը:

Ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ, Վարդանակերտի ճակատամարտից հետո առաջին իսկ հաջողութունը արձագանք է գտնում երկրի մյուս գավառներում: Անմիջապես ոտքի է կանգնում Վանանդը, Շիրակը և Արշարունիքը: Կամսաբական զորավոր նախարարական տան գլխավորությամբ հայերը ջարդում են արաբական բանակը նաև Վանանդում: Արաբական զորավար Ոգբան հազիվ է կարողանում խուսափել մահից և վերագառնալ Դամասկոս:

Այս դեպքերը նկարագրող Հովհաննես կաթողիկոսը վկայում է. «Ընդդէմ դարձան [Հայք] ասպատակաց հէնից Իսմայէլեան զօրուն: Եւ վասն զի Ոգբայ ոմն զօրապետ մեծ հանդերձ զօրօք բազմօք շըջէր ընդ կողմամբք Վանանդայ՝ անդ ապա հասեալ ի վերայ Կամսաբականն հանդերձ ազատօքն Վանանդայ կոտորեցին ասպառ-սպուռ զօրս նոցա և ինքն փախստեայ անցեալ գնայր առ ամիրապետն իւր»³: Այսպիսով, Արարատյան նահանգը, Շիրակը, Արշարունիքը, Վանանդը, որոնք Հայաստանի սիրտն էին կազմում, ազատվում են արաբական զորաբանակներից:

Սմբատ Բագրատունին լավ էր հասկանում, որ խալիֆաթի անելի ուժերին միայն հայկական ուժով դիմադրելը անհնարին է. այդ է պատճառը, որ Վարդանակերտում ունեցած առաջին հաջողութունից հետո նա շտապում է բարեկամութուն հաստատել բյուզանդական կայսրության հետ: Նա արաբներից զրաված ավարից գեղեցիկ նժույզներ և թանգարժեք իրեր է բաժին հանում բյուզանդական կայսրին: Մյուս կողմից՝ ներքին հուզումների ու գահակալական կռիվների հետևանքով թուլացած բյուզանդական կայսրության համար կարևոր էր բարեկամութունը հայերի հետ. ահա թե ինչու Արսիմարոս կայսրը, որը հինգ տարի առաջ (698 թ.) մեծ զորաբանակի գլուխ անցած Հայաստան էր մտել ճնշելու նույն Սմբատ Բյու-

¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց, 1912 թ., Թիֆլիս, էջ 95:

² Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 781:

³ Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց, էջ 95:

բառայան Բագրատունու ապստամբութիւնը, այժմ շտապում է կյուրապա-
ղատի կոչում շնորհել Սմբատին: Իսկ վերջինս ընդունելով այդ պաշտոնը,
ամրապնդում է Տայոց աշխարհի Թուխարք ամրոցում:

Հայաստանը մաքրելով արաբներից, հայկական զորքը Սմբատ Բագ-
րատունու ղեկավարութեամբ Տայքից շարժվում է դեպի Վասպուրական:
Արաբական մի երրորդ ջոկատ էլ, թվով հայկականից գերազանց, բնաջինջ
է արվում Վասպուրականի Ռշտունյաց գավառի Գուկանք կոչված գյուղի
մոտ: Ճակատամարտում անխնա կերպով սրի է քաշվում այդ ջոկատը հայ-
կական զորքի կողմից¹: Այդ առթիվ Ղևոնդը պատմում է.

«Ձայնու ժամանակաւ դարձեալ այլ հէն դայր ի վերայ զօրուն, որ ի կող-
մանս Վասպուրական աշխարհին. և եկեալ յանդիման լինէին ի դաւառն
Ռշտունեաց ի գիւղն, որում Գուկանսն կոչեն: Անդ յանդիման լինէին մի-
մեանց: Իբրև տեսին զի նուազունք էին, զիմեցին սաստկապէս ի վերայ նո-
ցայ և նոյն ժամայն գթացեալ ողորմութեանն Աստուծոյ, և յայնմ նուազի
ևս հասանէր ի թիկունս օգնականութեան: Եւ զամենեսեան ի սուր սուսերի
մաշեցին...»²:

Արաբական ամբողջ ջոկատից միայն 280 հոգի փախչում, ամբանում
են եկեղեցում, հայերն ուզում են այրել եկեղեցին արաբների հետ միասին,
սակայն Սմբատ Բագրատունին լավ է համարում պաշարմամբ հարկադրել
նրանց հանձնվել:

Հետաքրքրական է Սմբատ Բագրատունու պատասխանը պաշարված
արաբական ջոկատին: Արաբական զորավարը զգալով իրենց անխուսափելի
վախճանը, դիմում է Սմբատին:

«Մեր լուեալ է եթէ ազդ քրիստոնէից ողորմած է. իբրև տեսանէ զոք
ի վիշտս՝ գթայ և ողորմի. արդ ողորմեցարուք մեզ և սուք մեզ՝ զանձինս
մեր պարգև, և զինչս մեր առէք ձեզ յաւարի»³: Սմբատը պատասխանում է.

«Մեք, ասէ, ուսաք ի տեսունէ մեր եթէ ողորմութիւն ողորմածաց ար-
ժան է առնել. իսկ դուք ազդ անողորմ էք և ոչ արժանի ողորմութեան և ոչ
արասցուք»⁴:

Տաղանդավոր զորավարը անողորմութիւն է հռչակում անողորմ թշնամու
նկատմամբ: Արաբական եսասեր զորավարը խնդրում է խնայել թեկուզ մի-
այն իր կյանքը, զենք չզործադրել իր վրա, խոստանալով հանձնվել: Հայերն
խկապես նրա դեմ դենք չեն գործադրում, բայց լիճն են նետում նրան⁵:

Խիստ սահմանափակ են մեր տեղեկութիւնները 703 թվի ասլետամ-
բութիւնի վերաբերյալ, սակայն այդ սուղ տեղեկութիւններից էլ սլարդ
երևում է, որ 703 թ. ապստամբութիւնը լոկ տեղական նշանակութիւն չի
ունեցել մի գավառի համար: Համենայն դեպս հայերին հաջողվել է արա-

¹ Օրմանյանը սխալվում է Գուկանքի ճակատամարտը դնելով Վարդանանկերտի ճա-
կատամարտից առաջ: Տես Ազգայագատում, էջ 779:

² Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, էջ 26:

³ Նույն տեղ, էջ 27:

⁴ Նույն տեղ, էջ 37: Ընդգծումը մերն է. Բ. Ա.

⁵ Նույն տեղ, էջ 27:

բազմազան զորքերից մաքրել Հայաստանի ամենակարևոր նահանգները՝ Այրարատը, Նիրաղը, Արշարունիքը, Տայքը և Վասպուրականը:

703 թվի ապստամբությունը Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ, պայսիսով, չի սահմանափակվել Վարդանակերտի հռչակավոր ճակատամարտով. այն հաջողությամբ տարածվել է նաև Հայաստանի մյուս շրջանները և պսակվել է հաղթանակով, շնորհիվ այն բանի, որ մահ ու ավեր, ամայացում, կողոպուտ ու գերեվարություն սփռող օտար նվաճողների դեմ հայկական զորքը և նրան օգնող ժողովուրդը կռվում էին աննկարագրելի անձնազոհությամբ ու խիղախությամբ:

Որքան էլ կարճատև լինեի այդ հաղթանակը¹, 703 թվի ապստամբությունը արաբական խալիֆայի լծի դեմ կազմում է օտար տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի հերոսական էջերից մեկը:

¹ Նույն 703 թվին արաբական հսկայական մի զորարանակ նորից մտնում է Հայաստան, Հայերը ստիպված են լինում տեղի տալ և կրկին հպատակություն հայտնել:

Ա. Բ. Ավագյան

ԱՐԵՎՍՈՒՏՔԻ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԳՐՈՂՆԵՐԸ ՖԱՇԻՋՄԻ ԴԵՄ

Ֆաշիզմը իմպերիալիզմի նեխման գաղաթն է։ Այն երկրները, ուր հաստատվել է ֆաշիզմը, դարձել են դժոխավայր։ Գերմանիան ինքը մի բանտ է, համակենտրոնացման ճամբար։

Ֆաշիզմ ասելով հասկացվում է միայն սով, աղքատություն, բարբառություն ու պատերազմ։ Ֆաշիզմը դեմ է գնում պատմության առաջընթացին, նա ժողովրդին մղում է դեպի հետ, դեպի միջնադար։ Չափազանց ծանր կացություն են ապրում ֆաշիստական Գերմանիայի, ինչպես և ագրեսիայի ենթարկված երկրների աշխատավոր ժողովուրդները։ Ամենագործածական ու ամենաէթան բանն անգամ դժվարություններ են գտնում ֆաշիզմի ճիրաններում տառապող աշխատավոր ժողովուրդները։ Բավական է ասել, որ գերմանական դուռը, աղ չունենալու պատճառով, ձկան տակառներն է եռացնում աղ ստանալու համար, իսկ լուցիկի չգտնելով, ամիսներ շարունակ նա կրակը թաղում է մոխրի տակ, ինչպես անում էր նախամարդը։ Այդ ծանր կացության մասին ստիպված խոստովանում է նաև ֆաշիստական մամուլը։ Ֆաշիստական բանտերում, համակենտրոնացման ճամբարներում խոշտանգվում, հաշմանդամանում և մեռնում են ժողովրդի լավագույն զավակները։ Միջնադարյան բարբարոսություններն աղոտանում են ֆաշիզմի տրամադրի, գաղանային արարքների հանդեպ։ Ֆաշիզմը հողոտում է բոլոր նրանց, ովքեր բողոքի ձայն են բարձրացնում անարդար կարգերի դեմ։

Գեստապոյի բանտերում բռնի կերպով թույն են սրսկում հակաֆաշիստներին, կտրում են կենդանի մարդկանց ձեռքերը, ջրահեղձ են անում նրանց, խարաններով կամ սրի ծայրերով բանտարկյալի կենդանի մարմնի վրա փռում են ֆաշիստական սվաստիկան։

Թվական տվյալները ցույց են տալիս, որ ֆաշիզմի տիրապետության կարճատև շրջանում, չհաշված նրա կողմից կազմակերպված պատերազմի դաշտում զոհվածների քանակը, կյանքի վատթար պայմաններում, բանտերում և աքսորավայրերում ավելի շատ մարդ է ոչնչացել, անհետ կորել ու հաշմանդամացել, քան պատմության որևէ ժամանակաշրջանում։

Ֆաշիզմը, խավարամոլության այդ թագավորությունը, թքում է մարդկության դարավոր կուլտուրայի վրա, ոչնչացնում է այն, իսկ դիմելով կուլտուրայի պատմությանը, խարդախում, կեղծում է Գյոթեի, Շիլլերի, Ֆիխտեի, Հեգելի ստեղծագործությունները։ Անցյալի հսկաները ֆաշիստական «գրականագիտություն» մեջ դառնում են գաճաճներ։ Ֆաշիզմն անցյալից վերցնում է ամենառեակցիոն գրողներին։ Իսկական դիտության ու բա-

նահանության փոխարեն առաջ է քաշվում զոդովորական, ռասայական ցընդաբանությունը: Գերմանական ռասայի համաշխարհային տիրապետության հաստատումը աշխարհի բոլոր ժողովուրդների վրա — այս է Ֆաշիզմի «թեորիայի» ուղն ու ծուծը: Ֆաշիզմը կուլ է տալիս Արեմուտքի փոքր ժողովուրդներին, ոմանց բռնության ու արյան մեջ խեղդելով, ոմանց իր ցեղակիցը համարելով՝ ծառայեցնում է իրեն թնդանութի միս: Ֆաշիստական դպրոցներում պատանիներին սովորեցնում են զրքի փոխարեն սուր ունենալ, իմանալ մարդ սպանելու «արվեստը»: Սովերեցնում են «արիական», «ոչ արիական», «մաքուր» և «ոչ մաքուր» արյան «թեորիան»: Ֆաշիստ «գիտնականները» ռասայական «թեորիան» ապացուցելու համար դիմում են այնպիսի գաղնշտական միջոցների, ինչպիսին են մեզի և մյուս սեկրեցիոն գեղձերի արտադրանքների լաբորատոր անալիզը: Առաջնորդվելով այդ թեորիայով, Ֆաշիզմը հալածում է իր տիրապետության տակ գտնվող հրեա, չեխ, լեհ, հույն, սերբ, բելգիացի և ուրիշ փոքր ժողովուրդներին: Արտասահմանից Մոսկվա վերադարձած սովետական մի խումբ ինժեներներ ՏԱՍՍ-ի թղթակցի հետ ունեցած իրենց զրույցում պատմում են Հիտլերի գազանանոցում հալածվող ժողովուրդների մասին: Բոլոր հրեաներն իրենց թեորիա պետք է գրած ունենան «Հ» (հրեա) տառը: «Հրեաներին թուլատրվում է խանութ մոտնել միայն երեկոյան ժամը 5-ից հետո» — գրված է նրանց խանութների ճակատին — այն ժամանակ, երբ խանութներում ոչինչ չի գտնվում: Նրանց արգելվում է երթևեկել տրամվայներով և ավտոբուսներով: Հրեաներին արգելվում է մոտնել հասարակական զրոսավայրերը: Այգիների անկյուններում գրված են նստարաններ, որոնց վրա գրված է «Հ» (հրեա). հրեաներին թուլատրվում է նստել միայն դրանց վրա:

Ֆաշիստ բարբարոսները զրադարաններից հանում և հրի ճարակ են դարձնում բոլոր ուրիշ ժողովուրդների ստեղծագործությունները: Կուլտուրայի այդ վանդալները հրի ճարակ են դարձնում հանճարեղ Հայների դրքերը, փշրում են նրա արձանը:

Ոճիկների արքա Հիտլերը հալածանքի ու աքսորի է դատապարտում գերմանական ժողովրդի այնպիսի գավաղներին, ինչպիսին են Վիլլի Բրեդելը, Հ. Բեխերը, Էրնի Գլեզերը, Էգոն Էրվին Կիշը, Էմիլ Լյուդվիգը, Հենրիխ Մաննը և այլն, արգելում է նրանց գործերի տպագրությունը: Ֆաշիստական Գերմանիայի գրականությունն ապրում է խայտառակ անկում: Իսկական կուլտուրայի փոխարեն բորբոսնում է այնտեղ նացիոնալիզմի և միլիտարիզմի «կուլտուրան»:

Գեոթեի, Հեգելի, Բեթհովենի, Շիլլերի հայրենիքի կուլտուրան, գիտությունը զարգանում են ֆաշիստական Գերմանիայից դուրս: Սակայն Հիտլերի խարույկներն անզոր են այրելու մեծ գաղափարները: Հիտլերը չի կարող բանտարկել ու սպանել արևը, այդ արևը Մարքսի-Էնգելսի-Լենինի և Ստալինի ուսմունքն է, որի ճառագայթները թափանցում են ամեն տեղ: Գերմանական հայտնի գրող Հենրիխ Մաննը կուլտուրայի պաշտպանության միջազգային կոնգրեսում ֆաշիստների մասին ասել է, որ Ֆաշիզմը պայքարում է այն ամենի դեմ, ինչ ստեղծել է պատմությունը, և այն ամենի դեմ, ինչ ստեղծվել է վերջին շրջանում. «Նրանք ցանկանում են

տապալել և ոչնչացնել մարքսիզմը,— ասում է Հենրիխ Մաննը,— սակայն մարքսիզմը անմերձեհալի է հիմարների համար և մոտ է այն ժամը, երբ մարքսիզմը կտապալի հիմարների տիրապետությունը»:

*
* *

Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիներից սկսած՝ ուժեղ վերելք է ապրում Արևմուտքի ռեյուզիոն գրականությունը: Ֆաշիստական սե սվաստիկայի տիրապետության բռնության ճնշման ներքո ծնունդ է առնում և զարգանում Արևմուտքի պրոլետարիատի, աշխատավոր ու առաջավոր մարդկության առաջադեմ գրականությունը:

Ռեյուզիոն, հակաֆաշիստական գրողներն իրենց ստեղծագործություններում պատկերում են ֆաշիզմի ողջ ժահրահոսությունը: Այդ գրողները ոգեշնչված սոցիալիզմի մեծ գաղափարներով, հայացքները հառել են աշխարհի մեկ վեցերորդ մասին, այն երկրին, որտեղ տիրում է ազատություն, հավասարություն և երջանկություն: Ազգերի եղբայրական մեծ ընտանիքում ծաղկում է կուլտուրան, ծաղկում է գիտությունը: Արևմուտքի ռեյուզիոն գրողներն իրենց ստեղծագործություններում ռեալիստական գույներով են պատկերում հիտլերյան ժամանակաշրջանի մռայլ իրականությունը և այն վառվռունքը, որ կա մեզ մոտ, որ պիտի լինի մոտ ապագայում՝ ամբողջ աշխարհում:

Մեր երկիրը ոգեշնչում է Արևմուտքի ռեյուզիոն գրողներին, որպես փարոս, լուսավորում է նրանց ուղին: «Մեզ բոլորիս համար,— գրում է Ջոն Ստրեչին,— որ ապրում ենք կապիտալիստական աշխարհում, ՍՍՌՄ-ն մի փարոս է, որ լուսավորում է դեպի պրոգրեսը տանող ուղին: Ամեն տարի ավելի ու ավելի պայծառ է վառվում այդ փարոսը: Մենք հետևում ենք ՍՍՌՄ-ի ժողովուրդների գործունեությանը: Մենք խորապես սքանչանում ենք նրանց հաջողություններով, տեսնում ենք, թե ինչպես մեկը մյուսի հետևից նրանք հաղթահարում են իրենց ուղու վրա եղած դժվարությունները: Նրանք անշեղորեն գնում են դեպի առաջ»¹:

Իսկ դանիացի կին գրող Կարին Միխայելսը խոսելով համաշխարհային կուլտուրայի հայրենիքի — ՍՍՌՄ-ի մասին, կուլտուրայի պաշտպանության միջազգային կոնգրեսում ասել է. «ՍՍՌՄ-ն երոպական մտքի մշակների հավատք, ուժ և եռանդ է տալիս այն պայքարում, որ մղում են նրանք ամբողջ աշխարհին սպառնացող ֆաշիստական բարբարոսության դեմ»:

20-րդ դարի այգաբացին խավարի Ֆոնի վրա բարձրանում են երեք վիթխարի դեմքեր — Մաքսիմ Գորկի, Ռոմեն Ռոլան և Հանրի Բարբյուս:

Մաքսիմ Գորկին հակապական ազդեցություն ունեցավ Ռ. Ռոլանի և Հանրի Բարբյուսի վրա: Նրանց ստեղծագործության ու պայքարի նպատակահետքը նույնպես ժողովուրդների երջանիկ կյանքն է. «... Իմ արմատները հանդիպեցին Գորկու արմատներին,— գրում է Ռոլանը,— և նրանք եղբայրաբար հյուսվեցին իրար»: Ռ. Ռոլանը հետևելով Գորկուն, գալիս է այն եզրակացության, որ «ժողովուրդը սկիզբներից սկիզբն է»: Ռ. Ռոլանի պայ-

¹ «Интернациональная литература» № 11, 1938 г.

քարոզչ հոգին ծնեց կենսունակ, լավատես, լավագույն գաղափարների արտահայտող, կյանքի սև մղձավանջի դեմ ընթացող, ստեղծագործող ու մահն սպանող տիպերի մի պատկերասրահ:

Դեռևս համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ Գերմանիայի կայսերական զորքերն արշույնավա են անում Բելգիան, ավերում ու ոչնչացնում են Լուվրենի գեղարվեստական հարստությունները, Հաուստմանը ջատագովում է այդ բարբարոսությունը: Ռ. Ռոլանը կշտամբելով Վերսալին, վերջինիս հղած նամակում գրում է. «Ճակատագրի հետ չկապենք մեզ, Վերսալն, լինենք ճնշվածների հետ, բոլոր ճնշվածների հետ, որովհետև ամեն տեղ էլ ճնշվածներ կան»: Ըստ Ռոլանի՝ կա միայն երկու դասակարգ—«մեկն այն է, որ ճնշված է, մյուսն այն է, որ ճնշում է», և կոչ է անում լինել առաջինների հետ, զուրա գալ իմպերիալիզմի ու պատերազմի դեմ:

Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայի նախօրյակին լույս են տեսնում Հ. Բարբյուսի «Կրակ»-ը, Կուլտյուրենի «Զինվորների պատերազմը» և ուրիշ գործեր:

Բարբյուսի «սարսափելի և ուրախ գիրքը» (Գորկի) ուղղված է պատերազմի հրձիգների դեմ: Դե կապիտալը պատերազմի դաշտ է քշել զանազան ազգերի աշխատավոր զավակներին, որոնք ոչնչացնում են իրար՝ թաղվելով երկաթի կտորների հեղեղի ու ցեխի մեջ: Բայց և այնպես, կեղտի ու արյան սև ֆոնի վրա բոցկլտում են մասսաների գիտակցությունը կրակները, մասսաները հասկանում են, որ մի կողմի հաղթանակը ոչ մի արդյունք չպետք է տա, որ պատերազմին վերջ տալու համար հարկավոր է ամբողջ պրոգրեսիվ մարդկության պայքարը պատերազմի դեմ: — «... Հերոսներ ենք մենք, մի տեսակ արտակարգ մարդիկ: Ո՛չ: Մենք գահճներ ենք եղել, պատվավոր կերպով կատարել ենք դահճի արհեստը: Բայց մենք այդ արհեստը նորից կբանեցնենք, որովհետև չափազանց կարևոր է այն՝ պատերազմը պատժելու և խեղդելու համար»: Արթնանում է հազար-զլխանի մասսայի գիտակցությունը—եղբայրաբար միանալու, ընդհանուր ուժ կազմելու համար: Խավար ամպերի միջից փայլատակում է լույսը, բայց թախծալի և խղճուկ. կարծես թե, նա էլ մտածկոտ է մասսայի նման. «Լույսի այդ գիծը, որքան էլ տխրամած, դժգույն ու աղոտ լինի, այնուամենայնիվ ապացույց էր, թե արևը գոյություն ունի», այսպես է վերջացնում իր գիրքը Բարբյուսը:

Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Անգլիայում, Ամերիկայում և ուրիշ երկրներում առաջավոր գրողները պայքարի մի ընդհանուր ձևատես են կազմում ֆաշիզմի դեմ, շովինիզմի, ռասսայականության ու պացիֆիզմի դեմ: Ռոմեն Ռոլանի ճառերն ու կոչերը, Բարբյուսի մեղադրանքներն ու հողվածները մերկացնում են ֆաշիզմի մարդակեր քաղաքականությունը և համայն մարդկության մեծագույն հույսը գտնում են «մարդկության առաջադիմության հենարան» ՍՍՌՄ-ի մեջ: Արևմուտքի գրողները ոչ միայն պայքարում են ֆաշիզմի դեմ, այլև իրենց ստեղծագործություններով մասնակցում են սոցիալիզմի կառուցման մեծ գործին, նյութ ընտրելով մեծ Լենինի և Ստալինի կերպարը, կարմիր Մոսկվան, մեր սոցիալիստական շինարարությունը (Հ. Բարբյուս—«Ստալին», Ի. Բեխեր—«Հնգամյակ» և այլն): «Ֆաշիզմը,—գրում է Ռոմեն Ռոլանը,—դա վերջին ցնցումն է, գուցե մահա-

ցուցնում էր կապիտալիստական ռեակցիայի: Ամբողջ ժահրահոտությունը ներկաված ռեժիմի, որը թունավորում է քաղաքական կյանքը և ամբողջ պետական օրգանիզմը: Իմպերիալիզմը, նացիոնալիզմը, ռասիզմը, դադու-թային բանդիտիզմը—սրանք բոլորը հրեշային ձևեր են, փտած աֆերիս-տություն նողկալի իդեոլոգիայի, որը գործի է դրված տասնապատկված ձևերով: Եղեք զգաստ, այս կոչն ուղղում եմ ամբողջ աշխատավորությանը, պրոլետարիատի միլիոնավոր ձեռքերին ու մտքին, որը մնում է հավատարիմ ինքն իրեն, այսինքն՝ պրոլետարիատի գործին: Այս կոչն ուղղում եմ ռե-լուցիոն գրողներին և արվեստագետներին: Պայքարը ֆաշիզմի և մեր միջև ոչ թե կյանքի, այլ մահվան համար է: Հիշենք Վոլտերի խոսքերը՝ «Ջար-դենք այդ զազրելիներին»¹: Իսկ ՍՍՌՄ այցի գալուց հետո (1935 թ.) հիա-ցած մեր երկրի վերելքով, ընկեր Ստալինին հղած իր նամակի մեջ գրում է. «Ես մեկնում եմ այն խորը համոզումով, որ ես նախագգում էի այստեղ գալով—որ միակ իսկական համաշխարհային առաջադիմությունն անխղ-քիորեն կապված է ՍՍՌՄ-ի ճակատագրի հետ, որ ՍՍՌՄ-ն պրոլետարական ինտերնացիոնալ հրաբորբոք օջախ է հանդիսանում, որպիսին պետք է դառնա և կդառնա ամբողջ մարդկությունը, որ ամեն երկրի պարտքն է պաշտպա-նել այդ երկիրը նրա վերելքին սպառնացող բոլոր թշնամիներից»²:

ՍՍՌՄ-ի հաղթանակի ամեն մի տարին ոգևորում ու խնդությամբ է լրց-նում բոլոր առաջավոր մարդկանց սրտերը, նրանք ապրում են մեր վերելքով և ցանկանում են էլ ավելի նրա բարգավաճումն ու ծաղկումը, որովհետև մեր եր-կիրն առաջնորդում է աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին: «ՍՍՌՄ-ն մի ելակետ է ու հենարան ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում»³,—գրում է Մ. Ա. Նեքսեն:

Ռոմեն Ռոլանը ողջունելով ՍՍՌՄ-ի քսան տարին, գրում է. «... Դուք, սովետական ընկերներ, բարձրացրիք ջահը, որ ընկել էր մեր ձեռքից, և ձեր մեծ Լենինի ձեռքում, որ վառեց բոցը, ազատության լույսը փայլատա-կեց ամբողջ աշխարհում: ...Նոր աշխարհը, որի մասին երազում էինք մենք, այժմ կառուցում եք դուք: Ողջունյա Ստալինին. ստեղծագործողին և ձեզ բոլորիդ, միլիոններիդ, որ կառուցում եք ազատ ու հավասար, բոլորի բա-բոթության համար կատարվող, բոլորի աշխատանքի հպարտ խնդությամբ լի բոլոր ժողովուրդների պրոլետարական մեծ միությունը: Այժմ, չնայած վերջին տարիների արյունալի սովերներին, երբ մնացած աշխարհում սկսվեց ժողովուրդների մահացու պատերազմը ֆաշիզմի դեմ, ձեր օրինակը և հավատ-քը ՍՍՌՄ-ում առաջնորդում են ժողովուրդներին: Ձեր հուժկու ամբու-թյունը, որ բարձրանում է եվրոպայի և Ասիայի վրա, նրանց համար ծա-ռայում է որպես հենարան»⁴:

Այն պատերազմը, որ մղվում է արյունաբորու ֆաշիզմի դեմ, ար-գարացի պատերազմ է բոլոր ռեուլուցիոն գրողների համար: Լենինյան-ստալինյան լոզունգը՝ իմպերիալիստական պատերազմը վերածել քաղաքա-ցիական պատերազմի՝ մեծ արձագանք է գտել Արևմուտքի գրողների մեջ.

¹ «Գրական թերթ» № 20, 1934 թ.:

² „Литературная газета“, № 41, 1935 г.

³ „Интернациональная литература“, № 11, 1937 г.

⁴ Նույնը:

նրանք իրենց բոլոր գեղարվեստական գործերով ծառս են եղել անարդարացի պատերազմի դեմ, ֆաշիստական դատարանի բարբարոսության դեմ: Բարբյուսի «Կրակ»-ը, Պ. Վ. Կուսյուկի «Զինվորների պատերազմը», «Արձակուրդում», Վ. Բրեդերի «Փորձությունը», Մալրոյի «Մարզկային վիճակը» և այլն, այս բոլորի կլասիկ օրինակներն են հանդիսանում:

Ըստ նրանց՝ հարձակվել ՍՍՌՄ-ի վրա, նշանակում է հարձակվել ամբողջ աշխարհի կուլտուրայի ու գիտության վրա, որովհետև ՍՍՌՄ-ն է հանդիսանում մարզկային ողջ կուլտուրայի իսկական ժառանգորդն ու կրողը, ՍՍՌՄ-ն է հանդիսանում գիտության ծաղկման հայրենիքը: Եթե ֆաշիզմը կրակի ճարակ է դարձնում մարզկային առաջադիմական մտքի արդյունքները, փշրում է արվեստի սքանչելի կոթողները, հանճարեղ ստեղծագործողների արձանները, ապա ՍՍՌՄ-ում մշակվում, ուսումնասիրվում ու հազարավոր տիրաժներով տարածվում են այդ գրքերը, կանգնում են արվեստի նոր կոթողներ ու արձաններ՝ մտքի մշակների հիշատակին. «Կոմունիզմն ու կուլտուրան»,—ասել է հոլանդացի ռեդուցիոն գրող Ժեֆ Լաստը կուլտուրայի պաշտպանութան միջազգային կոնգրեսում,—իրարից անբաժանելի են, ինչպես ֆաշիզմը բարբարոսությունից և պատերազմից»:

Ֆաշիզմը ոչնչացնում է փոքր ազգերի կուլտուրան, իսկ ՍՍՌՄ-ում ծաղկում է ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական, մեծ գաղափարների, մեծ կուլտուրան: Նույն կոնգրեսում Հ. Բարբյուսը խոսելով, թե ինչպես ֆաշիզմը ոտնատակ է անում մարզկային մտքի գեղեցիկ պտուղները, հալածում է մտքի մարզկանց, խեղդում է փոքր ազգերի կուլտուրան, ՍՍՌՄ-ի մասին ասել է. «Մենք այնտեղ տեսնում ենք բոլոր ազգային կուլտուրաների տոհմն ու հաղթանակը»:

ՍՍՌՄ վրա գերմանական ֆաշիզմի կատարած ավագակային հարձակումից հետո, ավելի ցասուկանալից ու մարտունակ է դառնում գրչի ու մտքի մարզկանց պայքարը ֆաշիզմի դեմ: Գրողներից շատերը կոչ են անում աշխարհի բոլոր առաջավոր գրողներին՝ թողնել գրիչը և զենքով պայքարել ֆաշիզմի դեմ՝ ՍՍՌՄ-ը պաշտպանելու համար: «Պայքարի ներկա էտապում»,—գրում է Վալյան Կուսյուկեն, —ռեդուցիոն գրողները և արվեստագետներն ուզում են լինել միայն շարքային մարտիկներ: Նրանց համար պատիվ է լինել այն մարզկանց շարքերում, որոնց ֆաշիստական մամուլը չի զլանա անվանել «խուլիգաններ» և «մուլթ էլեմենտներ բանվորական արվարձանից»¹:

Ռեկուլցիոն բոլոր գրողները ճշմարտացի կերպով գնում են այն խնդիրը, որ մարդու շահագործումը մարդու կողմից կարող է վերանալ միայն այն ժամանակ, երբ կկործանվի իմպերիալիզմի վիժվածք ֆաշիզմը: Ազատություն, խաղաղություն երբեք չի կարելի պատկերել առանց Հիտլերի կործանման: Ահա թե ինչ է ասում Վ. Բրեդերը այդ մասին. «Եթե պետք է ժողովուրդների միջև խաղաղությունն ամրանա, ապա Հիտլերը պետք է տապալվի: Եթե պետք է նվաճվի գերմանական ժողովուրդի ազատությունը, ապա Հիտլերը պետք է տապալվի: Որպեսզի վերացվի մարդու շահագործումը մարդու կողմից, ապա Հիտլերը պետք է տապալվի: Որպեսզի գերմանական

¹ «Գրական թերթ», № 20, 1934 թ.:

ժողովուրդը և մյուս ժողովուրդները կարողանան գոյություն ունենալ, Հիտլերը պետք է տապալվի»¹։ Ոչինչ չխնայել ֆաշիզմը ջախջախելու համար, ամեն մի օրինավոր և առաջավոր մարդ, որի համար թանգ է մարդկային կուլտուրան և ինքը՝ ստեղծագործող մարդը, «խոսքով ու գործով, գրչով և զենքով, մինչև արյան վերջին կաթիլը» (Բարտա Լասկ) պետք է դուրս գա ընդդեմ ֆաշիզմի և կանգնի ՍՍՌՄ-ի կողմը։

Արևմուտքի բոլոր ռեյուցիոն գրողները կանգնած են ՍՍՌՄ-ի կողմը, որովհետև, ինչպես ասում է Լ. Ֆոյխտվանգերը, «ողջ աշխարհի ինտելիգենցիան իր փրկությունը տեսնում է ՍՍՌՄ-ի մեջ»։ «Մովետական Միության աշխատավորները, — գրում է Լյատոն Սինկլերը, — պետք է հիշեն, որ միլիոնավոր առաջավոր մարդիկ զոհվածով են վերաբերվում ֆաշիզմի բոլոր արտահայտություններին, նրանք ողջ սրտով ՍՍՌՄ-ի հետ են, որը անշեղորեն հակադրվում է ժամանակակից բարբարոսությանը»²։

Արևմուտքի ռեյուցիոն գեղեցիկ գրականությունը գերազանցապես ռոցիալական—քաղաքական է։

Արևմուտքի ռեյուցիոն գրողները ցնցող կերպով նկարագրում են ժողովրդի լավագույն դավակների տանջանքները ֆաշիստական բանտի ու դատարանի կողմից (Անդրե Մալրա—«Արհամարհանքի տարիներ», Վ. Բրեդել—«Փորձություն»)։ Այդ նկարագրություններում երևում է ֆաշիստ բարբարոսների ողջ ցինիզմն ու ոչ-մարդկային էությունը, որով և միաժամանակ մերկացվում է ֆաշիստական ավազակապետության աուրյան։ Սակայն բանտում չեն մեռնում տանջվողների հոգիները, ընդհակառակը, ավելի ամրանում և արիանում են, լցվելով վրեժխնդրությամբ ու ատելությամբ։ Բանտից ազատվողները չեն դադարեցնում պայքարը։ Նրանք, երկաթյա կամքի այդ տիտանները, ազատ կյանք դուրս գալուց հետո, ունենալով պայքարի նպատակի պարզ գիտակցությունը, ավելի են ծավալում պայքարը ֆաշիստական գազանաբարո կարգերի դեմ (Ա. Մալրա—«Արհամարհանքի տարիներ», Վ. Բրեդել—«Փորձություն»)։

Վիլլի Բրեդելը իր «Բո անծանոթ եղբայրը» գործի վերջին մասում հերոսին կոչ է անում՝ «Նիդախ, Առնոլդ—ավելի խիզախ։ Դու պայքարում ես մեծ, ճշմարիտ գործի համար։ Դու ամենաբազմամարդ բանակի զինվորն ես, աշխարհում ամենահուժեղ, ազատության համար պայքարողների բանակի։ Այսպես ուրեմն, ավելի խիզախ, Առնոլդ»։

Հակաֆաշիստական արձակի հետ համահավասար զարգանում են գրական մյուս ժանրերը, հատկապես չափածո խոսքը—քաղաքական պոեզիան։ Արևմուտքի ռեյուցիոն գրողները շարունակելով Հայնեի, Շելլիի, Բերանժեի և չարտիստական պոեզիայի լավագույն տրագիցիաները, ավելի մարտունակ են դարձրել չափածո խոսքը։

Ինչպես արձակում, այնպես էլ չափածո խոսքի մեջ ռեյուցիոն բանաստեղծները նկարագրում են ֆաշիստների ռեգրեսը, նրանց կատարած ավերն ու թալանը, մանր ժողովուրդների նկատմամբ կատարած գազանությունները, ապա ժամանակավորապես պարտված, բայց չհնազանդված

¹ «Интернациональная литература» № 12, 1938 г.

² Նույնը։

ժողովրդական մասսաների հուզմունքն ու պայքարը մարդակեր Փաշիգմի դեմ:

Գերմանացի նշանավոր գրող Հ. Բեխերը իր «Չապայ» բանաստեղծության մեջ զգուշացնում ու կոչ է անում ռազմական արդյունաբերություն մեջ աշխատող բանվորներին թողնել աշխատանքը ու դուրս գալ Փաշիգմի ու պատերազմի դեմ:

Դու դեռ բանում ես, բանվոր ընկեր,

Բայց չգիտես, թե

Ինչի՞ համար...

Բեռնում ես ծանր թնդանոթներ

Եվ ուղարկում ես

Բեռներով մահ—

Քո եղբայրներին դեպի Չապայ:

Բեխերը կոչ է անում Եվրոպայի ողջ պրոլետարիատին դուրս գալ եղբայրասպան պատերազմի դեմ — Փաշիգմի կազմակերպած աշխարհավեր պատերազմի դեմ:

Բանվոր, ձգիր դու գործ, գործարան,

Ելիր ըմբոստ և ասած նրանց,

Ես չեմ սպանի ինքս ինձ,

Ես չեմ սպանի եղբայրներին:

Հ. Բեխերը իր մի հոգվածում հավատացնում է բանվորներին, որ ողջ առաջավոր մարդկությունը, բոլոր առաջավոր գրողները, գիտնականները աշխատավոր մասսայի հետ են, որ ոչ ոք չի խնայի իր կյանքը հանուն կարմիր ապագայի մղվող պայքարի համար: «Բազմահազար բանվորներն արդեն գիտեն,—գրում է Հ. Բեխերը,—որ մենք, ռևոլյուցիոն գրողներս, պատկանում ենք իրենց, որ մենք մեր ստեղծագործությունները դարձրել ենք անհրաժեշտ զենքեր և զինանոց դասակարգային պայքարի համար: Մենք գինվորներ ենք, զինվորներ՝ մեծ, ինտերնացիոնալ կարմիր բանակի»¹:

* *

Գերմանական Փաշիգմը, ինչպես Գերմանիայում, այնպես էլ հարևան երկրներում տարածելով սով, ավերածություն ու մահ, ոչնչացնելով սեփական երկրի կուլտուրան, իր արնոտ թաթն է մեկնել համաշխարհային կուլտուրայի հայրենիքի վրա, ողջ աշխարհի առաջավոր մարդկության հայրենիքի վրա—գերմանական Փաշիգմի կրնկի տակ հեծող բազմամիլիոն ժողովրդի հույս ու ապավեն երկրի՝ ՍՍՌՄ-ի վրա:

Իսկ ի՞նչպես են տրամադրված Արևմուտքի մտքի ու գրչի մորդիկ ՍՍՌՄ-ի վրա ավազակային հարձակման այս վերջին ակտի նկատմամբ: Հակաֆաշիստ, ռևոլյուցիոն բոլոր գրողների վերաբերմունքը ՍՍՌՄ-ի վրա հարձակում գործելու նկատմամբ, ինչպես միշտ, այժմ ևս «տյնպես է, ինչպես ռևոլյուցիոնների ու կոմունիստի վերաբերմունքը» (Հ. Բաբբյուս):

«Ամեն մի գրող,—գրում է գերմանացի ռևոլյուցիոն աքսորական Բարտա

¹ «Գրական թերթ» № 20, 1934:

Լասկը,— ում համար թանգ է մարդկային կուլտուրան, պետք է կանգնի բանվոր դասակարգի և ՍՍՌՄ-ի կողմը, պետք է գործադրի բոլոր ուժերն արթնացնելու ժողովրդական մասսաներին: Խոսքով ու գործով, գրչով ու ղեկքով մինչև արյան վերջին կաթիլը դեպի ՍՍՌՄ-ի պաշտպանությունը»¹: Գերմանացի կի՛ն գրող Աննա Զեգերսը կուլտուրայի պաշտպանության միջազգային կոնգրեսում հայտնել է. «Եթե պատերազմ սկսվի ՍՍՌՄ-ի դեմ, ամեն մի օրինավոր մարդու պարտականությունը պարզ ու որոշակի է՝ կանգնել ՍՍՌՄ-ի կողմը և պաշտպանել նրան բոլոր ուժերով»²:

Այդպես և Արևմտաքի աշխատավոր ժողովուրդները, մտքի մշակներին հետ միասին, հակված են մեր կողմը: Այդ մասին վկայում են գերմանական մարդասպանների բանակը լքած ու մեր կողմն անցած օգաչունները, զինվորները: Արևմտաքի առաջավոր մարդկության ատելութունը իր ուժգնությունն է հասել վերջերս, երբ Հիտլերը խախտելով պետական, քաղաքական, միջազգային, մարդկային բոլոր օրենքները, ավազակային հարձակում է կազմակերպել ՍՍՌՄ-ի վրա: Այն գրողները, որոնք խոսքով ու գրչով էին պայքարում, այժմ գրիչը փոխարինել են զենքով: Ռեուլեցիոն գրող Վիլլի Բրեդերը մի քանի տարի առաջ Համբուրգի բանվորների անունից ասել է. «Եթե ՍՍՌՄ-ի վրա հարձակում լինի, մենք չենք խնայի մեր արյան վերջին կաթիլը ՍՍՌՄ-ն պաշտպանելու համար». իսկ վերջերս սովետական գրողներին միտինգում արտասանած իր կրակոտ ճառում նույն Բրեդերը հայտնել է. «Սովետական Միությունը մինչև վերջին րոպեն պայքար է մղել խաղաղության համար: Հիտլերը լիտիաբար խախտեց պայմանագիրը: Սակայն երբեք նրան չի հաջողվի խախտել սովետական և գերմանական ժողովուրդների բարեկամությունը, այդ երկրների աշխատավորության բարեկամությունը: Հանձին Կարմիր Բանակի, գերմանական ֆաշիստական բանակը կհանդիպի այնպիսի մի ուժի, որը կոչնչացնի կապը կտրած ագրեսորներին: Իմ տեղը, սովետական գրողի փոխարեն, սոցիալիստական բանակի շարքերումն է»³:

Արևմտյան Եվրոպայից բազմաթիվ հեռագրեր ու նամակներ են ստացվում առաջավոր գրողներից ու գիտնականներից, որոնք դատապարտելով ֆաշիստական ագրեսիան, անարգանքի սյունին են դառնում աշխարհակալական զգացումներով հարբած Հիտլերին: Նրանք իրենց սերն ու վստահությունն են հայտնում մեր բանակի, մեր ուժի, հաղթանակի նկատմամբ: Գերմանացի տաղերգի, հռչակավոր ռեուլեցիոն գրող Լիոն Ֆոյխտմանգերը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից ՏԱՍՍ-ի թղթակցին ուղղած իր մի նամակում գրում է. «Մենք զայրացած ենք ֆաշիստների կողմից սովետական ժողովրդի վրա կատարված հարձակումից: Մենք գիտենք, որ այդ հարձակման խելացնորությունն ավելի մեծ է, քան նրա նենգությունը: Խելագար ֆաշիստներն այժմ կռվի են հրավիրել այնպիսի հակառակորդների, որոնք նրանցից գերազանցում են իրենց թվով, համոզմունքներով և իրենց միասնությամբ: Այժմ ֆաշիստներին վերջ կտրվի (ընդգծումը մերն է. Ա. Ա.): Մեզ

¹ «Գրական թերթ» № 20, 1934.

² Նույնը:

³ «Սովետական Հայաստան» № 149, 1941 թ.

համար Ամերիկայում այդ պատերազմն ունի ուրախալի մի հետևանք ևս: Հիտլերի բարեկամները և Սովետական Միության թշնամիները փորձում էին ամերիկացիներին հավատացնել, թե սովետական քաղաքացիներն ըստ էության նույնպիսի մարդիկ են, ինչպես ֆաշիստները և հետապնդում են նույն նպատակները: Այժմ այդ տեսակ «ինֆորմացիա» տարածող անձանց զենքը խլված է նրանց ձեռքից: Ամերիկայում այնքան արագորեն չեն գործում, ինչպես այդ մասին մտածում են Մոսկվայում. բայց դրա փոխարեն այստեղ գործունակություն են ցուցաբերում: Եվ հենց որ նոր կարծիքն իր համար ճանապարհ կհարթի, նացիոնալ-սոցիալիստներին ոչնչացնելու համար կուղարկվի ավելի գործոն զենք, քան մինչև այժմ: Պարզ է, որ այս պատերազմը կատաղի կլինի և ծանր հետևանքներ կունենա, բայց մենք, որ ճանաչում ենք սովետական ժողովրդին, համոզված ենք, որ ուժեղ, իմաստուն առաջնորդի ղեկավարությամբ և անգլո-սաքսոնական երկու մեծ ժողովուրդների հետ դաշինք կնքած սովետական ժողովուրդը առ միշտ կոչնչացնի նացիոնալ-սոցիալիստներին»¹:

Իսկ ֆրանսիացի գրող Ժյուլ Ռոմենը ՏԱՄՍ-ի թղթակցին հայտարարել է իր պատրաստակամությունը դուրս գալու և մարտիկի պես կռվելու ֆաշիզմի դեմ. «Ներկայումս խոսքը վերաբերում է այն բանին, որ ըստ միասին դուրս գանք մարդկության թշնամու դեմ և ջախջախենք նրան...»:

Նման նամակներ են գրել և հայտարարություններ արել ամերիկյան գրող Դրայդերը, Ալբերտ Ռիս Վիլյամսը և ուրիշները:

Ֆաշիստական կլիկի այս հարձակումը միայն արագացրել է ֆաշիստների մահը: Անարդարացի այս պատերազմում կկործանվի ֆաշիզմը, որովհետև ֆաշիզմի կործանումը «ենթակա է ֆիզիկայի անվերանալի օրենքին— որքան նեղքն է ընկնում ծանրությունը, այնքան արագ է ընկնում նա» (Գորկի): Պատմության կողմից մահվան դատապարտված ռեակցիոն ֆաշիզմը կջախջախվի Լենինի—Ստալինի ձեռքով շարժվող լոկոմոտիվի անխնայների տակ: Կխորտակվի իմպերիալիզմի վերջին վիժվածք ֆաշիզմը, և ողջ աշխարհում կծածանվի ազատության դրոշմը:

¹ «Սովետական Հայաստան» № 154, 1941 թ.:

Մ. Ներսիսյան

ԴԱՎԻԹ ԲԵԿԻ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ

Դավիթ բեկի գլխավորած հայկական ազատագրական շարժման մասին մեզ հասած աղբյուրների մեջ, որքան մեզ հայտնի է, չկան տեղեկություններ այն մասին, որ Սյունիքում 1722 թվին ծայր առած ժողովրդական ապստամբությունն ունեցել է որևէ արձագանք Վասպուրականում և ընդհանրապես Հայաստանի այն մասերում, որոնք 18-րդ դարի սկզբներում գտնվում էին Տաճկաստանի տիրապետության տակ։ Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Դավիթ բեկի շարժման պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններն այդ մասին բոլորովին լռություն են պահպանում։ Մեր պատմության համար խոշոր նշանակություն ունեցող այդ հարցի մասին, սակայն, գոյություն ունի մի կողմնակի, բայց արժեքավոր աղբյուր, որի վրա և կցանկանայինք հրավիրել մեր բանասերների ու պատմաբանների ուշադրությունը։

1918 թվականին Երևանում լույս տեսնող «Աշխատանք» թերթը (տես № 77, 1918 թ. փետրվարի 10) հրատարակեց հին ավետարաններից մեկի հիշատակարանը, որից երևում է, որ Դավիթ բեկի շարժումն արձագանքներ է գտել Վասպուրականում և նրա հարևան գավառներում։ Այդ հիշատակարանի հրատարակությունը ժամանակին աննկատելի է անցել, ուստի մենք ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել այդ հիշատակարանն ամբողջությամբ։ Ահա այն.

«Ի թուականութեան հայկազեան տումարիս ՌՃՀԱ (1722) յոյժ դառնակսկիծ և նեղ ժամանակիս, ես սուտանուն կրօնաւոր միարան արեղայս սուրբ մենաստանիս, որ ի վերայ ծովապատ կզգոյ, Լիմ Անապատ կոչելոյ, աչաւք իսկ իմովք տեսի, թէ գարնանաբեր կենսանորոգ յեղանակիս, թէ որպիսի հաւաքումն կատարեցաւ ի վերայ սուրբ կզգոյս՝ խորհելոյ և մտածելոյ և ճար-ճարանք գտանելոյ վասն ազատութեան տառապեալ և ողորմելի ազգիս Հայոց։ Առաջնորդք և վարդապետք և քահանայք և իշխանք մըրակառոյց քաղաքիս Վանայ, մեծամեծ գաւառաց Վասպուրականի, մեկիքք յերկրաց Քաջբերունեաց և Բզնունեաց, գիւղապետք համայն գիւղորէից հաւաքեալ եղեն ի ծովատես (?) սուրբ մենաստանս։

«Ես սուտանուն Մխիթար արեղայս՝ անարժանաբար ի միտս առի շրոյցք գաղտնի և ծածկախորհուրդ։ Քաջահաճաւ և արիասիրտ վարդապետ մի՛ յերկրէն Ռշտունեաց տէր Ներսէս անուանեալ, յոյժ յուզեալ և լալազին

պատկերացոյց դառնակսկիծ վիճակս համօրէն ազգիս և յայտնեաց ցնծագին՝ թէ այր մի երկրէն Սիւնեաց Դաւիթ բէկ անուանեալ, զօրաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հալածելոյ նեղիչք և կշտամբիչք մեր, միտս ունենալով տգատագրելոյ արիւնածուփ գաշխարհն Հայաստան¹։ Արդ, ով բարեմիտ և հայրենապաշտ ժողովականք, շրջեցէք գաւառս և ի կողմանս յերկրին ձերոյ խրախուսեցէք ժողովուրդք ձեր, որ մրափեալ է ի խոր խաւարի և տանջանաց, զի թօթափեցեն զլուծ անիրաւաց բռնութեանցս, և յորժամ մեք առաքեսցուք զհրաւէր մարտի, բառնան ձայն ապստամբութեան ընդդէմ մարդակեր և խաչահալած թշնամեաց մերոց։

«Զկնի աւարտման զայս քաղցրալուր ճառասացութեանս՝ ժողովրդականք յոյժ վշտացեալ արտասուէին լռելեայն։

«Եւ եղեն զրուցանողք բազումք՝ կարծիք բազմազանս, առաջարկս անհամարս։ Յետ այնորիկ՝ իշխանք և պարոնք և մելիքք և տանուտէրք յօժարեսցին վասն պատերազմի հաւաքելոյ զայս (տղամարդիկ) բազումք քաջակորով և կռուարար, և հայթայթելոյ ուտեստս կռուապաշարոյ, սայլք և նժոյգս բազումս և պէտս բազմազանս, դամուրս (երկաթ) և նաւս և բուրդրս և ցորեանս և ոչխարս։

«Ամենայն [օր] երիցս գամ (անգամ) միարանք սր։ Մենաստանիս մեծարեն պատգամաւորս աղ ու հացիւ և ընտիր ուտելիօք։ Զկնի զայս հաւաքման, զոր կատարեցաւ՝ երիցս, եօթներորդ օր՝ նաւ մի եկեալ ի գեղջէ Աւանց կոչեցելոյ և գիշեր մի լուսնակազարդ՝ պատգամաւորք տեղաւորեսցին ի մէջ նաւին և ուղևորեսցին զծովապատ և զանառիկ կղզին յԱղթամար, առ ոտս վեհապատիւ Տէր Յովհաննէս կաթողիկոսի Հայոց Զորեցւոյ, յորում յայտնեալ իցեն զմեծախորհուրդ ձեռնարկս իւրեանց։ Աստուածաւորտիր կաթողիկոսն զտէր Յովհաննէս համաձայնաբար յօժարեալ իցէ շնորհեալ ղկամս իւր, օրհնելով զպատգամաւորս, որք առաքինաբար զոհելոյ յանձն առեալ իցեն զկեանս իւրեանց, վասն ազատելոյ յաշխարհս Վասպուրական, ի լուծոյ բռնաւորաց և փաշաներաց և բեկերաց և աղաներաց։

«Տէր Աստուած կատարեացէ զգործս ձեռաց իւրեանց, տածցէ յաջողութիւն նոցա գործելոյ և ազատելոյ ծովազարդն և զգեղատեսարան զաշխարհն մեր Վասպուրական, յորում յայսմ ժամանակի շէն և պայծառ մնացեալ են բազում վանս և մենաստանս և եկեղեցիս և մատուռս բազում գաւառս և անհամար գիւղօրայս։

«Արդ, որ հանդիպէք զայս յիշատակարանիս, զկնի ընթեռնելոյ՝ յիշեցէք սուտանուն կրօնաւօրս, Մխիթար արեղայս, որ գրեաց սա յուսոյ սրտի և լալոյ աչաւք, և ասացէք՝ Աստուած լուսաւորեսցէ զհոգին իւրոյ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաիտենից ամէն»։

Ինչպես երևում է հիշատակարանից, Դաւիթ բեկի գլխավորած ազատագրական շարժումը մեծ ոգևորութիւն է առաջ բերել ոչ միայն Վասպուրականում, այլև Քաջբերդէն, Բիւրնէն, և Ռշտունյաց «երկրներում»։ Կարևոր է նշել նաև այն հանգամանքը, որ Դաւիթ բեկի օրինակով ազատագրական շարժում կազմակերպելու գաղափարն ընդգրկել է լայն զանգվածներ։

¹ Ընդդէմ բռնորդ ձեռագրում կարմիր թանքով են գրած։

Այն ավետարանը, ուր տեղավորված է եղել վերը բերված հիշատակարանը, 16-րդ դարի մի ձեռագիր է եղել, «որու մեջ երկու թուղթի ամբողջ երեսը ամբողջ սև թանաքով գրված էր վերահիշյալ հիշատակարանը»:

Արդյոք չկան այս կարևոր հարցի մասին տեղեկություններ պարունակող այլ հիշատակարաններ:

Ա.Ս. Աբրահամյան

ՌՈՒՔՆ-ԷԴ-ԴԻՆԻ ԶԱԽՉԱԽՈՒՄԸ¹

Անդրկովկասի ժողովուրդները դարեր շարունակ մի ընտանիքի զավակներին նման ապրել են կողք կողքի, ստեղծագործել են կուլտուրական ակտիվ փոխարարերություն պայմաններում, ձեռք ձեռքի տված պայքարել են բազմաթիվ ագրեսորների դեմ՝ բաժանելով իրար հետ կյանքի և՛ դառնություններ, և՛ ուրախություններ:

Անդրկովկասի բազմադարյան պատմության ընթացքում եղել են դեպքեր, երբ թշնամին, Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրական ուժը թուլացնելու նպատակով, աշխատել է խախտել նրանց միասնությունը, փորձել է հակադրել այդ ժողովուրդներին իրար և անդամաճատել նրանց քաղաքականապես, սակայն այդ ժողովուրդներն այնքան սերտ ու անխզելի բարեկամական կապերով են կապված եղել իրար հետ, որ այդ բոլոր փորձերը միշտ անհաջողություն են մատնվել:

Անդրկովկասը կրել է Արևելքում գլուխ բարձրացրած ու նրան տիրապետելու ձգտող բազմաթիվ աշխարհակալների հարվածները: Սակայն այդ աշխարհակալներից ոչ մեկին չի հաջողվել մազաչափ անգամ թուլացնել կովկասյան ժողովուրդների դիմադրական ուժը և ազատատենչ բարձր ոգին:

Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարն ագրեսորների դեմ հաջողություններ է պատկվել հատկապես այն դեպքում, երբ հայ, վրաց և ադվան ժողովուրդները կովկասյան մյուս ժողովուրդների հետ միասնական ուժով են հանդես եկել օտարերկրյա ագրեսիայի դեմ: Հայ, վրաց և կովկասյան հարևան ժողովուրդների այդպիսի միասնության դեպքում՝ նրանց համար ահարկու չեն եղել Արևելքի ամենաապրտափելի աշխարհակալները: Կովկասյան ժողովուրդներն իրենց հերոսական պայքարով միշտ ջարդել ու Անդրկովկասից դուրս են վռնդել իրենց թշնամիներին: Հոռոմեական և այլ ագրեսորների շատ զորավարների գլուխներն Անդրկովկասում են թաղվել:

Ագրեսորների դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների տարած հաղթանակների շարքում փառավոր տեղերից մեկը պատկանում է Ռուքն-էդ-դինին՝ վրաց և հայ զորքերի կողմից սված ջարդին, որը տեղի է ունեցել 1202 թվի գարնանը: Այս դեպքը մանրամասն ուսումնասիրել է ակադ. Ի. Զավախիշվիլին իր «Վրաց ժողովրդի պատմություն» մեջ, որի ուստերեն թարգմանություններից մեծ չափով օգտվել ենք մենք:

¹ Ներկա հոդվածը մի հատված է մեր «Հայ-վրացական հարաբերությունները 12-13-րդ դարերում» աշխատությունից:

Դեպքի մասին մեզ մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Թամար Թագուհու պատմիչ Բասիլին:

Ռուբն-էդ-դինը, Չարասլանի տղան, պատմում է Բասիլը, առերես Թամար Թագուհուն՝ բարեկամ ձևանալով, ծածուկ զինվում, պատրաստվում է Անդրկովկասի վրա հարձակվելու: Բարեկամական կապերն ուժեղացնելու պատրվակով նա առերես նվերներ է ուղարկում Թամարին, իսկ ծածուկ հավաքելով իր զորքերը, պատրաստվում է կռվի: Նա (այսինքն՝ Թշնամին — Ա.Ա.) ծածկելով իր նենդությունը, — պատմում է Բասիլը, — և ծածկվելով հավատարմության երդումներով, ձգտում է ուսումնասիրել մեր երկիրը»¹:

Ռուբն-էդ-դինը զորք է հավաքում Միջագետքից և Կալոներոյից, Գաղատիայից, Գանգրիայից, Անկյուրիայից, Իսավրիայից, Կապադովկիայից, Մեծ Հայքից, Բյութանիայից և Պաֆլագոնիայի սահմաններից: Ըստ Բասիլի վկայությամբ՝ «[Նա] այս երկրներում, բացի կանանցից, ոչ ոքի չթողեց — այսպես զինեց բոլորին»²:

Չբավականանալով դրանով, Ռուբն-էդ-դինը գնում է Ուդլամ կոչվող ժողովրդի մոտ, որը ըստ պատմիչի վկայությամբ «կռվում քաջ է, իսկ քանակով մորեխի և մրջյունի պես բազմաթիվ», ոսկի և հարուստ նվերներ է տալիս նրան ու կազմում նրանից հարյուր հազարանոց մի բանակ:

Բացի այս, Ռուբն-էդ-դինը հարկադրում է իր զորքերին միանալ նաև երզնկացիների, խարբերդցիների, կարնո-քալաքցիների և Սալդուխի տղայի զինված ուժերին: Ըստ «Իստորիանի դա ազմանի շարավանդեթթանի»-ում եղած մի վկայությամբ, Ռուբն-էդ-դինն իր զորքերի թիվը հասցնում է մինչև 400,000-ի. «... Բերձենստանի ծայրագույն սուլթանը՝ Չարասլանի որդի Ռուբնարդին կոչեցյալը, որը գերիշխում էր բոլոր այլ սուլթաններին և տիրում էր մեծ Բերձենստանին Ասիայում և Կապադովկիայում մինչև Պոնտոսի ծովը, դիմեց իր բազում զինվորականներին և ժողովեց ուխտուն բյուր, որ է չորս հարյուր հազար»³:

Ռուբն-էդ-դինի հպարտությունն ամեն չափ ու սահմանից դուրս է գալիս: Բասիլը նրան նմանեցնում է ողնու. «Ինչպես ասվում է գետնաբրնակ ողնու մասին, որ նա շատ ձագեր ունեցող կենդանի է և երբ տեսնում է իր ձագերի բազմությունը, դուրս է գալիս բնից, խմբում մի տեղ ու ինքը բարձրանում նրանց վրա և ցցվում որպես աշտարակ, նույնն արեց նաև Նյուքարդինը»⁴:

Ռուբն-էդ-դինը, այս ամբողջ զորամասի գլուխ անցած, շարժվում է դեպի Սեբաստիա և սկսում է այնտեղ պատրաստել մարտական մեքենաները:

Կռի համար անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պատրաստությունները տեսնելուց հետո, նա դեսպան է ուղարկում Թամար Թագուհու մոտ և հայտնում

¹ Басили, историк царицы Тамары (см. „Памятники эпохи Руставели“, Ленинград, 1938 г., стр. 61).

² Նույն տեղը, էջ 61:

³ Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, II մաս, էջ 20:

⁴ Басили, Историк царицы Тамары, стр. 62:

իր մտադրութիւնը, նամակում, որը բերում է 'Բասիլն իր պատմութեան մեջ, ի միջի այլոց, հետեւյալն է ասված. «... Եւ Նյուքարդին, ամբողջ երկնքի տակ գտնվող երկրների սուլթան ... գալիս եմ քո դատաստանը տեսնելու ... ուղղելու քո և քո ժողովրդի վարմունքը, որպեսզի դուք երբեք չհանդգնեք վերցնել այն սուրը, որն աստծու կողմից միայն մեզ է բաշխված: Իսկ ապրել կարող է միայն նա, ով կներկայանա իմ վրանի առաջ և կերկրպագի ինձ: Ինձնից ներումն մի խնդրիր այն թշվառութեան համար, որը պատճառել էս դու...»¹:

Պատգամավորն իր կողմից բերանացի ավելացնում է, որ Թամարի միակ փրկութիւնը սուլթանին հանձնվելն է, այլապես նա սուլթանի ազախինը կաշուի է դառնալ: Այս ասելիս Թամարի զորավար Զաքարեան խփում է պատգամավորի երեսին և ուշաթափ անում, ասելով. «Եթե դու պատգամավոր չլինեիր, այն դեպքում հարկավոր կլիներ նախ քո լեզուն կտրել, ապա՝ գլուխը»²:

Ստանալով Ռուքն-էդ-դինի սպառնական նամակը, Թամար թագուհին չի շփոթվում: Նա իսկույն իր մոտ է կանչում խորհրդականներին և արագ պատրաստութիւն տեսնում կռիւ համար: Նա հրամանագրեր է ուղարկում իր պետութեան բոլոր մասերը և հավաքում զորքը: Մի քանի օր չանցած հավաքվում են Թամար թագուհու պահանջած զինվորները Նիկոպոլից մինչև Դերբենտ: Թամարի զինվորները ըստ Բասիլի վկայութեան, «իրենց ճարպիկութեամբ վագրի էին նման, իսկ համարձակութեամբ առյուծի»³:

Զորքը հավաքելուց ու պատրաստելուց հետո, Թամար թագուհին ուղարկում է Ռուքն-էդ-դինին նրա նամակի պատասխանը «... Եւ զորք եմ ուղարկում ոչ թե նրա համար, որ երկրպագեն քեզ, այլ որպեսզի փշրենք քո հպարտութիւնը և մեծամտութիւնը»⁴:

Թամար թագուհին մեծահոգութեամբ նախազգուշացնում է նաև Ռուքն-էդ-դինին, որ ինքն իր զորամասերն արդեն ճանապարհել է նրա դեմ և նա թող պատրաստվի դիմադրելու նրանց. «Ինձ հայտնի է քո ծառաների կազմավորմամբ և անհուսալի լինելը, — ասվում է նամակում, — ուստի և ես ուղարկեցի իմ ծառային, որպեսզի նա հնարավորին չափ շտապ հասցնի քո նամակի պատասխանը և ժամանակին նախազգուշացնի, որ ահա իմ զինվորները կանգնած են քո դարպասի առջև»⁵:

Թամար թագուհու զորքը Իվանե և Զաքարե ու եղբայրներ Շալվա և Իվան է ախալցխացիների ղեկավարութեամբ շարժվում է թշնամու վրա: Նրանք թշնամուն հանդիպում են Բասենում: Ըստ նախօրոք մշակված պլանի, Թամարի զորամասերը պիտի հարձակվեին հանկարծակի:

Նրանք թշնամուն գտնում են միանգամայն անհոգ բանակ դրած: Ռուքն-էդ-դինն այնքան է տարված լինում ինքնահավանութեամբ, որ անգամ պահակներ չի նշանակում:

Կռիվն սկսվում է առաջապահ զորամասերից, որոնց ղեկավարներն էին Զաքարե Ամիրսպասալարը, Շալվա ու Իվանե ախալցխացիները և Թորելին:

¹ Նույն տեղը, էջ 62—63:

² Հմ. ակադ. Զավախիշվիլու «Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը» աշխատութեան հետ:

³ Базили, историк царицы Тамары, էջ 63:

⁴ Նույն տեղը, էջ 64:

⁵ Նույնը:

Թամարի հիմնական զորամասը բաժանվում է երկու մասի: Սկսվում է կատաղի ճակատամարտ: Երկու կողմից էլ ընկնում են բավական թվով կրուկողներ: Լինում են այնպիսի մոմենտներ, երբ թշնամին որոշ հաջողություն է ունենում, բայց վերջում Դավիթ թագավորի (Դավիթ Սոսլան) և Ջաքարեի զորամասերը ջարդում են թշնամու զիմադրությունը և փախուստի մատնում նրան:

Թամարի քաջ զինվորները,—պատմում է Բասիլը,—հետապնդում են փախչող թշնամուն և ոմանց սպանում են, իսկ ոմանց «հավի ձտերի նման գերի հավաքում»:

Թշնամու զորքը գլխավին ջարդելուց և փախուստի մատնելուց հետո, Թամարի զինվորներն սկսում են հավաքել նրանց թողած հարուստ ավարը: Այդ ավարն այնքան շատ էր, պատմում է Բասիլին, որ «...հնարավոր չէր ոչ աչքով չափել և ոչ էլ հաշվել նրանց ոսկե և արծաթե ամաններն ու գործվածքները: Կային խմելու համար ոսկե ամաններ՝ զարդարված քարերով, կային մեծ և փոքր ափսեներ, կժեր, կաթսաներ հարուստ ու անգնահատելի այլ տեսակի ավարով լի: Իսկ ով կարող էր հաշվել ձիերի, ջորիների և ուղտերի թիվը, վրանների ու զորգերի քանակը, որոնք թողել էին նրանք»¹:

13-րդ դարի վրաց մի պատմիչի վկայությամբ, Ռուքն-էդ-դինից վերջրած գերիների թվում է գտնվում նաև Երզնկայի ամիրան. «... Ապա (Թբիլիսի) բերին Ռուքնադինի դրոշակը և նախ մոցրին Երզնկայեցուն և ապա այլ երեկոյների ... եւ Երզնկայեցուն [Թամարը] պահեց Թբիլիսիում իբրեւ բանտարկյալի»²: Նույնը վկայում է նաև Լաշա Գեորգու ժամանակակից պատմիչը՝ ավելացնելով գերիների թվում նաև երկու այլ ամիրանների. «Եկավ Ռուքնադինը, որը հեռն ուներ Դիմուշկից և Ալաբից այսկույս (ժողոված) զորք՝ այս [Թամարի] թագավորությունը կործանելու համար: [Մխարբըր-ձեխերը] դուրս ելան նրանց հանդեպ Բասյան երկրում, փախուստի ենթարկեցին, կոտորեցին և բնաջինջ արին նրանց, վայր գցեցին սուլթաններին և գերեցին Երզնկայի, Շամի և Բյուրիսայան ամիրաններին»³:

Ռուքն-էդ-դինին ջարդելուց հետո Թբիլիսիում կազմակերպվում է փառավոր շքահանդես: Հաղթող զորքերը մեծ հանդիսավորությամբ բերում, Թամար թագուհու ոտքերի առաջ են դնում Ռուքն-էդ-դինի դրոշակը:

Ռուքն-էդ-դինի դեմ տարած հաղթանակով, ամփոփում է Բասիլն այդ կովի ամբողջ պատմությունը, «Թամարն այնպիսի մի փառք ու պատիվ ստեղծեց իր տան համար, որ այդպիսի փառք ու պատիվ ոչ ոք երբեք չի ստեղծել աշխարհի սկզբից սկսած»⁴:

Ռուքն-էդ-դինի դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների տարած այս փառավոր հաղթանակի մասին, ճիշտ է՝ շատ կարճ, բայց որոշակի, տեղեկություն է պահպանված պարսկական աղբյուրներում: Այսպես, Համդուլլահ Ղազ-

¹ Басили, историк царицы Тамары, стр. 66.

² Պ. Ռ. Լ. Մեղիքոսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, II մաս, էջ 35:

³ Նույն տեղը, էջ 43:

⁴ Басили, историк царицы Тамары, стр. 67:

վինին պատմում է, որ Ռուքն-էդ-դինը «գնաց արխագների և վրացիների վրա, սակայն համապատասխան զգուշություն չցուցաբերեց և պարտվեց»¹:

Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած մի փոքրիկ տեղեկությունից երևում է, որ Թամարի զորքերը ոչ միայն ջարդել են Ռուքն-էդ-դինին, այլև հարկատու են դարձրել Կարինի սուլթանին. «Յաւուրս ժամանակաց Թագաւորութեանն Լեւոնի Հայոց արքայի էին յԱրեւելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ... Զաքարիայ... անուն առաջնոյն Զաքարէ և երկրորդին Իւանէ, արք քաջք և ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի Թագուհւոյն Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գէորգեայ քաջի, որդւոյ Դեմետրէի: Եւ Զաքարէ էր զօրավար Վրաց և Հայոց՝ որ ընդ ձեռամբ Թագաւորին Վրաց ... հարկատուք արարին և դուռտանն Կարնոյ քաղաքին»²:

Ռուքն-էդ-դինի դեմ տարած հաղթանակի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս մեզ դեպքերին ժամանակակից մի հայ հիշատակագիր, իր ընդօրինակած տոնական ճառընտրի վերջում թողած մի հիշատակարանում: Հիշատակագիր պարունակող այդ գրչագիրն այժմ գտնվում է ՀՍՍՌ Կերպարվեստի թանգարանում և հայտնի է «Մշո Առաքելոց վանքի տոնական ճառընտիր» անունով: Այս հիշատակարանի պարունակած պատմական արժեքավոր նյութերը, որքան մեզ հայտնի է, դժբախտաբար չի օգտագործված այդ շրջանին վերաբերող պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ, եթե չհաշվենք փոքրիկ մի հատված, որը հրատարակվել է «Սաղաթ-կյանք կամ Պոռշյանք» աշխատության մեջ:

Այդ հիշատակարանում Ռուքն-էդ-դինի ջարդի վերաբերյալ ասված է. «Եւ կատարեալ պրոց սուլթանն Սևաստայ ժողով արարեալ անհուն բազմութեամբ, նմանեալ անբարիշտին Յուլեանիայ, փքացեալ, լեռնացեալ հնաս ի Թէոդոպոլիս, եւ անտի կամեցեալ անցանել յաշխարհս Հայոց եւ Վրաց. եւ ամենեին մոռացաւ աստուած, եւ յուսացաւ ի նանրութիւն իւր, կամէր յաւարի առնուլ զաշխարհս ամենայն: Իսկ աւգնականութեամբն աստուածոյ եկին հասին զաւրքն Վրաց, և մեծն Զաքարէ՝ հանդերձ Իւանէիւ հարազատաւն իւր և այլ աստուածասէր իշխանաւք եւ նախարարաւք. եւ յօգնախումբ խառնիճաղանջ բազմութեամբ հասին ի վերայ անաւրէն զաւրացն Տաճկաց, եւ ոմանք ի փախուստ դարձան, բայց սուլթանն անվրէպ մնաց, սակայն զաւարոյն թիւ ո՛վ կարէ գիտել՝ զոսկւոյ և զարծաթոյ, զմետաքսի, զերամակս ուղտոց, ձիոց և ջորւոց»:

Ինչպես տեսնում ենք, դեպքին ժամանակակից հիշատակագրի տեղեկությունները լիովին հաստատում են վրաց Բասիլի և պարսից Ղազվինու տեղեկությունները՝ Թամար Թագուհու զորքի՝ Ռուքն-էդ-դինի դեմ տարած փառավոր հաղթանակի մասին:

Մուշի Առաքելոց վանքի ճառընտրի այս հիշատակարանը մեծ արժեք է ներկայացնում, սակայն, մի այլ տեսակետից — նա օգնում է մեզ ճշտելու դեպքի ժամանակը: Կովկասագիտության մեջ, սովորաբար, Ռուքն-էդ-դինի

1 Հմմ. Ի. Զավախիշվիլու «История грузинского народа» աշխատ., վրացերենից թարգմանված ուսերեն (ձեռագրի իրավունքով):

2 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Ղուկասյան հրատ., էջ 156:

այդ ջարդը գրվում է 1205—1206 թվերին: Ըստ վրաց պատմիչի և իրն Ալսիրի վկայությամբ, Ռուքն-էդ-դինի ջարդը տեղի է ունեցել Ղարսը վերցնելուց հետո, հետևաբար, ենթադրում ենք, որ այդ դեպքը պիտի եղած լինի 1205—1206 թ. թ.¹:

«Պատգամականք կամ Պոռշյանք...»-ի հեղինակը հիմնվելով վերը հիշված ճառընտիր հիշատակարանի վրա, Ռուքն-էդ-դինի դեմ թամար թագուհու զորքի տարած հաղթանակը նշանակում է 1204—205 թ. թ.:

Այս հարցով զբաղվող մասնագետները ծանոթ չեն Մշո Առաքելոց վանքի ճառընտիր հիշատակարանին, իսկ վերը հիշված հեղինակը դեպքի ժամանակը որոշելիս ուշադիր չի նայել հիշատակարանը:

Հիշատակարանից երևում է, որ ճառընտիրը գրված է Վարդան Կարնեցու կողմից՝ Աստվածատուր Բաբերդցու պատվերով, երեք տարվա ընթացքում («գլխի երից ամաց եհաս յաւարտ բանիս»): Ճառընտիրն ավարտելուց հետո, ձեռագրի հիշատակարանը գեո չգրած տեղի է ունենում թամարի և Ռուքն-էդ-դինի զորքերի կռիվը: Դրանից հետո պատվիրատու Աստվածատուրը ինչ որ մեղադրանքով ձերբակալվում է քաղաքի դատավորի որոշմամբ: Դատավորն Աստվածատուրի տնից մի շարք տնային իրերի հետ միասին բռնագրավում է նաև ձեռագիր ճառընտիրը, դատավորը շուտով գնում, բնակվում է Խլաթում՝ իր հետ տանելով նաև ճառընտիրը: Ձեռագիրն այստեղ երկու տարի մնում է պահեստում («Եւ Բ ամ կայր ի պահեստի»): Հայ հոգևորականներից ոմանք լսելով, որ ճառընտիրը գտնվում է դատավորի մոտ, սկսում են բանակցություն վարել այն գնելու համար: Այդ բանակցությունը տևում է մի քանի ամիս, մինչև որ Եսայի եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ գնվում է ճառընտիրը և բերվում Ղաղարի վանքը: Այստեղ էլ հենց գրվում է գլխավոր հիշատակարանը: Հիշատակարանը գրվել է 1204 թ. «Եւ ի ծննդենէ բանին աստուծոյ լինի ամք հազար երկերիւր և չորս»: Ուրեմն, ըստ այս հիշատակարանի, Ռուքն-էդ-դինի կռիվը տեղի պիտի ունեցած լինի 1202 թվի գարնանը, այսինքն՝ հիշատակարանը գրվելուց մոտ երկու և կես տարի առաջ:

Մուշի Առաքելոց վանքի ճառընտիրն օգնում է մեզ ճշտելու նաև թամար թագուհու և Ռուքն-էդ-դինի զորքերի միջև տեղի ունեցած ընդհարման վայրը: Կովկասագետներից ոմանք հիմնվելով վրաց պատմիչի այն տեղեկությունների վրա, որ «(Մխարզըձենները) դուրս ելան (թշնամիների) դեմ Բասյան երկրում և փախուստի մատնեցին, կոտորեցին և բնաջինջ արին նրանց»², ենթադրել են, որ ընդհարման վայրը եղել է Բասենը: Ճառընտիր հիշատակարանից երևում է, որ ընդհարումը տեղի է ունեցել ոչ թե Բասենում, այլ Թեոդոպոլիսում (Կարինում): Մուլթանը, ասված է հիշատակարանում, «եհաս ի Թեոդոպոլիս եւ անտի կամեցաւ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց... օդնակաւ նութեամբ աստուծոյ եկին հասին զաւրքն Վրաց և յանխնայ կոտորեցին»³:

Ընդհարման տեղը Թեոդոպոլիսում է նշանակում նաև Համադուլահ Ղաղ-

¹ См И. А. Джавахашвили, История грузинского народа (русский перевод).

² Մուշի Առաքելոց վանքի տոնական ճառընտիր, Թերթ 602 ք.

³ Նույն տեղ, Թերթ 602 ք.

վինին: Ռուքն-էդ-դինը, ասում է նա, «գնաց արևազների և վրացիների վրա և... պարտվեց Ռումում»¹: Հավանական է, որ վրաց պատմիչը ընդհարման վայրի նկատմամբ ոչ թե սխալվում է, այլ նա ցանկանում է ցույց տալ թշնամու հետ շփվելու առաջին վայրը: Հավանական է, որ կողմերն իրար հանդիպել են Բասենում, իսկ վճռական մարտը տեղի է ունեցել Թեոդոսիսում:

Ռուքն-էդ-դինի դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների տարած հաղթանակը նշանակալից ու կարևոր դեպք է Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության մեջ: Այդ հաղթանակը վերջ դրեց Անդրկովկասը նվաճելու նկատմամբ թաթարական խաների սին հույսերին: Այս հաղթանակը մի անգամ ևս ցույց տվեց, որ Անդրկովկասի ազատասեր ժողովուրդները «չ միայն կարող են պաշտպանվել արտաքին թշնամուց, այլև կտան հարկավոր հակահարվածը, եթե նա փորձի ոտք դնել մեր երկրի սահմանները:

Ստալինյան անխղելի դաշինքով կապված անդրկովկասյան ժողովուրդները հպարտությամբ են հիշում իրենց նախնիքների մղած ազատագրական պայքարի հերոսական էջերը և ավելի մեծ վճռականություն ռ. դայրույթով են լցված դեպի ֆաշիստ ագրեսորները:

¹ Հմմ. Ի. Զալախիշվիլու վերև հիշված աշխատության հետ:

Պրոֆ. դր. Մ. Արևիկյան

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Վերջերս հայոց գրականության դեկադայի առթիվ սկսեցին արժարժեքային խնդիրը, թե երբ է սկսվել վերածնությունը հայոց գրականության մեջ։ Արմֆանի գիտական աշխատողներից մեկն ինձ էլ հաբց տվեց այդ մասին և առաջարկեց գրել մի հոդված, որի մեջ պարզվեր իմ տեսակետը հայկական վերածնության վերաբերյալ։ Ես հիշեցի, որ երկար տարիներ, սկսած 1899—1900 թվականից, հին գրականության դասախոսություններին ժամանակ հայկական վերածնության սկիզբը համարել եմ 10-րդ դարի վերջերից, ավելի ես 11-րդ դարի առաջին կեսի սկզբներից։ Հիշեցի նաև այն, որ ժողովրդական Համալսարանը 1923 թվին ուսանողների համար ապակետիպով բազմացրել է տվել 1921—1922 թվին կարդացած դասախոսություններին կոնսպեկտը—համառոտագրությունը¹։ Դա ապակետիպով է ձևագրի իրավունքով։ Մտածեցի, որ, փոխանակ նոր հոդված գրելու, ավելի լավ է տպագրության հանձնեմ իմ այդ աշխատությունը, որից, ինչպես ե իմ գասախոսությունների ուսանողական տետրակներից, օգտվել են և օգտվում են ուրիշները՝ առանց հիշելու աղբյուրը, այսինքն իմ անունը։ Իմ այդ աշխատությունից, որ դեռ չի կորցրել իր նշանակությունը, որոշ կրճատումներով այստեղ բերում եմ այժմ հետաքրքրող խնդրի մասը միայն։

Ես այդ աշխատության մեջ, ինչպես ե իմ գասախոսություններին ժամանակ, հայոց հին գրականությունը ենթարկել եմ հետևյալ պերիոդիզացիային, որ և պահում եմ այժմ։

Ա. Սկզբից մինչև 5-րդ դար։ Ավանդական բանահյուսություն, ֆեոդալական բովանդակությամբ և ձևով, վեպ (էպոս), որ նոր մշակությամբ և նոր տեղեկագրությամբ հարատևում է մինչև մեր օրերը իբրև ժողովրդական բանաստեղծություն։

¹ Մ. Արևիկյան, «Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և հին գրականության պատմության գասնթաց Երևանի Ժող. Համալսարանի 1921—22 ճեմ. տարվա, ձևագրի իրավունքով», Երևան, 1923 թ.։ Թրիլիսում 1916 թ. Հայ գրողների ընկերության «Գրական երեկոներին» կարդացել եմ մի դասախոսություն՝ «Հայոց հին բանաստեղծությունը», որ տպագրել է տվել նույն ընկ. նախագահ Հովհ. Թումանյանը։ Դրա և այս «Համառոտության» մեջ պետք է, որքան հիշում եմ, նույն և նման կտորներ լինեն, թե որ չափով, չեմ կարող ասել, որովհետև այդ դասախոսությունից ոչ մի օրինակ չունեմ և չկարողացա ճարել։ Բայց և այնպես, կարծում եմ, մեր վերածնության հետաքրքրողների համար անկարևոր չի լինի որոշ ապագրությունը Մ. Ա.

Բ. 5—11-րդ դար: Եկեղեցական գրականություն, եկեղեցա-ֆեոդալական բովանդակությամբ, եկեղեցական ձևով և տեսակներով:

Գ. 11—17-րդ դար: Գրականության աշխարհականացումը, արդյունք հայկական ինքնուրույն վերածնության՝ քաղաքների աճման հետևանքով, ձգտում դեպի աշխարհիկ կյանքն ու բնությունը, մերժում կղերա-միստիկական գաղափարախոսության, գրական նոր թեմաներ և նոր տեսակներ, ժողովրդական լեզվով:

Դ. 17—19-րդ դարի առաջին կրթողը ներառյալ: Եկեղեցական գրականության վերածնություն նոր կրոնական շարժման հետևանքով 14—16-րդ դարերի անկումից հետո: Նոր գրաբար և աշխարհիկ գրականություններ, տարբեր հոսանքներով և ազդեցություններով:

Մեզ այժմ հետաքրքրողը երրորդ շրջանի գրականությունն է: Բայց նախ մի քանի խոսք այն մասին, թե ինչ են հասկանում «վերածնություն» ասելով՝ եվրոպական գրականության մեջ:

«Վերածնություն» անունով կոչում են Արևմտյան Եվրոպայի և առանձնապես Իտալիայի վաղ-բուրժուական (քաղաքացիական) կուլտուրան 14—16-րդ դարերում: Այդ ժամանակ արդեն ղլխավոր հասարակական դեր էր կատարում բարձրացած նոր դասակարգը—բուրժուազիան (քաղաքացիությունը), որի դասակարգային շահերի և իդեալների արտահայտությունն էին դառնում գիտությունը, արվեստն ու գրականությունը: Կուլտուրայի կենտրոն էին քաղաքները: Առևտրական կապիտալով փարթամացած քաղաքացիները, հակադրվելով ֆեոդալին և եկեղեցականին, ճշիւ կյանք էին վարում պարսպապատ քաղաքներում շինված շքեղ բնակարաններում, ազնիվ հագուստներով, թանկագին կարասիքով, ընտիր անոթներով, աշխատելով ձեռք բերել ամեն վայելք խնջույքներով ու երաժշտությամբ, և այլն:

Այս նոր դասակարգի կուլտուրայի առաջին հատկանիշն է աշխարհականացումը դպրոցի և գրականության՝ հակառակ հոգևորական սքոլաստիկայի. ձգտում է լինում ուսումնասիրելու բնությունը, բնագիտությունը, մաթեմատիկա, իրավաբանություն:

Նախորդ դարերում անհատականությունը ոչնչացած էր. անհատն իրավունք չուներ եկեղեցուց անկախ մտածելու: Վերածնության ժամանակ սկսում են տեսնել մարդու անձի ազատության գաղափարը: Առաջ են գալիս մարդիկ, որոնք համարձակվում են եկեղեցու պես չմտածել:

Այդ ժամանակներում ավելի մոտից ծանոթանում և ուսումնասիրում են անտիկ, այսինքն՝ հին հունական և լատինական արվեստը, գրականությունն ու փիլիսոփայությունը: Առաջ է գալիս անտիկ գրականության ընտիր ձևերի սեր, և ձգտում կյանքի և ստեղծագործության մեջ հարություն տալու անտիկ աշխարհի կուլտուրային: Այդ են համարել այս նոր կուլտուրայի հիմնական հատկանիշը, ուստի և ծագել է «վերածնություն» տերմինը, իբրև անտիկ կուլտուրայի վերածնություն, հակառակ միջնադարյան ձգնավորական ու սքոլաստիկական կուլտուրայի: Իբր միջնադարը եղել է

¹ Խմբագրությունը վիճելի է համարում ընդ Արեղյանի այս պերիոդիզացիան:

անկման շրջան, և անտիկ կուլտուրայի ազդեցությամբ վերածնվել են գիտություն, փիլիսոփայություն, արվեստներ ու գրականություն:

Բայց 19-րդ դարի վերջից այս տեսակետը փոխվել է: Չմերժելով անտիկ կուլտուրայի դորեդ ազդեցությունը՝ վերածնության արմատները դնում են ավելի վաղ ժամանակներում: Վերածնության վաղ շրջանի սկիզբը եղել է միջնադարյան բարեպաշտության ժամանակ: Այսպես՝ վերածնություն են տեսնում Դանտեի (1265—1321) և մի քանի ուրիշների մեջ՝ չնայելով նրանց բարեպաշտությանը և միատիցիդմին: Նույնը երևան է գալիս նաև Պրովանսի տրուբադուրների և գերմանական մինեզենգերների երգերի մեջ: Դրանք նախակարապետներն են վերածնության,

Լատիններեն լեզուն դեռ երկար ծնում է իբրև ընդհանուր միջազգային լեզու գիտության, փիլիսոփայության և այլի համար. բայց առաջանում է ձգտում գրելու մի այնպիսի լեզվով, որ հասկանալին ոչ միայն գիտնականները, այլև ուրիշները: Ուստի առաջ են գալիս հասկանալի լեզվով ազգային գրականությունները, ազգային գրական լեզուները:

Բանաստեղծության ու պոեզիայի մեջ ստեղծվում են նոր գրական ձևեր և տեսակներ, որոնց մի մասը փոխառություն են անտիկ գրականությունից: Դրանցից են, օրինակ, Դանտեի «Աստվածային կոմեդիան», հուշակավոր սոնետները Պետրարքայի (1304—1374), նովելաները Բոկակչիոյի (1313—1375), էպիգրամա, սատիրա և այլն:

Հայկական վերածնությունն ինքնուրույն է: Դա ազգային գրականության շարունակական զարգացումն է, արդյունք այն ռեալիստական շարժման, որ հարյուրամյա խաղաղության ընթացքում առաջ էր եկել՝ սկսած 10-րդ դարի կեսերից, երբ զարգանում էր ճարտարապետությունը, իսկ գրականության մեջ գուսանների ուրախության երգերը, հայրենիները, որոնք վերածնության նախակարապետներն են:

Մեր գրականությունը, ինչպես և արվեստն ընդհանրապես, հարկավ, կտրված չի եղել այլազգիների, առանձնապես արևելյան գրական հոսանքներից. բայց 10—11-րդ դարերում դժվար է տեսնել մեղմում անտիկ արվեստի ու գրականության այնպիսի ծանոթություն, որի հետևանքով կերպարանափոխվեր մեր եկեղեցական գրականությունը: «Վերածնություն» բառը ես պահել եմ մեր գրականության այս վերափոխված շրջանի համար, որովհետև այդ ժամանակ վերածնվել է հեթանոսական դարերի բուն աշխարհիկ ոգին և աշխարհայեցությունը՝ հակառակ կրոնա-եկեղեցականի, և որովհետև մեր այս վերափոխված գրականության գլխավոր հատկանիշներն ընդհանրապես նույնն են, ինչ որ եվրոպական վերածնության գրականության մեջ: Դա գրականություն է հայ քաղաքացության, հայ բուրժուազիայի:

Ե՛րբ է եղել հայկական վերածնության սկիզբը:—Ոչ մի գրական նոր հոսանք,— ինչպես և ուրիշ մտավոր, կուլտուրական երևույթներ,—մի քանի տարում չի սկսվում և երևան գալիս որոշ գծագրված կերպով և բարգավաճ վիճակով: Ինչպես Անանիա Շիրակացին գրում է, ամեն բնական երևույթի «լինելություն է սկիզբն ապականություն, և ապականություն դարձնալ անդրէն է սկիզբն լինելութեան»: Այս գիտելիտիկական, ըստ Շիրակացու, «անջնա

հակառակությամբ» ծագում ու մահանում է նաև դրական երևույթը՝ տեղի տալով նորին, հարկավ, իր ֆունկցիան կատարելուց հետո կամ, ինչպես սովորաբար ասում ենք, բարգավաճելուց հետո: Նորի սկիզբը հենց այդ հնի մեջ է, նույնիսկ նրա բարգավաճության մեջ: Հին կրոնա-եկեղեցական ուղղության ամենաբարդավաճ ժամանակը մեզնում եղել է 10-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ դա ցայտուն կերպով արտահայտվել է ճարտարապետությամբ և Գրիգոր Նարեկացու գրական երկերով: Բայց հենց այդ ժամանակ է սկիզբը հնի «ապականության», քայքայման, որ և սկիզբն է նորի «լինելության», վերածնության գրականության: Գրիգոր Նարեկացին իր էությունը պատկանում է նախորդ գրական շրջանին, բայց նրա երկերի մեջ արդեն երևում են վերածնության սաղմերը, ոչ այնքան բովանդակությամբ, որքան ձևով:

Մեր վերածնությունը լավ հասկանալու համար՝ պետք է նկատի ունենալ նախորդ եկեղեցական շրջանը, ուստի հիշված «Համառոտություն» աշխատությունիցս այստեղ կրեւրեմ նաև Գրիգոր Նարեկացու մասը, այլև նախորդ «Հոգևոր երգ» պիեսի վերջից մի քանի տող նույն Գր. Նարեկացի վերնագրի տակ: Մեր այս հին մեծ բանաստեղծի մասին ես ունիմ մի ընդարձակ ուսումնասիրություն, որ տպված է «Ազգագրական Հանդես»-ի մեջ 1916 թ.: Դրանից էլ կրեւրեմ մի փոքր կտոր:

«ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ ԵՎ ՃԴՆԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ»

«Եկեղեցին իր ձևով տակ ունեցած միջոցներով ձգտում է ամբողջ քրիստոնեությունը մի ապաշխարող, աշխարհաբաց դրություն մեջ դնելու: Դրան հասնում են միայն 10-րդ դարում, երբ ամեն տեղ իշխում էր քրիստոնեական աշխարհայեցողությունն աստուծու և սատանայի, մեղքի և քավության, դրախտի ու դժոխքի, այս աշխարհի և այն աշխարհի մասին, երբ թագավորում էր այս աշխարհի և կյանքի ունայնության պաղապարը. իսկական կյանքն ու աշխարհը և մարդու իսկական հայրենիքը դրախտային աշխարհն ու կյանքն էին համարում մահից հետո: Իսկ դրան հասնել կարելի էր միայն մեռնելուց հետո, ուրեմն և պետք էր մեռնել մարմինը՝ տանջանքների ենթարկելով իրեն. և մարդ որքան ավելի ապաշխարեր, տանջեր իրեն քաղցով ու ծարավով և այլ միջոցներով, այնքան ավելի լավ՝ հոգու համար:

Հոգու այս կռիվը մարմնի դեմ և մարմնի ոչնչացումն իր գործնական արտահայտությունն է գտնում վաճական և նզնավորական կյանքի միջոցով, որ 10-րդ դարում խիստ զարգանում է հայերի մեջ: Այդ պատճառով և մեր կրոնական բանաստեղծությունը հետևելով կյանքին, իր մեջ արձանացնում է հենց այդ ճգնաժամական միտքի աշխարհայեցողությունը, և Գրիգոր Նարեկացու ձևով առաջ է գալիս նզնավորական ողբերգությունը, մի քնարական տխուր բանաստեղծություն, որի մեջ ապաշխարողը պատկերացվում է իր հոգեկան ձգտումներով և սառսուռներով:

Գրիգոր Նարեկացին, առաջին հայ մեծ բանաստեղծը, որդին է Անձևացյաց Խոսրով եպիսկոպոսի, որ իր ժամանակի հայտնի անձերից մեկն է և հմուտ եկեղեցական գիտություն, և որից մնում են երկու մեկնություններ:

Գրիգորը ծնված է 940-ական թվականների մեջ: Մանուկ հասակից նա մեծացել և ուսում է առել ժամանակի ամենանշանավոր գիտնական վարդապետի, Անանիա Նարեկացու մոտ, Նարեկա վանքում: Ուսումնառելով՝ այնտեղ էլ նա մնում է իբրև ուսուցիչ: միշտ պարապում է գիտություն և գրականություն, միաժամանակ և իրեն ենթարկում է ճգնարանի նույն խառնություններին, ինչ որ ուրիշները: Նա մեռել է ծերություն հասակում՝ 11-րդ դարի առաջին տասնամյակներում: Նրանից մնում են՝ մի թուղթ, մեկ-նույնություններ, ներբողներ, աղերս և մի մեծ «Մատենան Ողբերգութեան»: Վերջինս նրա ամենամեծ բանաստեղծական ստեղծագործությունն է, որով և մեծ հռչակ է վայելել: գրված է 1001 և 1002 թվականներին:

Բանաստեղծի այս երկի մեջ քրիստոնեական միստիցիզմը կատարյալ արտահայտություն է գտել: Շարունակ խորասուզվելով ինքն իր մեջ՝ նա քրքրում, վերլուծում է իր մեղավոր հոգին, շարունակ տեսնելով առառնություն՝ աշխատում է կտրվել զգայի աշխարհից, արհամարհելով մարմինը՝ նա ինքն իրեն անվերջ նվաստացնում է ու մեղադրում և հեծություններ, ողբ ու աղաղակով դիմում է աստուծուն՝ նրա գթությունն ու շնորհքը հայցելով, որպեսզի անբաժանելի կերպով միանա նրա հետ, որ ամենայն կատարելության լուսատիպն է, որպեսզի ստանա մի աստվածային անգործություն, աստուծու հետ և նրան հավասար մտա անձառելի լույսի մեջ, այնպես որ մարդն աստուծու մեջ լինի և տառապանք մարդու մեջ:

Այս միստիկական ձգտման մեջ, սակայն, նա երբեք հանգստություն չգտնելով՝ միշտ սոցորովում է խոստանույզ գրություններ, որովհետև միշտ դուռն է, նույնիսկ տեսնում է իր կողքին կանգնած ստատանային, որ նրան շարունակ մեղքի փորձություն մեջ է ձգում. որովհետև նա տեսնում է, որ անհնարին է ուրանալ մարմինը և աշխարհը: Այս անհնարությունն ահա դառնում է նրա համար նորանոր հոգեկան տանջանքների և ներքին հուղումների աղբյուր և ֆիզիկապես էլ նրան կեղեքում է: Բայց դա դառնում է միանգամայն և իսկական քնարերգության աղբյուր:

Եվ այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե ոչ մի մաքուր բնարեքզույթուն չպիտի առաջ գար, որովհետև եկեղեցին արդեն հոգացել էր ամեն բանի համար, երբ ամեն մետաֆիզիկական խնդիր արդեն առաջուց որոշված էր և բանադրանքի սպառնալիքով՝ ոչ ոքի թույլ չէր տրվում եկեղեցուց դուրս և եկեղեցուց տարբեր մտածել և զգալ, ուրեմն և փակված էր անձնականությունը, քնարերգության աղբյուրը, — այն ժամանակ ահա Գրիգոր Նարեկացու հանձարով մեր կրոնական երգը դառնում է արտահայտություն անհատական երազանքների, կրոնական զորեղ անհանգստությունների, այս աշխարհի ունայնության, իրական կյանքի ոչնչության և մարդու թուլության, այլև այն աշխարհի և աստուծու, և մահվան ու հավիտենականության խնդիրներին:

Գրիգոր Նարեկացին ամբաստանվում է իբրև հերձվածող և զրում է թուղթ Ընդդեմ Թոնդրակեցիներին. նրա հայրը, Սոսրով եպիսկոպոսը, ծերության հասակում բանադրվում է կաթոլիկության իբրև հերձվածող. նրա ուսուցիչ Անանիա Նարեկացին, մերձիման հիվանդ ժամանակ, կատարելով կաթոլիկոսի հրամանը, անիծում է Թոնդրակեցիներին:

Բայց որովհետև հսկող Նաբեկացին մենակ չէր իր ապաշխարութեամբ, իր ձգտումով ոչնչացնել մարմինը և միանալ աստուծուն, այլ նրա նման բյուրավորներ կային այն ժամանակ, ուստի և մեր այս բանաստեղծությունը միաժամանակ դառնում է և այդ բնդեաներայն արտահայտությամբ:

Մի անգամ որ բանաստեղծության համար գիտակցական պահանջ է դառնում անկեղծ ներշնչումը (և այս գիտակցությունն ունի մեր բանաստեղծը), և մարդկային հոգին ու բնությունը մտնում են քնարերգության մեջ, բանաստեղծությունը ձևով էլ կերպարացնափոխվում է: Նաբեկացու Ողբերգությունն այլևս նմանողություն չէ, մի քանի ընդհանուր սովորական եղանակներով հորինված, ինչպես շարականներն են մեծ մասամբ: Բանաստեղծի երևակայությունը, որը շատ մեծ և բազմակողմանի է, ազատ շարժվում է՝ ստեղծելով արտահայտության նորանոր ձևեր և պատկերներ, լեզվական ու բանաստեղծական գյուտերի անչափ առատություն և հաճախ ամբողջ տեսարաններ, իսկապես տեսիլներ՝ դժոխքի, սատանայի, վերջին դատաստանի, իր մահվան և թաղման և այլն: Եվ նա տեսնում է սովորաբար ոչ թե հեռից ընդհանուր էական գծերով, այլ մոտից, պատկերի մանրամասնությամբ և բոլոր պայծառությամբ: Վերլուծությունը, լինի մարմնի թև հոգու, տեսարանների թե զրույցի, նրա երևակայության և մտածության էական կողմն է, և դրանով նա առաջ է բերում մեծ ազդեցություն:

Նաբեկացու ձևով այսպես փոխվում է ոչ միայն տխուր հոգևոր երգը, այլև ուրախ երգը: Եթե ապաշխարության շարականների տեսակը զարգանալով դառնում է ամբողջ ողբերգություն, որին հետագայում հետևում են ուրիշները, ուրախ շարականներն էլ վերածվում են տաղերի, որ առանձին տեսակի հոգևոր երգեր են, հորինված՝ ուրախ տոնակատարությունների հանդիսավորություն տալու համար:

Այս նոր տեսակի հոգևոր բանաստեղծությունն ևս, որի՝ ժամանակով առաջին մեծ ներկայացուցիչը դարձյալ Գրիգոր Նաբեկացին է, ձևով կատարելապես տարբերվում է շարականներից: Բանաստեղծը, որ բնության դրացու ունի, չի խորշում մեղսական համարված բնությունից, այլ ընդհակառակն, ձգտում է բնությունից ու կյանքից իդեալական դեղեցիկ պատկերներ առաջ բերել: Այս պատճառով, հակառակ ճգնափորական ոգուն, նրա երևակայությունը, որ մտալ է Ողբերգության մեջ, տաղերի մեջ, երևի և րիտասարդական հասակում զրված, խաղում է դարնանային մեղմ ու զվարթ, ամբողջապես լուսաշող գեղեցկությունների մեջ:

Բնության հետ, նա, առաջին անգամ մեր բանաստեղծության մեջ, իր սիրտ և կանգի գեղեցկությամբ երգն է կրթում. միայն այդ սերը չունի ոչինչ նյութական: Ինչ երկնային սերն է, ուղղված առ Ս. Կույսը, որին սակայն նա այնպես է նկարագրում, ինչպես մի աշխարհական բանաստեղծ իր սիրած կնոջ պատկերը, չմոռանալով նույնիսկ ձայնը, շարժումները և հազուստը: Դա արդեն նշան էր, որ բանաստեղծությունը փոխվելու էր:

Այստեղ դնում եմ իմ վերևում հիշված «Գրիգոր Նաբեկացի» աշխատություններից¹ հետևյալը.

¹ Մ. Աբեղյան, «Գրիգոր Նաբեկացի», «Աղագրական Հանդես», Թիֆլիս, 1916. էջ 85—132.

«Նա (Ս. Կույսը) ամբողջապես մի «զարդ» է, նոճի ու նշտարենի հասակով. «յուենիցն նրբենից ի մի կից կամար», կարծես, «միջօրէի ժամն» է ծագում:

Սչքըն ծով ի ծով ծիծաղախիտ
Ծաւալանայր յառաւօտուն,
Երկու փայլակնաձև տրեղական նման.
Շողն ի ժմին իջեալ յառաւօտէ լույս:

Նրա նռնենի այտերը, կամարակալ ձեռները և ամբողջ արտաքինը պատկերացվում են կենդանի և ուժեղ.

Բերանն երկթերթի, վարդն ի շրթանցն կաթէր.
Լեզուին շարժողին քաղցր երգանայր տաւիղն...
Վարսիցն երամից զարդ ուրախ են առեալ,
Եռահիւսակն բոլորեալ այտիւք.
Ծոցըն լուսափայլ, կարմիր վարդով լցեալ.
Ծղիքըն ծիրանի մանուշակի հոյլք:
Խնկեալ ի կնդրկէ բուրվառ՝
Հրով աստուածայնով լցեալ.
Ձայն քաղցրանուագ ի նմանէ հնչէր:

Զի մոռացվում նույնիսկ գեղեցիկ, կապույտ, ծիրանի բնհեղյա պատմունք, ոսկեշող, արծաթափայլ ոսկեուտուն դոտին, զարդարված թանկագին քարերով, և նույնիսկ քայլվածքը.

Գօտին արծաթափայլ, ոսկեաւառն,
Կամարակապ, յաղանց շափիւղայ,
Մանրամասին յօրինուածով պճնեալ:
Անձինն ի շարժել մարդարտափայլ դեղով,
Ուտիցն ի դնալ՝ շողն ի կաթել առնոյր:

Դա մի գեղեցիկ պատկեր է, մի քառանկյուն տեսիլ, որ

Հանդարտիկ խաղայր, թիկնիթեկին ճեմէր,

այսինքն՝ կտորատվելով, ուսերը շարժելով հանդարտ ճեմում էր.

Որոյ սիւնն ի սրտին նուսխայօրէն
Կարկաջայր սաթբերունի սէր:

Մարդ ակամա հիշում է Պեշիկիթաշյանի «Ճեմք ի լեռն հսկային», որի մեջ բանաստեղծը հրապուրվում է գեղեցկություններով բնության, որի ամենամեծ զարդն է երգող կույսը... Դա իսկապես ջերմ սրտից բխած մի օրհներգություն է միայն, ուղղված առ Ս. Կույսը, որ ոչինչ այլաբանական չունի իր մեջ, իբր սիրո առարկան ի դեմս Սրբուհու երգված: Բայց այդ օրհներգությունն ամբողջապես թարմություն է, այնպես զգացված է և մարդկորեն նկարված ամեն ինչ, որ անպայման իրական կյանքի մեջ տեսածից ու զգացածից է առնված: Մյուս կողմից, սակայն, այն սերը, որ գովում է բանաստեղծը, մի աննյութական սեր է, որովհետև երգված կույսն ինքն աննյութ է.

Սերովբէանման, քերովբէաթոռ,
Հուպ երբակին, լոյս գերազանց,
Լուսոյն արփի վեհինաճեմ:

Նա, ինչպես «Աստուածածնի ներքովի» մեջ գրում է.

Ի մարդկային զարմէ հրեշտակ երկնային,
Յեղծականացս սեռից անմահ սերովբէ.
Ի հողային նյութոյ ոսկի Սովերայ,
Ի ծովային բերմանց շնորհալոյս մարգարիտ,
Ի Յեսսեանն բուսոյ քաղցրապտուղ ծաղիկ...
Յօղոյն հանդարտիկ ամպ անձրեաճիբ,
Արևուն ծագման ակն արփիավայլ,
Մերկացելոյ այգոյն աստղ առաւօտին,
Գիշերային մթոյն խօսնակ բերկրանաց...
Վեհին պատկեր կերպիւ կշռորդեալ,
Թեթև պարզութիւն հիւթիւ բաղկացեալ...

Նա մի անհասանելի պատշելի էակ է, երկնքի խկուհին, «մեծ, եր-
ջանիկ, անարատ գշխոյ», մի լուսեղեն պատկեր, որի բարեխոսութեանն է
դիմում հաճախ բանաստեղծը խոնարհ, գետնաքարշ աղոթքներով, որոնց
մեջ զգայական սիրո հետք անգամ չի նշմարվում...

Մի ուրիշ տեղ գրում է.

Աղաչեմ զքեզ, սուրբ Աստուածածին,
Հրեշտակ ի մարդկանէ,
Մարմնատեսիլ քերովբէ,
Երկնաւոր արքայուհի,
Անխառն իբրեւ դօղ,
Մաքուր որպէս լոյս,
Անշագայն ըստ նմանութեան
Պատկերի Արուսեկին բարձրութեան,
Գերազանց քան զբնակութիւն,
Անկտիսին սրբութեանց...

Այսպես հենց սկզբից մեր բանաստեղծութեան մեջ եվրոպացիներից
շատ առաջ, կնոջ պատկերը գրվում է մի միստիկական խորհրդավորութեան
մեջ, որին մոտենում է բանաստեղծը մի խորին ակնածութեամբ ու հոգևոր
հիացումով: Բանաստեղծն արգարե երկրավոր սիրո շքեղ պատկերներով է
նկարագրում,—և այլպես էլ չէր կարող,—բայց նա այդ բոլորը ծառայեց-
նում է միայն իր հոգևոր հիացմունքի առարկան զղալի դարձնելու համար:
Եւ ո՞րքան նուրբ, ազնիվ ու մաքուր կերպով, միաժամանակ և վառ արտա-
հայտութեաններով է նա այդ անում և սլայծառ գծադրում մի կնոջ իդեա-
լական պատկեր, որ այնուհետև իշխում է մեր հին բանաստեղծութեան, մեր
սիրո երգի մեջ:

Ես թողնում եմ այդ ուսումնասիրութեանից բերել ուրիշ կտորներ,
նարեկացու հայացքն արվեստի մասին, նրա բնութեան երգերից և ուրիշ-

ներից, որոնք բոլորովին հեռու են նախորդ շրջանի գրական ձևերից ու տեսակներից: Շարունակենք բերել «Համառոտություն» ձեռագրից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

(11-րդից 17-րդ դար)

Ա. Աշխարհայեցողության փոփոխությունը

«Այս երկրորդ շրջանում շարունակվում են հին գրական տեսակները՝ մեկնություն, ճառ, հոգևոր երգ ևլն. բայց 11-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 14-րդ դարի սկզբները ժողովրդական, ավելի ճիշտ աշխարհիկ տարրը հետզհետե մտնում է եկեղեցականի հորինած գրականության մեջ, առաջ են գալիս նոր գրական տեսակներ, նոր լեզվով հարկնված, մինչև որ բանաստեղծությունը կատարելապես աշխարհիկ է դառնում և մեր հին քնարերգությունը է բերում գրեթե բոլոր կարևոր թեմաները:

Այս փոփոխությունը հետևանք էր կյանքի և աշխարհայեցողության փոփոխության: Մինչդեռ քրիստոնյա աշխարհի ուրիշ կողմերում դեռ ընդհանրապես իշխում էր թանձր միջնադարը, 11-րդ դարի առաջին կեսին արդեն մեր կյանքի և մտածողության մեջ մտնում է մի հեղաշրջում, մի տեսակ ինքնուրույն վերածնունդ, որով կրոնական-ճգնափորական ոգին տակավ առ տակավ տեղի է տալիս աշխարհական ոգու առաջ:

Երկարատև խաղաղության շրջանում մեծ փառաֆեերն ու շահաստացները, ինչպես Անի, Արծն և ուրիշները, բարձրացել էին: Հին ազնվականության և եկեղեցականության կողքին դիրք էին ձեռք բերում և հարուստ փառաֆայցիները: Հին խառակեցությունն ընկնում է, կյանքն ու աշխարհը ստանում էին արժեք, մարդիկ հարստացած՝ սկսում էին ճոխ ապրել, զարդարված ու շրջապատված ճարտար արվեստի պաճուճանքներով և գեղարվեստով: Նրանք սիրում էին ուրախ ու զվարթ կյանք, երգ ու երաժշտություն և պար: Աշխարհիկ շքեղությունը և ուրախ կյանքը մտնում էր նույնիսկ եպիսկոպոսների բնակարաններն ու կաթողիկոսարանը, որ ոչնչով ետ չէր մնում թագավորական պալատներից. այնտեղ էլ արծաթը հարգի էր դարձել, և անարատ բարեպաշտությունը պակասում էր:

Միաժամանակ զարգանում էր մի կրոնական շարժում — Թոմարակեցոց աղանդը, որի սկիզբը դնում են 9-րդ դարում, որ մերժում էր եկեղեցունվիրապետությունը, բոլոր խորհուրդները, հանդերձյալ կյանքը, անմահությունը: Այդ աղանդավորների համար մեղքը նույնպես գոյություն չուներ. ուստի մեղքի պատիժ էլ չկար: Ճգնափորական ուսման և մինչև իսկ եկեղեցուն հակառակ մի վարդապետություն ուրեմն, որ տարածվում էր 11-րդ դարի առաջին կեսին և ընդունելություն գտնում նույնիսկ հոգևորականների մեջ: Դա ծայրահեղության հասած մի բողոք էր ճգնափորական կյանքի, եկեղեցու կարգերի ու զաղափարների դեմ, նման Պրովանսում 12—13-րդ դարերում ծավալված Ալբիգոյան աղանդի:

Ազնվականների մտավոր վիճակն ևս բարձրանում էր. նրանք սկսում էին ուսում առնել և դիտություններ ու գրականություններ պարապել: Այսպես Թոմարակեցոց աղանդի դեմ կոմոդ նշանավոր իշխան Պանկավունի

Գրիգոր Մագիստրոսը (990—1058 թ.), լավ ծանոթ եկեղեցական գիտություններին, հունական փիլիսոփայությանը, հետադարձությանը և առասպելներին, շարունակ թարգմանություններ է անում, հունարենից թարգմանում է Պլատոնի Տրամախոսությունը և Եվկլիդեսի Երկրաչափությունը, գրում է մեկնություն Դիոնիսի քերականի, հորինում է ներբողներ, ոտանավորով գրում է Ս. Գրքի լուսնադաշտությունը, և վերջապես ուրիշ ոտանավորներ և բազմաթիվ թղթեր, ոչ միայն կրոնական, այլև աշխարհիկ բովանդակություններ, լի հունական, հայ և արևելյան առասպելներով:

Այս փոփոխության և աղատախոհության իբրև հետևանք զգալի պիտի լիներ ճշգրտում դեպի բնությունը և մի նոր արվեստի պահանջ: Եվ խակապես, դարի վերջերում ժամանակի Հաղբատի վանքի համբավավոր վարդապետը, Հովհաննես Սարկավազ (մեռ. 1129 թ.), — որ մեծ գիտնական է, փիլիսոփա մատենագիր, տոմարագետ, պատմագիր, հեղինակ կրոնական ներբողների, միաժամանակ և բանաստեղծ, — արվեստի մի նոր տեսություն է առաջ բերում իր մեզ հասած միակ մեծ քերթվածի մեջ¹: Նա արվեստը, ուրեմն և բանաստեղծությունը, նմանողություն է համարում բնության, և բնականն ամենից բարձրն ու մաքուրը, ուստի և բանաստեղծը պիտի աշխատի նմանել բնությանը: Դժբախտաբար, մեզ չեն հասել նրա ուրիշ բանաստեղծությունները, որ տեսնենք, թե ինչպես է գործադրել նա իր այս տեսությունը:

Այս հայացքի անմիջական հետևանքը, սակայն, այն է լինում, որ հաջորդ դարերում բանաստեղծներն և առհասարակ մատենագիրները թողնում են սեթևեթ շինծու ձևերը և խրթնաբան ու ճոռոմ ոճը, որ նույնիսկ բանաստեղծության մեջ էր մտել: Պարզությունն ու բնական մտածողությունը սկսում են ընդհանրապես իշխել: Գրականության մեջ երևան է գալիս 12-րդ դարում կենդանի խոսակցական լեզուն, որ արդեն բավական հեռացած էր գրականության մեջ ընդունված հին լեզվից:

Բ. Հայրենասիրական ողբերգություն

Բայց և այնպես այս մտավոր շարժումն ու փոփոխված ոգին չեն դադարեցնում մի նոր կենսուրախ բանաստեղծություն, ժողովրդական սիրո և պարի ուրախ երգը չի բարձրանում իր բնական զրույթունից: Գոնե մինչև այժմ հայտնի չեն եղել գրագետ աշխարհականի կամ հոգևորականի հորինած այդպիսի երգեր: Դրա պատճառն այն է, որ հայ կյանքը չի շարունակում ընթանալ իր բնական շավղով:

Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգության հրատարակությունից մի քսան տարի չանցած՝ սելջուկյան թուրքերը սկսում են հրոսել Հայաստան: Բյուզանդացոց ձեռքով հտակե հտե քայքայվում և ընկնում են հայ իշխանությունները: Եվ այնուհետև մի կողմից հույները, մյուս կողմից թուրքերի վայրենի հրոսակները մինչև 11-րդ դարի վերջերը քանդում, հրդեհում են շեն ու մշակված աշխարհը, ավերում են հարուստ քաղաքները, աղնավականությունը ոչնչանում կամ երկրից դուրս է հալածվում: Ավերվում

¹ Դա Սարկի երգն է, որ տողերիս գրողը կարդացել և վերլուծել է ուսանողների համար իր դասախոսությունների ժամանակ:

է առանձնապես Լրիկի կենտրոնը, ուր ծաղկում էր ուսումնական գիտությունը, և գրականությունն ապաստան է գտնում կամ հյուսիսային Հայաստանի անտառապատ լեռների վանքերում, ուր մնում են հայ փոքր իշխանություններ, կամ հեռու Սև լեռների անապատներում, հետագայում նաև Կիլիկիայում, ուր կազմվում է մի նոր հայ իշխանություն: Ազնվականներն անընդհատ կռիվների մեջ լինելով՝ միջոց չունեին այլևս ուսման ու գրականության վրա մտածելու. ուստի գրականությունը մնում է մենաշնորհ վանականների: Իսկ սրանք պարտավորված են հունաց հետ դավանաբանական վեճերով, մեկնություններով, ճառերով և հակաճառություններով. ժողովում են վկայաբանություններ ու ներբողներ, թարգմանելով ասորերենից և հունարենից, որոնցով առանձնապես հայտնի է լինում Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Գրիգոր Բ. Վկայաբեր կաթողիկոսը (կաթող. 1065—1105), որ և դրա համար ստացել էր իր մականունը:

Ժամանակի աղետալից վիճակը ստիպում է մարդկանց նորից ետ դառնալ և կրոնի մեջ գտնել միակիցություն և իրենց դժբախտ կյանքի բացատրություն ու ելքը սրտներ: Առաջին հարցը, որ տալիս են մտածողները, է՝ ինչու են գալիս մեր գլխին այս աղետները. հայերը, որ այնքան բարեպաշտ էին, այնքան եկեղեցիներ ու վանքեր էին շինել աստուծու փառքի համար, ինչու են տառապում թուրքերի ձեռքին: — Պատասխան գտնելը զժվար չէր. հին մատենագիրներն արդեն պատրաստել էին այն գաղափարը, թե մարդիկ մեղք են գործում, և աստված նրանց պատժում է մեղքի համար: Պետք էր ուրեմն ապաշխարել, որ աստված պատիժը վերացնի: Մինչև հիմա ճգնափորներն ու նրանց արտահայտիչ բանաստեղծը ողբում էին անհատական մեղքը. հիմա մեղավոր է ազգը, նա պետք է ապաշխարի: Բայց նմանությունը միայն այսքան է: Անհատապաշխարում էր իր մարմինը տանջելով իր հոգու փրկության համար, որ հանդերձյալ գյանքում է լինելու. իսկ այստեղ ապաշխարությունը քարոզվում է ազգի փրկության համար, որ այս աշխարհում պիտի լինի, այն էլ ոչ թե մարմինը մեղցնելով, այլ բարքերի մաքրությունը և առաքինի կյանքով:

Աշխարհն արդեն ստացել էր արժեք այն աստիճանի, որ նույնիսկ կրոնասեր մարդը, սգավոր պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին խորին սիրով սիրում է այն, սիրում է իր հայրենիքի մշակած դաշտերը, ժողովրդի բաղնիք կյանքը, ուրախ զվարթ աշխատանքը, կատարած ուրախությունները, երգերն ու պարերը, թագավորն իր փառավորությունը, զորքերն ու կռիվները, որոնք կային մի ժամանակ և չկան այլևս: Ուստի և այժմ, ասում է նա, «յողըս փոխեցաւ մեզ ամենայն»: Այդ աշխարհասիրությունից է, որ նա կրոնական ձևի տակ, բայց իսկապես մեր աշխարհիկ կյանքի ողբերգուն է դառնում: Թուրքերի և հույների գործած ավերմունքները նկարագրելիս, որոնց անձամբ ականատես է եղել, նա հաճախ բանաստեղծություն է հորինում արձակ լեզվով և սրտառու լեզվով լալիս է իր հայրենիքի կործանված փառքը, կուրտուրական և քաղաքական կյանքի անկումը, և երգում է այնպես խորը և անկեղծ ու հուզիչ, որ դարեր շարունակ, նույնիսկ 19-րդ դարում, նմանողության աղբյուր է դարձել:

Նվ այսպես Հայոց թագավորությունների անկումից հետո, Մեծ

Հայաստանում սելջուկյան թուրքերի տիրապետությունը դեռ չհաստատված, սկսվում է հայոց քաղաքական իշխանությունը վերականգնելու երազը և դրան նվիրված բանաստեղծությունը—հայրենասիրական ողբերգությունը:

Համազգային հայրենասիրության գաղափարն ու զգացումը՝ ծնվելով ժողովրդի գառնադեպ վիճակից՝ հետզհետե ընդհանրանում է, ազգային միությունն ազդակներից մեկը գառնում, անրաժան մնալով թշվառ ու տանջվող ժողովրդի վիճակի արգահատությունից, — ահա թե ինչ է կազմում այս նոր ողբերգության էությունը: Քաղաքական կյանքը, հին անկախությունն ու ազատությունը վերականգնելու տենչն այնպես խորը թափանցում է հայ ժողովրդի մեջ, որ դա գառնում է մի նվիրական իղձ ու աղոթք, և նույնիսկ շատ վաղ, Հովհաննես Սարկավազի ձեռքով, մտնում է ժամերգության մեջ: Նա իր հոգևոր երգերից մեկի մեջ խնդրում է աստուծուն, որ ցրված և արտասովհոս արամեթյամբ վտարված հայ ժողովրդին ժողովի ուրախություն մե և փրկի: Իրանով մեր բանաստեղծությունը, կրոնական զգացումից հետո, գտնում է արդեն իր քնարականության կարևոր և մեծ թեմաներից մեկը, որ այլևս կրոնական չէ: Ձևը մնում է դարձյալ հին ողբը, բայց բովանդակությունն ու ոգին փոխվում են: Եվ այսպիսի զարգացումն էլ բնական էր. խիստ կրոնականից մի անգամից թուիչ և չէր կարելի անել դեպի մաքուր աշխարհականը, քանի որ բանաստեղծները դեռ հոգևորական էին:

Հայրենասիրական բանաստեղծության առաջին մեծ ներկայացուցիչն է Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսը (1102—1173 թ.), մեր եկեղեցու նշանավոր հայրերից մեկը, որ ուսում է առել Սև լեռների մի վանքում: Նա մի բեղմնավոր հեղինակ է. պարապել է թարգմանություններով, թողել բազմաթիվ արձակ և ավելի՝ ոտանավոր երկեր, թղթեր, մեկնություններ, բազմաթիվ հոգևոր երգեր, տաղեր, մի կրոնական մեծ ողբերգություն, դավանաբանական գրվածքներ, ներբողներ, խրատական ոտանավորներ, պատմություն ոտանավորով, առակներ և վերջապես մի մեծ քնարական վեպ՝ «Ողբ Եղեսիոյ», որ գրված է այս քաղաքի 1144 թ. առման և կործանման առթիվ Հալեբի ամիրայի ձեռքով: Ի դեմս Եղեսիա քաղաքի նա ողբում է իսկապես Հայաստանի վիճակը: Ամբողջապես իսկական բանաստեղծական հղացմամբ և արվեստով գլուխ բերած մի քերթված է, լի հայրենասիրական ոգևորությամբ, հարուստ և փայլուն նկարագրերով, լինի խաղաղ և բարորդ կյանքի, բնության և շեն քաղաքների, թե քաջամարտիկ կռիվների, որ քրիստոնյաները մղում են թուրքերի դեմ ինքնապաշտպանության համար, և թե թուրքերի գործած վայրագություններին: Սրտի կսկծից նա մերթ բուռն ճիչեր է արձակում այդ թշնամիների դեմ, մերթ մեղմ է և անուշ, բայց ոչ պակաս խոր և սրտառուլ տխրությամբ լցված՝ հառաչում է Հայաստանի անցած փառքի համար: Ամբողջի մեջ տեսնում ենք մի անկեղծ կարոտալից վիշառ ու թախիծ կորած քաղաքական ապատության ու մեծության,

շեն ու խաղաղ կյանքի համար, միաժամանակ և մեծ հույս, որ այդ աղատությունն ու վերակենդանությունը պիտի լինի մի օր արևմտյան քրիստոնյա ազգերի օգնությամբ:

Ներսես Շնորհալու մեծ արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նա մշակում է մեր տաղաչափակուն արվեստը և աշխարհիկ տաղաչափությամբ, որ գործածական է եղել, ինչպես ինքը գրում է, «ափրողիտյան երգի» (մեջ, հորինում է հոգևոր բանաստեղծություններ: Նրա գործածած չափերը, որոնցից մի քանիսը գտնում ենք Գրիգոր Նարեկացու և Գրիգոր Մագիստրոսի տաղերի մեջ, խիստ բազմազան են, բայց դրանցից մի քանիսը նա այնպես զարգացրել է և ռիթմիկ դարձրել, որ հաջորդների համար օրինակելի են մնացել և մեր հին գրականությունից նույնիսկ նորին են անցել: Նրա ամենից սիրած ոտանավորն է ութվանկանի քառատակտը, կազմված երկու յամբական բարդ տակտերից, որոնց մեջ առաջին տակտերը կարող են և անշեշտ լինել: Ոտանավորը, սակավ բացառությամբ, հորինվում է հանգերով, որ 10-րդ դարում արդեն գործածական են եղել մեր աշխարհիկ բանաստեղծության մեջ: Հին հոգևոր երգերը, սակայն, առանց հանգի են: Գրիգոր Նարեկացին էլ դեռ գրում է անհանգ ոտանավորներ, ուղղբերգության մեջ միայն մի երկու տեղ նա, ինչպես ինքն ասում է, նմանելով ժողովրդական «լալեաց բանաստեղծության», հանգեր է կազմում: Գրիգոր Մագիստրոսն արդեն հանգը բանեցնում է կրոնական բովանդակությամբ ոտանավորների մեջ. բայց նրա փորձն ընդունելություն չի գտնում, մինչև որ Ներսես Շնորհալու ձեռով հանգի գործածությունն ընդհանրանում է հոգևոր բանաստեղծության մեջ ևս, և այնուհետև հանգը դառնում է ոտանավորի էական պայմաններից մեկը: Բայց այդ ժամանակ դեռ նույն հանգը, ինչպես նույն դարերում ուրիշ ազգերի բանաստեղծության մեջ ևս, անցնում է կամ ամբողջ քերթվածի մեջ, կամ մի շարք տողերի մեջ: Ներսես Շնորհալին դրանից առաջացած ձանձրույթն զգում է, բայց և այնպես միայն երբեմն ամեն տուն առանձին հանգով է կազմում:

Գ. Ուսուցական գրականություն և առակներ

Շնորհալու օրով, 12-րդ դարի երկրորդ կեսին, հայերը զորանում են ոչ միայն Կիլիկիայում, ուր դարի վերջում նույնիսկ թագավորություն են հաստատում: Երկրի սահմանները հասցնելով մինչև Եփրատ, այլ և հյուսիսային և արևելյան Հայաստանում: Այստեղ դարի վերջին քառորդին հայ իշխանները, միացած վրացիների հետ, նվաճում են թուրք աթաբեկությունները և վրաց թագավորի անվանական գերիշխանության տակ՝ երկրի իշխանությունն իրենց ձեռքն են առնում: Առաջ են գալիս նոր մանր հայկական իշխանություններ Սյունիքում, Գուգարքում և նույնիսկ Այրարատում, որոնք առանձնապես հովանավորում են վանականներին և գիտությունը պարապող վարդապետներին: Քաղաքական վերածնության հետ լինում է և կուլտուրական վերածնություն: 1230 թվից, սակայն թաթարների արշավանքի պատճառով երկիրը մի քան տարի տակնուվրա է լինում, մինչև որ նրանք վերջնականապես տիրում են Հայաստանին: Հայ իշխան-

ները ենթարկվում են նրանց հարկատվության: Թեպետ հարկերը ծանր էին, բայց որովհետև թաթարները մինչև մահմեդականություն ընդունելը Հայաստանի ներքին գործերին շատ չէին խառնվում, ուստի 13-րդ դարի վերջին քառորդից սկսած, հայ կուլտուրական գործը ծավալվում է: Մինչև անգամ արևմտյան Հայաստանում առաջ են գալիս ուսման կենտրոններ, ինչպես Սեպուհ լեռան վանքերում: Այս պատճառով մեծանում է նաև գրականությունը պարագոյների թիվը, որոնք նույն հին եկեղեցական տեսակներն են մշակում: Սակայն գրականության աշխարհականացումը շարունակվում է, և առաջ են գալիս նոր տեսակներ. բժշկության և օրենքի վերաբերյալ գրվածքներ, և մանավանդ առաջը, բարոյախոսությունն ու խրատը, որ շատ համապատասխան էր հոգևորականի կոչմանն իբրև ուսուցչի և խրատողի:

Ներսես Շնորհալին արդեն, բացի խրատական ոտանավորներից, ունի նաև «Առակը», որ խսկապես հանելուկներ են ժամանակի խոսակցական լեզվով գրված, մասամբ նույնիսկ ժողովրդական տարրերով: Նա ունի և մի ոտանավորով տեսություն երկնքի մասին՝ «Յաղագս երկնից և զարդուց նորա», որ գրել է «ի խրնդորյ առն բժշկապետի և աստեղագիտի Մխիթարայ»: Այս բժիշկ Մխիթար Հեթանգի ինքն էլ պարագում էր գրականությամբ իր արվեստին վերաբերյալ. նրանից մնացել է «Ջերմանց մխիթարութիւն» կոչված բժշկական աշխատանքը, որ գրված է ժամանակի խոսակցական լեզվով:

Նույն դարում Ներսես Շնորհալու կրտսեր ժամանակակիցների ձևով կազմվում են և օրենքների ժողովածուներ: Ներսես Լամբրոնացի (1154—1199), որ Կիլիկիայի հայտնի եպիսկոպոսներից է, շատ հմուտ մի մարդ, եկեղեցական պեղծախոս, մեկնաբան, հոդուր երգիչ ու թարգմանիչ, — թարգմանում է «Բիւզանդական օրէնսգիրք» և «Ջինևորական օրէնսգիրք»: Իբրև հայ օրենքների ժողովող և խմբագրող հանդիսանում է, սակայն, արևելյան մեծ վարդապետներից Մխիթար Գոշն (վախճանված 1213 թ.) իր «Դատաստանագրքով» (գրված 1184 թ.), որի առաջաբանի մեջ հեղինակը մանրամասն բացատրում է իր հայացքն օրենքի, դատաստանի ու դատավորների մասին: Այս դատաստանագիրքը հետագայում գործադրվել է մի քանի կողմերի հայերի մեջ:

Մխիթար Գոշն անունով, բացի եկեղեցական տեսակներից, մնացել է նաև առակների մի ժողովածու, հմուտ գրչի գործ: Նրանից առաջ, սակայն, Եղորոսից թարգմանված առակներ եղել են մեր գրականության մեջ: Բացի այդ, 7-րդ դարում թարգմանված են Ոլիմպիանու առակները, որ Եղորոսի առակներ են հոստորական խմբագրությամբ: 11-րդ դարում, ինչպես Գրիգոր Մագիստրոսի նամակներից երևում է, գալոցներում աշակերտներին քերականության և ճարտասանության հետ սովորեցնում էին և «առասպելավարժություն», այսինքն աշակերտներին գրել, անգիր անել և մեկնել էին տալիս առակներ: Առակների հին ժողովածուներ և մշակություններ, սակայն, մինչև Մխիթար Գոշնի առակները, հայտնի չեն, և այդ առակների մեջ հեղինակի գրած ծանոթություններից

երևում է, որ դա իսկապես այս տեսակի առաջին գործն է մեր գրականության մեջ:

Այնուհետև առակների ժողովածու է կազմում նշանավոր քարոզիչ Վարդան Այգեկցին, որ ապրել է 12 և 13-րդ դարերի մեջ Սև լեռների անապատներում, գրել է բազմաթիվ ճառեր, խրատներ ու թղթեր վերին աստիճանի պարզ ու կենդանի լեզվով, հաճախ առակներով, որ նրա քարոզած գաղափարները հասկանալի և գրավիչ են դարձնում: Նա ինքը, ապա և ուրիշները ճառերի մեջ եղած այդ առակներից կազմում են առանձին ժողովածուներ: Նրանց հետևելով մինչև 17-րդ դարը ուրիշներն այդ ժողովածուների վրա ավելացնում են ուրիշ առակներ գանազան գրավոր և ժողովրդական աղբյուրներից, և առաջ են գալիս առակների բազմաթիվ և բազմադաս ժողովածուներ, որոնք հայտնի են մի ընդհանուր տնունով «Վարդանա առակներ», որ մեր հին գրականության հարստություններից մեկն է: Բայց այս առակների մեջ, որոնց թիվը 485 է մինչև այժմ եղած հրատարակությամբ, ոչ միայն առակներ կան իսկական մտքով, այլև ամեն տեսակի պատմվածքներ, առասպելներ, հաճախ ընտիր ու կենդանի ոճով, սրամիտ ու համեղ, լուրջ կամ պարզամիտ, հոգեշահ պատմվածքներ, զվարճալիքներ և այլն. միայն բոլորն առակի ձև ստացած, վերջից մի խրատական մասով:

Առակների հետ միաժամանակ դարգանում է խրատական և իմաստական բանաստեղծությունը, սովորաբար փոքրիկ իմաստալից քերթվածներ լուրջ բնավորությամբ, երբեմն միացած պարսավի կամ խորհրդածության հետ: Դրանք խրատական բանաստեղծություն լինելով հանդերձ՝ երբեմն իսկական քնարերգություններ են, որովհետև գրված են անձնական տրամադրությամբ, ջղոտ և խոր զգացած, ուժեղ և զուենազեղ արտահայտված: Մեծ մասի մեջ, ինչպես և առակների, բարոյախոսականը կրոնական ուղղությամբ բարոյական խրատն է:

Բայց և այնպես այս երկու տեսակի մեջ գտնում ենք արդեն բուն ժողովրդական ոգին, հասարակ դասի իրական կյանքը՝ փոխված աշխարհայացքով, հաճախ կենդանի խոսակցական լեզվով: Չկա այլևս հին եկեղեցասիրությունը: Հին ճգնափորական ուղղությունն արդեն երբեմն ծաղրի առարկա է դառնում. հավատքի վեճն այլևս չի հետաքրքրում նույնիսկ հոգևորականներին. երևան է դալիս մի կյանք, որ զվարթ, ծիծաղող ու ծաղրող է, զվարճացող:

Մյուս կողմից հանդես է գալիս գանազան դասակարգերի հարաբերությունը, քննադատական ոգի, երգիծանք վատ կարգերի, դժգոհություն եղած գրությունից, աշխատավոր դասի բողոքն ու ատելությունն ընդդեմ հարուստ ու վայելող եկեղեցականի և դատարկապորտ ու անպետք հնույնիսկ ֆեոդալար տոնավանդի: Եվ վերջապես ընկերական անհավասարությունների և հայ ազգի կրած տաճարային քնքերի պատճառով բանաստեղծության մեջ երևում է մինչև անգամ երկբայություն ոգին, բողոքի ձևով ընդդեմ աստծու կոմ, հեթանոսաբար, ճակատագրի վճռի (Ֆրիկի «Դանդա» և «Ընդդեմ ֆալակին»): Մարդիկ ոչ միայն, ինչպես առաջ, կասկածում են աստուծոյ

դատաստանի արդարության մասին, այլև բանաստեղծության նյութ են դարձնում այն¹։

Գ. Աշխարհիկ ֆնաբերություն

Այս ամենի հետ միասին տեսնում ենք, որ 13-րդ դարում արդեն ամենամեծ ընդհանրությունից անջատվելով՝ ստանում է իր արժեքը և ցուցադրում է իրեն, հոգալով իր հիշատակի համար։ Մնվում է անձնական բանաստեղծությունը, որի համար նյութ են դառնում բանաստեղծի իրեն անձնական հանգամանքները, սերն ու ատելությունը, բախտն ու զոհախառնությունը։ Մարմինն տրվում է իր իրավունքը, դրա հետ և սկսվում է բնության և սիրո երգը, վարդ ու սոխակի պատկերով, կամ առանց այլաբանության՝ Եվ վերջապես բարձրանում է աշխարհի ունայնության և մահվան ցավագար երգը, բոլորովին տարբեր Գր. Նարեկացու մահվան երգից, իբրև մխիթալություն սոցիալական կամ ազգային անարդար և անհավասար դրություն կամ իբրև վախճան՝ անհատական տանջալից կյանքի, կամ իբրև սարսուռ գերեզմանի տռաջ, որի մեջ քայքայվում է գեղեցիկ մարմինը և մարդ իր ոչնչությունն է գգում։

Երեք բանաստեղծներ առանձնապես աչքի են ընկնում 13—14-րդ դարերի մեջ²։ Ֆրիկ, որի բանաստեղծությունները բավական շատ են և շատ սիրված ու տարածված են եղել, բայց դեռ ամբողջական հրատարակություն չունենք։ Նա ընդհանրապես մի բարոյախոս բանաստեղծ է, հարուստ փափուկ ու համեղ շեշտերով, երբեմն ըմբոստացող և բողոքող սոցիալական կարգերի դեմ։ Հովհաննես Երզնկացի (մոտ 1250—1326), կոչվում է նաև Պրլուզ կամ Մործորեցի, հանգիստ, գիտուն վարդապետ, ավելի մտածող, քան զգացող։ Սրա բանաստեղծություններն ևս դեռ հավաքված և մի տեղ հրատարակված չեն։

Այս երկուսից շատ ավելի բարձր է Կոստանդին Երզնկացին (1336 թ. հիշվում է իբրև ծերունի)։ Նա մանուկ հասակից սովորել է Երզնկայի մոտ գտնված վանքերից մեկում և շատ վաղ հասակից ցույց է տվել զրական շնորհ։ Կոստանդինը մի զգայուն բանաստեղծ է, ավելի քնարերգու, քան բարոյախոս։ Նա իր անձնական շեշտերով երգում է ոչ միայն իր սեփական ապրումները, այլև նույնիսկ խրատական ոտանավորները։ Եթե Հովհաննես Երզնկացին ավելի մտածելով է մարմինն տալիս իր իրավունքը, Կոստանդինը իր խառնվածքով նույնիսկ անհնար է համարում չսիրել ու չերգել աշխարհի կյանքը, բնությունն ու մարդկայինը։ Իր եղբայրակից միաբաններից դրա համար նա հալածանքի է ենթարկվում, և ինչքան էլ նա հպարտությամբ արհամարհել է ուզում նրանց, բայց և այնպես հոգով

¹ Այս մասին հետազոտման հեղինակը հրատարակեց իր ընդարձակ աշխատությունը՝ Ֆրիկի կապակցությամբ. «Պրոֆ. Մ. Աբեղյան, Հայոց միջնադարյան տաղերն և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ», արտատպ. «ՀՅՄՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատությունները ժողովածուի» 1 հատորից, Երևան 1935։

² Այս երեք բանաստեղծների, ինչպես և նախորդ ու հաջորդ բոլոր մյուսների, կարևոր երկերը կարդացվել և վերլուծվել են ուսանողների համար դասախոսություններին ընթացքում։ Մ. Ա.

վրդովում ու դառնանում է և իր բանաստեղծությունների մեջ կոխի է տեղում այդպիսիների դեմ: Կյանքի և բնության այս սերն ահա և դրա համար կրած թախիծն ու վիշտը կազմում են նրա բանաստեղծությունների հատկանիշը: Բնությունից նա առնում է ընդհանրապես մեղմ ու փափուկ տեսարանները, արեգակի ծագումը՝ լուսով ու գույնով, գարնանային կյանքով ու բուրմունքով լցված: Որովհետև նա բնություն և կյանքի էությունը տեսնում է լուսո և սիրո մեջ, ուստի նրա երգերի մեջ լույսն ու սերը մի տեսակ պաշտամունքի առարկա են դարձած: Մեր սիրո երգը, որ սկսված էր նախ՝ Աստվածածնի գովքով, ապա վարդ ու սոխակի պատկերով, Կոստանդնուփի ձեռքով ազատվում է այլաբանությունից¹ և եթե հետազայում ևս այլաբանությունն են գիմում բանաստեղծները, այդ ոչ թե նրա համար, որ թույլատրված չէր բացահայտ երգել, այլ որ այլաբանական ձևը դուր էր գայիս կրոնավորներին:

Որ մեր բանաստեղծությունն այսպես շուտ է թոթափել միջնադարյան ոգին, դրա պատճառն անշուշտ ցեղի ընդունակ բնավորության և իր հայրենիքի դուրսյան մեջ պետք է տեսնել: Բացի արևմտյան քրիստոնյա ազգերից, հայերը շփվում էին նաև արևելյան հեթանոսների, պարսիկների և արաբների հետ: 13-րդ դարում Շահնաման երգվում և նույնիսկ սիրով լսվում էր Սեպուհ սարի վանքերում: Շահնամայի ոտանավորի չափը բանեցրել է Գրիգոր Նարեկացին, այլև Կոստանդին Նրզնկացին, այն էլ եղբայրակից կրոնավորների խնդրով՝ Շահնամայի «ձայնով» ոտանավոր հորինել:

Բայց մեր բանաստեղծությունն այնուհետև դարձյալ փաթթում կերպով չի ուռճանում՝ առաջ բերելով խոշոր գրական երկեր, հանճարեղ անձեր, — դրա պատճառը պետք է տեսնել դարձյալ մեր պատմական չաքաբաստիկ կյանքի մեջ: Երկիրը շատ է ավերվում մահմեդական թաթարների տիրապետության շրջանում և ավելի ևս Լանկթամուրի կոտորածներով, ներքանից հետո թուրքմեն մանր իշխանություններով և վերջապես օսմանցոց և պարսից զարեր տեղող պատերազմներով: Այս ավերմունքներն այն աստիճանի են հասնում, որ 15 և 16-րդ դարերում, մինչև 17-րդի կեսերը, փակվում են դպրոցները, և եկեղեցական գրականությունը մեռնում է, մի վերջին անգամ ևս փայլելով 14-րդ դարում Տաթևի դպրոցում, որի վարդապետները՝ Հովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի՝ իրենց աշակերտների հետ ուսումնասիրում են հների կրոնական և փիլիսոփայական երկերը և կովում կաթոլիկ ունիթոսների դեմ՝ իրենց մեկնություններով, քարոզներով և այլն:

Բանաստեղծությունը, ոսկայն, այդ ավերմունքների դարերում չի մեռնում, այլ ընդհակառակն ավելի ևս բարձրանում է: Նույնիսկ փորձեր են լինում վիպական կրոնական բանաստեղծությունը դարգացնելու: Գրի-

¹ Խնդիրը զբաղեցնում էր հեղեցականների դրածների մասին է, թե չէ՝ գուսանական սիրո երգերը, հայրենիքը, հնուց ի վեր առանց այլաբանության են:

² Այս մասին կարելի է մանրամասնություններ տեսնել Մ. Արեգյանի «Շահնամայի ոտանավորի չափը հայ բանաստեղծության մեջ», որ տպված է ՀՄԽՀ Գյուլոտուպայի պատմության ինստիտուտի Ֆիլոզոֆի ժողովածուի մեջ, Երևան, 1934:

գոր Տաթևացու քեռորդի Առաքել Սյունյաց եպիսկոպոսը 1401—1403 թ. բանաստեղծորեն հորինում է աշխարհի ստեղծագործությունը և առաջին մարդկանց անկումը:

Բայց ավելի դարգանում է աշխարհիկ քնարերգությունը. հնարավոր է լինում ոչ միայն հին թեմաները պահպանել, այլև նոր թեմաների մասին գրել, ինչպես փանդխտաբայան, որ հին ժամանակներում մեր ժողովրդի մեծ ցավերից մեկն էր իրրև հետեանք բռնապետական կեղեքումները, — այլև հին նյութերի մասին ավելի արվեստավոր, ուժեղ և փայլուն ձևերով նորանոր կողմերից երգել: Աշխարհի ունայնություն, մահ, բնություն և սեր, ահա այն հավիտենական անսպառ խնդիրները, որոնցով հուզվում են Քերավրե (15-րդ դարի երկրորդ կեսին), Մկրտիչ Նաղաշ, Ամիդի եպիսկոպոսը (ձեռնագր. 1430 թ., մեռած մոտ 1480 թ.), Հովհաննես Թվուրանցի (1489—1525 թ. կաթողիկոս Սսի, մեռած խորին ծերություն հասակում) և Գրիգոր Աղթամարցի, Աղթամարի կաթողիկոսը (ծն. 15-րդ դարի վերջերում, 1569 թ. գեռ կենդանի) և ուրիշները:

Դրանցից ամեն մեկը երգում է իր անհատական խառնվածքի համեմատ, առանձին տեսակի հույզի, վայելչության կամ տրամության աղբյուր գտնելով սիրո կամ մահվան մեջ: Այդ պատճառով էլ դրանց երգերը, թեպետ ըստ երևույթին իրար նման, բայց ունեն իրենց առանձնահատկությունները: Հովհաննես Թվուրանցու մի սիրո երգը զորեղ կերպով տարբերվում է Կոստանդին Երզնկացու, Գրիգոր Աղթամարցու կամ Նահապետ Բուշակի նույնպիսի երգերից, ինչպես և սրանց երգերը մեկ-մեկուց:

Կրոնական միատիկայից հետո՝ բնական էր, որ առաջին սիրո երգիչ Կոստանդին Երզնկացու սիրո երգը լինե՛ր արաահայտիչ ավելի միատիկական հոգևոր սիրո, քան ֆիզիկական տարփանքի: Սերը նրա բանաստեղծության մեջ դարձած է մի տիեզերական աստվածային ուժ, հավերժ կենդանություն. աղբյուր, որ լույսի հետ ներգործում է բնության բոլոր երևույթների մեջ. սիրած կինը նրա համար մի պաշտելի էակ, մի սրբություն է միատիկի աստուծու հատկություններով:

Հետզհետե այդ սերը, 14—17-րդ դարերում մարմին է առնում, կապվում կենսասիրության հետ: Հովհ. Թվուրանցու սիրո երգի մեջ արդեն թանձրացած երկրավոր տարփանքն է իշխում, բռնակալ և այրող կրքի կենտրոն ունենալով կանացի գեղեցիկ մարմինը, որի տեսքից ամեն անգամ ամբողջ մարմնով դրոշմ է բանաստեղծը, սիրտը մարում, ուշադնաց է լինում:

Յանկարծակի մէկ մի տեսայ,
Որ կու ցօղայր դունն երեսէն.
Թալցայ անկայ ի տեսեանէն,
Շողայր կաթէր լոյսն ի վզէն:
Աչքերն է ծով, ունքն է թուխ ամպ,
Մազն է գեղձան ոսկի թելէն.
Զինքն ճօհար՝ զէթ գառի ձեղ,
Հրով այրէր գերկիր ամէն:
Ճոխագընաց, մանրաքայլող,

Հողիքն ի մարմնէ քակող,
 Լուծֆն է ծածկեր դամէն աշխարհս,
 Շաքար կաթէր իւր քարամէն:
 Երբ իմ աշերս ի քեզ դիպաւ,
 Նայ վառեցայ զէտ մոմեղէն:
 Խելագնաց ի վայր մնացի,
 Զարհուրեցայ ի տեսլենէն...

Իսկ Գր. Աղթամարցուն սերը ձգտում է մի հոգեզմայլ հափշտակության, մի հոգեւոր արբեցության մեջ, որ սակայն շատ հեռու է զգայական տարփանքից, շատ զգաստ և մաքուր է.

Գարունն է բացուել վարդն ի բաղչանին,
 Քաղցր եղանակեն բլրուն ու ղումրին.
 Սիրով են վառեալ ի կարմիր թփին,
 Կանաչ ու կարմիր տերև կու հաղնին:
 Գինով եմ գինով, հարբեր եմ սիրով.
 Գինով եմ գինով ցերեկս արևով.
 Գինով եմ գինով գիշերս երազով...

Սա արդեն հեթանոսաբար մտածված սերն է, իբրև մի կիրք, որ Աստղիկ զիցունին գարնանը բորբոքում է մարդկանց սրտերի մեջ: Սակայն և այնպես դրանց ամենքի մեջ էլ հեթանոսությունը և քրիստոնեությունը դեռ կատարելապես չեն հաշտված. այդ երգիչները դեռ չեն կտրված հին կրոնական հայացքից, որովհետև այդպես կրթված են, և այդպես թելադրում է նրանց եկեղեցական կոչումը:

Վերջապես 16-րդ դարում, դուրս է ավելի վաղ, իր գորեզ ձայնն է բարձրացնում նաև մեր ժողովրդական քնարերգությունը՝ Բուչակ Նահապետի սիրտ երգերի մեջ: Այս բանաստեղծի անձնավորության մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Այդ անունով երգիչ իսկապես եղել է վանա կողմերում, բայց կասկածելի է, որ Բուչակի անունով հայտնի երգերը նրանը լինեն: Դրանք ժողովրդական երգեր են, միայն տառանձնապես մշակություն կրած: Այդ փոքրիկ քերթվածները, ինչպես բուն ժողովրդական քառյակները, տեղ չեն տալիս ոչ զգացմունքի և ոչ մտքի ընդարձակվելուն ու ճապաղվելուն, այլ ընդհակառակն միայն մի միտք են արտահայտում, սեղմ ու հակիրճ, բայց այնպես բյուրեղացած ու փայլուն, որ երբեմն նույնիսկ շրջուցիչ են իրենց նուրբ, սուր ու համարձակ դարձվածներով, երևակայության հանկարծական վառ ու շքեղ թռիչքներով: Ոոսքի գյուտերն ու պատկերները երբեմն մեղ զվարճացնում են, երբեմն հիացում պատճառում, կամ ժպիտ հարուցանում իրենց սրամտությամբ կամ միամիտ չարաճճիությամբ, և միշտ հրապուրիչ են իրենց սրտաբուխ թարմությամբ: Այս երգերը մշակող բանաստեղծը մեր երկրավոր սիրտ բանաստեղծության մեծ վարպետն է, ինչպես Գրիգոր Նա-

¹ Այժմ տղերիս գրողը, իր «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» հետազոտությունից հետո (տպված Նրևան, 1931 թ.), այդ երգերից ոչ մեկը Նահապետ աշուղ Բուչակին չի ընդունում Մ. Ա.

ընկացին երկնավար սիրո, երկուսն էլ բխած են ցեղի նույն հանճարից ու ոգուց: Բայց մինչ Նարեկացու սերը զղջման և անձնագարշանքի բուռն տոգորումն է, մի միստիկական մուսյլ անձկություն, մի զորեղ ձգտում աշխարհից կտրվելու և մարմինն ու աշխարհը ոչնչացնելու ինքնատանջի հեծկտացող թառանչներով, որոնք սարսուցնում են մեզ՝ տանելով մեզ միջ-նադարյան ճգնավորի մթին խուցը.— Բուշակն, բնդհակառակն, կապված է միայն զվարթ ու լուսավոր, հեշտալից ու բուրավետ երկրին: Մենք նրա հետ զյուրանում ենք քնքուշ ու հաճելի երազանքներով. սրտի խորքից դուրս թռած հառաչանքը նույնպես մեզ օրորում է մի անուշ կարկաջով և տա-նում այն պարզ ու զեղձուկ կյանքը, այն ժպտուն բնության ծոցը, որից ծագել են սկզբնապես այդ երգերը: Եվ մենք, կարծես, տեսնում և զգում ենք թարմ այգին, զարնանային լուսաշող պարտեզը և պատանինների ու պատանուհիների զրոսանքը և ուրախ երգը... երիտասարդական մի անոռ ձյանք, որ բոլորովին հեռու է թե՛ միստիկի տանջահար ոգուց և թե՛ մեր դարավոր ազգային տառապանքի ողբերգությունից: Կարծես, այդ երգիչը, փսկապես երգիչները և իրենց հասարակությունը, ինչպես մանուկներ, ոչ մի ուրիշ ցավ չեն ունեցել, բացի իրենց սիրո վշտից:

Մեր քնարերգությունը, այսպես, երկնքից կատարելապես իջել է ար-դեն երկիրը, իրական աշխարհը: Եկեղեցական է երգիչը թե՛ աշխարհական, այդ այժմ այլևս նշանակութուն չունի: Աշխարհի ոգին իշխում է: Բայց յուրմիտե 15—17-րդ դարերում սուսմանականը, չասենք դրադետը, զեռ միայն եկեղեցականն էր, ուստի աշխարհիկ ոգու տեսությունը, երկրի առավելությունը երկնքից հիմնավորում է նույն հոգևորականը: Ներսես Մոկացի վարդապետը, հիմնադիր Լիմ անապատի վանքի (1622 թ.), իր Վիճաբանություն երկնքի և երկրի՝ զեղեցիկ քերթվածի մեջ, այդ երկուսի փառավորությունը ցույց տալուց հետո, առավելությունը տալիս է երկրին, որի առաջ խոնարհվում է նույնիսկ երկինքը: Մենք ևս պիտի խոնարհենք երկրի առաջ, ասում է նա, որովհետև նա զեղեցիկ է, և մենք նրա ծնունդն ենք, այսօր նրա վրա ման ենք դալիս, վաղը նրա ծոցը պիտի մտնենք:— Դա արդեն վերջ էր եկեղեցական-կրոնական ոգու և հայացքի: Եվ ի՞նչ էր մնում մեր բանաստեղծությանը զարգացնելու, որպեսզի հին հեթանոսական երգը կատարյալ լիներ: Դա խրախճանքի երգն էր:

Նստեր է ծառին շքին,

Կը խմէ գիււք լուրջ ապիկին.

Խմէ ու հայրէն՝ կասէ՝

Թ' ինչ անուշ է սերն ու գինին:

Միստիկ ճգնավորի համար այս բոլորն էլ մեծ մեղքեր էին. սիրն էլ, գինին էլ, ուրախության երգն էլ, բնությունն էլ: Բայց Բուշակի մեջ այդ բոլորը միացած են մի վայելչության համար: Դա է խկապես ուրախու-թյամ երգը, որ հնագույն ժամանակներում անգամ հղել է մեր մեջ և երբեք

1 «Բուշակյան» երգերի տեսակը կամ ոտանավորը կոչվում է «հայերէն» կամ «հայրէն», «հայերենի կարգ»:

չի գաղաթել զոյութուն ունենալուց: Բայց այդ երգը բավական ուշ է արժանանում հոգևորականներից մշակվելու, քանի որ պահք ու ծոմ պահողներին և մարմինը քաղցով ու ծարավով տանջողներին դարբերում ի՞նչ ավելի մեծ մեղք, քան ուտել-խմելը գովելը:

Այստեղ էլ սկզբում օգնություն է հասնում այլաբանությունն ու սրբազան կերպարանքը. խաղողն ու գինին գովաբանվում են իբրև հաղորդություն մաս: Ապա դիներումի և հացկերույթի երգեր են երևան գալիս, առանց որևէ նրբացման և խորություն, լավ ուտողի և լավ խմողի սին պարծանքով, մինչև որ 17-րդ դարում երբեմնի սարկավաղ և հայտնի նկարիչ Նալաշ Հովսեփյանի (1661—1722 թ.) գրչի տակ այդ երգերն ազնվանում են, ստանալով միանգամայն և լուրջ բովանդակություն:

Նրա տաղերի մեջ քրիստոնեական ոգին և աշխարհափրությունը հաշտված են, և վերջ է տրված մեր հին քնարերգության ցավազին շեշտին, որ կա նույնիսկ Հովհաննես Թլկուբանցու և Գրիգոր Աղթամարցու մեջ: Հովնաթանին այլևս բնավ չի տանջում հոգու և մարմնի հին կռիվը: Նա ինքն ազատ ու հանգիստ խղճով «մարմնավոր ուրախանում է» առանց հոգուն փնասելու երկյուղի, և ուրիշներին էլ շարունակ զրդում է «մարմնաւորին ուրախեցէք, հոգևորին մի՛ կենայք ծոյլ»: Հոգին ուրեմն իր պահանջներն ունի, և նրան բավարարություն պիտի տալ բարի գործով, հոգևոր առաքելություններով. մարմինն էլ իր պահանջներն ունի, նրան էլ բավականություն պիտի տալ խրախճանքով, երգելով ու պարելով, կին ու գինի սիրելով, այն էլ բնության գեղեցիկ ծոցում: Այս երկուսն այլևս իրար չեն խանգարում: Աշխարհի ունայնությունն ու մահը նույնպես՝ այլևս թուկում չեն պատճառում բանաստեղծին և թունավորում նրա վայելչասիրությունը: Այլ, ընդհակառակն, դա պատճառ է դառնում ավելի ևս վայելելու այս կյանքը: Մի անգամ որ աշխարհն ունայն է, սուտ երազ, և մարմնավոր ուրախությունը չի արգելված, հետեւաբար մարդ պետք է, որքան կարելի է, շատ վայելի, բայց ազնիվ կերպով, այս աշխարհի դրախտային Հյանքը, սերը և ուրախությունը:

Վաղիւրն ոչ գիտենք թէ զինչ ծնանի,
Մարդուս կեանքն վայրի ծաղկի նմանի,
Որ այսօր բացուել է՝ վաղիւն անցանի.
Խմենք, եղբարք, զինի, մեզ անո՛ւշ լինի,
Ածեք, խմենք գինի, բանն աստուած շինի...

Եվ այսպես հայ քնարերգությունը վերջապես հասնում է իր սկզբնական հեթանոսական զվարթ ու լուսավոր աղբյուրին. բայց միայն քրիստոնեական հոգով անցած լինելով՝ ավելի ազնվացած է, տարփալից վայրկյաններում նույնիսկ՝ պարկեշտ ու զգաստ է. որովհետև մարմնավոր հաճույքը, ֆիզիկական վայելքը չէ միայն՝ որ դառնում է կյանքի նպատակը: Մարդս ինչքան էլ հարգում է մարմինը, խրախճանքի մեջ անգամ չի մոռանում, որ հոգի էլ ունի: Այս պատճառով և Հովնաթանի սիրո և ուրախության տաղերը, մի տեսակ խառնուրդ լինելով հեթանոսականի և քրիստոնեականի, մեր հին բանաստեղծության ամենից զվարթ և պայծառ երգերն են, որոնց մեջ

կյանքի հրճվանքն արտահայտվում է նուրբ, միանգամայն և զորեղ կերպով: Ծնունդ 17-րդ դարի 80-ամյա խաղաղության ժամանակի, նա ապրել է պարսից համեմատաբար բարվոք կառավարության շրջանում արևելյան Հայաստանում մի լիառատ ժամանակ, որով և հասկանալի է նրա երգերի ուրախ և անդորր բնավորությունը: Այդ ժամանակ և արևելյան հայերի մեջ դորանում է նոր պարսկական ազդեցությունը, որը երևում է նաև Հոֆաթանի երգերի մեջ, և սկսվում է նոր երգիչների—աշուղների շրջանը: Հոֆաթանն իսկապես փակում է հին երգիչների շարքը՝ մի տեսակ միջին տեղ զուսկում հների և նորերի մեջ, բայց ավելի հներին պատկանելով, քան նորերին:

Իժբախտաբար այս հին բանաստեղծությունն իր լեզվով, ձևով և ոգով չի շարունակվում մինչև 19-րդ դարը, որովհետև 17-րդ դարում առաջ է գալիս հնի, կրոնա-եկեղեցականի վերածնություն և նոր գրաբար գրականություն:

Ս. Շալջյան

ԴԵԼՄԻԱՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ինչնեքորդ դարից սկսվում է արաբական ուժեղ պետություն անկումը, որի հետևանքով էլ Հայաստանի և Պարսկաստանի մի քանի ժողովուրդներ ու ցեղեր կիսանկախ դրություն են հասնում:

Քաղաքական ինքնուրույնություն ձեռք բերած այդ ցեղերից մեկը, ղեկիկ կոչված, որ ապրում էր Պարսկաստանում, կասպից ծովի հարավ-կողմը, այնքան է զորեղանում, որ իր տիրապետությունն ընդարձակելու նպատակով, 10—11-րդ դարերում՝ սելջուկների երևան գալուց առաջ, Ատրպատականից հարձակումներ է գործում հարևան երկրների, որոնց թվում նաև Հայաստանի վրա:

Հայ հին զրականության մեջ ղեկիկների մասին քիչ տեղեկություններ կան, որոնցից հնարավոր չէ պարզել, թե մարդկային որ ցեղին են պատկանել նրանք՝ թուրքեր են, պարսկական մի ցեղ, քուրդ, թե՛ բուլղոսի մարբեր մի ժողովուրդ:

Դելմիկների մասին առաջին հիշատակությունը գտնվում է Մովսես Խորենացու անունով եղած «Աշխարհացոյց»-ի թե՛ համառոտ և թե՛ ընդարձակ օրինակներում:

Այսպես, Վրկանաց (կասպից) ծովը շրջապատող երկրների մասին համառոտ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ կարվում ենք՝

«Երրորդ ծով Վրկանի, որ կոչի կասպից ծով... և սահմանի... յարեւելից հարաւոյ Վրկան աշխարհաւն, Մարօք, Դելփօք, Դելփօ¹ և կասպիւք մինչև ի մուտս Երասխ գետոյ» (Մովսէս Խորենացւոյ մատենագրութիւնք, էջ 592, Վենետիկ, 1843):

Սուրբյանի հրատարակած ընդարձակ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ, նույն Վրկանաց՝ Կասպից ծովի սահմանների մասին գրված է.

«Իսկ ըստ հարաւոյ սահմանի Մեղաց աշխարհաւն, որ են Մարք... և մտովք զեւոյն որ կոչի Սաւառովր, յորում Դերպիկէս գաւառ, զոր կարծիմ Դիւաւն¹. եւ Դեղաւք...» («Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ, յաւելուածովք նախնեաց», 1881, Վենետիկ, էջ 12):

Նույն աշխատության մեջ (էջ 40), Պարսկաստանի Քուստի կապիկոն նահանգին վերաբերող հատվածում կարդում ենք.

«Առե, Դեղան, Շանճան, Դլմաւն, Դմբաւանդ, Տաբարբստան...»:

Էջ 40—41-ում, մարաց աշխարհի մասին գրված է.

¹ Ընդգծումն իմն է—Ս. Շ.

«Բայց Պտղոմէոս զՄարտ յելից (ևւ ի հարաւոյ) Կասպից տսէ բնակել, ... Կասք, Քաթագուշ, Գեւք, Դիլմաւք. և Ռէ և Ասպահան քաղաքք են Մարաց»:

Ինչպէս տեսնում ենք, ընդարձակ «Աշխարհացոյց»-ը գեղմիկների երկիրը երկու տեղ է նշանակում՝ թե՛ Կասպից ծովի հարավում (էջ 12) և թե՛ Քուստի Կասպիոնում (Կովկասյան լեռներ) (էջ 40,) վերջինս, իմ կարծիքով, ճիշտ չէ, որովհետեւ Դիլմունք երկրի հարեան՝ Գեղան, Դմբովանդ (Դեմովենդ լեռ) և Տաբարըստանը գտնվում են Կասպից ծովի հարավում, ոչ թե Կովկասյան լեռների շրջանում:

Բացի Սորենացուն վերաբերած «Աշխարհացոյց»-ից, գեղմիկների մասին հիշատակում է նաև VII դարի հայ պատմիչ Սեբեոսը:

Պատմելով արարների դեմ մարերի ձեռնարկած աղստամբության մասին, Սեբեոսն ասում է, որ մարերը

«ապաւէն և թիկունս իւրեանց արարին զամուրս աշխարհին Մարաց... զԺիր և զքաջ ազգացն զաւրութիւնս, որ բնակեալ էին ի նոսա, Դենն՝ և Դիլմաւն»² (Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, էջ 150, Երևան, 1939 թ.):

Վերևում, Սորենացու «Աշխարհացոյց»-ից մենք տեսա՞ք, որ Մարաց գավառն ընկնում է Կասպից ծովից հարավ, Ատրպատականի սահմաններում, որտեղ և մարերի հետ խառն ապրել են նաև գեղմիկները, հետևաբար, Սեբեոսի պատմածն ու Սորենացու «Աշխարհացոյց»-ից վերցված տեղեկություններն իրար լրացնում են: Այդ տեղեկություններից պարզվում է, որ գեղմիկները Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի բնիկ ժողովուրդն են եղել և ապրել են այնտեղ վաղ ժամանակներից ի վեր:

Թվում է, թե գեղմիկները, զորեղանալուց հետո, չեն մնացել միայն Կասպից ծովի հարավում՝ իրենց նախկին բնակավայրերում, այլ շարժվել են դեպի արևմուտք, դեպի Ուրմիո լճի արևմտյան ափերը:

Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում նրանով, որ նախ՝ գեղմիկների արշավանքներից մեկը՝ դեպի Այլբակ և Անձևացիք տեղի է ունեցել Պարսկահայքի սահմաններից, երկրորդ՝ Ուրմիո լճի հյուսիս-արևմտյան կողմում գտնվող Դիլման քաղաքի անունը, ըստ իս, կարող է առաջացած լինել գեղմիկ անունից:

² Դիլմուն է, որ ընդարձակ «Աշխարհացոյց»-ից վերցված երեք մեջբերումներն էլ Դիլմաց աշխարհին հարեան Դեւն անունով երկիր չունեն, այլ ունեն Գեւք կամ Գեղ և կամ Գեղան: Այսպես՝

էջ 12—«Դիլումս և Գեղ»:

էջ 40—«Գեղան, Դիլունք»:

էջ 41—«Գեւք և Դիլումք»:

Սրանից պարզվում է, որ գեղմիկները—գեղմիկների հարեան երկիրը ոչ թե Դենն ափով լինի, այլ Դենն կամ Գեղան, ներկա ժամանակների Իրանի Դիլան գավառը:

Անկասկած, արտագրողների անուշադրության հետևանքով Գ առոր փոխվել է Դ-ի: Պատկանա՞ն իր հրատարակած Սեբեոսի Պատմության մեջ «Դենն» բառը կողքին դրել է (Գենն), առանց որևէ բացատրության (Պատմ. Սեբեոսի ի Հերակլն, էջ 147, գլուխ 1է Ս. Պետերբուրգ):

Թե՛ կարծիքով, Սեբեոսի Պատմության մեջ «Դենն» բառը պետք է դարձնել «Գենն»:

² Ընդգծումն իմն է—Ս. Շ.:

Սերեոսից հետո, դեմոկրատիկ ուղիով Պարսկաստանի բնիկ ժողովուրդը հիշում են նաև Սամուել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Բարձրբերդցին:

Անեցին խոսելով X դարում Պարսկաստանում արաբական պետությունների թուլացման և դրա հետևանքով մահմեդական էմիրների հարուցած խռովությունների մասին, գրում է.

«Եւ որդին Ապլտիոյ ի Դիլմաց աշխարհին, և այլք ոմանք ի տեղիս տեղիս խռովութիւնս յարուցեալ ջանային բռնութեամբ տիրել իրերաց» (էջ 96):

Կիրակոս Գանձակեցին պատմելով թաթարների գլխավոր Չարման Նուխին՝ Սորանանից Ջելալեդդինին փախցնելը, շարունակում է.

«Եւ ինքեանք [թաթարները] կարգ առեալ՝ աւերեցին զամենայն աշխարհս Պարսից և զԱսորպատական և զԴիլմաց¹. և կարգաւ սրբեցին զամենայն, որպէս զի մի ինչ միասցէ» (էջ 221):

Դեմոկրատիկ մասին ամենավերջին տեղեկությունն ավոր պատմագիր Վարդան Բարձրբերդցին տալով է, թե երբ XI դարում, խորապանքի Սըրըք-թանի որդի Մահմուդը զորեղանալով դեպի Ռեյ քաղաքն է արշավում՝

«... Տէրն Ռէոյ Մաջադաւայ Ռըստոմ երեք աւուրքք յառաջ առեալ զԴիլմիսն², և ընդ առաջ նորա» (էջ 128, Մոսկվա):

Սրանք են այն տեղեկությունները, որ մենք գտնում ենք հայ հին պատմական և աշխարհագրական մատենագրության մեջ դեմոկրատիկ հայրենիքի և բնակավայրերի մասին:

Ինչպես վերևում ասացինք, դեմոկրատիկ նվաճողական ձեռնարկումների վերաբերյալ ոչ մի տեղեկություն չունենք մինչև X դարը, երբ նրանք առաջին անգամ արշավանքներ են սկսում դեպի Հայաստան: Այս արշավանքներից առաջինը տեղի է ունենում 914 թվականից քիչ հետո, որի մասին Մ. Կաղանկատուացին գրում է.

«Ի վերայ այսոցիկ անցելոց ժամանակաց՝ [914 թ.] սպառի աղգն այն Տաճկաց [արաբներին], և երեկ ազգ այլ զուր Դեհլեհեհե կոչեն, յորոց գլխաւոր ոմն եկեալ Սաղար անուն, և համատարած սիրուալ զիւր գաւաղանչ, տիրէ Աղուանից, Պարսից, և Հայոց. և եկեալ ի Պարտաւ՝ իւրացուցանէ զայն իսկոյն» (Մ. Կաղանկատուացի, էջ 385, Թիֆլիս, 1913 թ.)³:

Դեմոկրատիկ երկրորդ արշավանքը տեղի է ունենում դեպի Վասպուրա-

¹ Ընդգծումներն իմ են—Մ. Շ.

² «Դեմոկրատիկ, ժողովուրդ Տիլէմ նահանգի կամ Դեմոստոսանի, ի հարաւոր Կաղանկաց ծովու ի սահմանս բարձու Տեմալենում լեռին»:

Վարդան Բարձրբերդցու Պատմության Վենետիկի հրատարակիչները հետևյալ ծանոթությունն են ավելացնում այստեղ:

³ Ընդհանուր առմամբ Աղվանից աշխարհն է ասպատակում Ռուզիկ կոչված մի նոր ժողովուրդ և տիրում Պարտավ մայրաքաղաքին: Դեմոկրատիկ գլխավորը՝ Սաղարը թեև աշխատում է նրանց դուրս քշել երկրից, բայց այդ նրան չի հաջողվում, մինչև որ «իրենք» ռուզիկները ինքնաբերաբար հեռանում են, առնելով իրենց հետ հարուստ ավար (Մ. Կաղանկատուացի, էջ 385—386):

կան՝ Գագիկ Արծրունու կենդանության օրերին: Այս արշավանքի մասին պատմագիր Թովմա Արծրունին ասում է.

«Յաւուբան յայնոսիկ մասն ինչ ի դօրաց Դելմկաց դիմեալ, անցանել կամելով յաշխարհն Ասորեստանի. և հասեալ ի քաղաքն Հագամակերտ և ի գաւառն Ադրազ, զերփեալ զինչս և զերեալ զկանայս և զողայս»¹:

Դելմիկները հասնում են մինչև Անձևացյաց գավառը, որտեղ և նրանց վրա հարձակվում են Գագիկ Արծրունու զորքերը, ջարդում նրանց և զերիններին ազատում² (Թ. Արծրունի, էջ 302, Պետերբուրգ):

Թվում է, թե X դարում զելմիկների տիրապետությունը, հատկապես Պարսկահայքի շրջաններում, արդեն հաստատուն բնույթ է կրել:

Հստ Ուռհայեցու, 975 թվականի մոտերը, Անձևացյաց Դերենիկ թագավորի նախկին զորավար Արլարիբի³ ներգությամբ և հրավերով, Հեր գավառի ամիրան՝ Աբլհաճը մտնում է Անձևացյաց գավառը, կոտորում է հանկարծակի եկած հայ զորքերին և զերի վերջնելով Դերենիկ թագավորին՝ հեռանում (Ուռհայեցի, էջ 30—33, էջմիածին):

Որ այս Աբլհաճը զելմիկ է, հաստատվում է հետևյալով. Ասողիկը պատմում է, որ երբ Բագրատունի Սմբատ Բ թագավորը 982 թվականին հարձակվում է իր հորեղբոր՝ Կարսի Մուշեղ թագավորի վրա, վերջինս իրեն օգնության կանչեց «զԱբլհաճայ Դերմաստանի, թոռն Սալարին⁴, ամիրայ պարսիկ» (Ասողիկ, էջ 188):

Աբլհաճը մտնելով Հայաստան, հասնում է մինչև Շիրակ և մի շարք քնասներ տալուց հետո, վերադառնում է:

Ո՞ր շրջաններումն էր տարածվել Դերմաստանին տիրող Աբլհաճի իշխանությունը, այս մասին որոշ տեղեկություն ենք ստանում Ասողիկի հետևյալ պատմածից:

Վասպուրականի հյուսիսային մասի Գողթն գավառի Աբուդուլի էմիրը հարձակվում է Աբլհաճի վրա, և հաղթելով վերջինիս, գրավում է նրանից «զԴուին և զամենայն քաղաքս նորա» (Ասողիկ, էջ 189):

Աբլհաճը փախստական է դառնում և զանազան տեղեր թափառելուց հետո սպանվում է իր ծառաների ձեռքով (էջ 189):

Ուռհայեցու և Ասողիկի տված տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանների վրա դոմնող զել-

¹ Նորայր Բյուզանդացին՝ Թովմա Արծրունու պատմագրությունը բննելիս, զելմիկների մասին ասում է, որ սրանց իշխանությունն սկսվեց 932 թվականին, իսկ Վասպուրականում նրանց կատարած հարձակումը դնում է 937—939 թվականներին («Բագմամվեյ», 1905, էջ 207):

² Գուցե Կաղանակատուացու և Թովմա Արծրունու հիշած այս երկու արշավանքները միևնույն տարում և միևնույն ժամանակներում պատահած լինեն. ես տարբեր ղեկավարների դրանք, որովհետև նախ՝ երկուսի ժամանակն էլ անորոշ է, երկրորդ՝ մեկը պատահել է Ազվանքում, իսկ մյուսը Հայաստանում՝ Վասպուրականում:

³ Այս Արլարիբի մասին կարգալ Ասողիկ, էջ 189—190:

⁴ Այս Սալարին ես համարում եմ Մ. Կաղանկատուացու հիշած զելմիկների առաջին զլխավոր Սաղաբը, որովհետև թե տարեթվերն են համընկնում և թե Սաղաբ և Սալար անունները բոլորովին նույնն են, նկատի ունենալով, որ հին հայերենում հաճախ «բ»-ի փոխարեն որպես լծորդ գործածվել է «զ» տառը:

միկ Աբրահամի իշխանությունը տարածված է եղել Դվինից մինչև Պարսկահայք, ընդգրկելով Դվին, Նախապատ, Խոյ, Մալմաստ և Դիլման քաղաքները և կամ այն երկրները, որոնց մեջ գտնվում են հիշյալ քաղաքները:

Մալարի թոռ Աբրահամի մահվանից հետո, 987 թվականին՝ Ատրպատականի մի ուրիշ էմիր, Ռովտի որդի Աբրահամը հարյուր հազարանոց պարսկական բանակով հարձակվում է Գողթնի ամիրա Աբուդուլուփի վրա և «հանել ի նման է զքաղաքսն Մալարին», գրավում է Դվինը և սպառնալիքով հարկ է վերցնում հայերից (Ասողիկ, էջ 198—199):

Այս Աբրահամն էլ, իմ կարծիքով, դեմիկ է եղել, որովհետև նախ՝ աստիճանականացի է, երկրորդ՝ Աբուդուլուփի ձեռքից Մալարի հողամասերը վերցնելով՝ կարծես թե տոհմական կալվածների հետխլում է կատարել: Այս Աբրահամի դեմիկ լինելու վերաբերյալ իմ ենթադրությունը հաստատվում է, քանի որ, նաև Ասողիկի հետևյալ տեղեկությունով:

Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորի օրերին՝ 998 թվին, Ատրպատականի էմիրը, Ռովտի թոռը և հիշյալ Աբրահամի որդին՝ Մամլանը մանկով Հայաստան, հասնում է մինչև Այազունիք գավառ: Մամլանի դեմն է դուրս գալիս հայոց և վրաց միացյալ բանակը: Նախքան պատերազմն սկսելը, աստիճանականացիները՝ «ճակատ պատրաստելին բազմակրկին յօրինուածով, ռազմ յօրինէին ընդ երեսս լայն դաշտին դիմաստանեան վախճափակով...»¹ (Ասողիկ, էջ 271):

Ըստ իս, վերևում ընդգծված բառերը ցույց են տալիս ճակատ կազմելու մի ձև, որ զործադրվել է դեմաստանցիների (դեմիկների) կողմից, և որը նրանց անունով էլ կոչվել է «դեմաստանյան վահանափակ»: Սրանից կարելի է հետևցնել, որ Մամլան և իր նախնիներն էլ դեմիկ ժողովրդի մի ուրիշ ճյուղին են պատկանել:

Դեմիկների վերջին արշավանքի մասին պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցին, համարելով այն 971 թվականի ընթացքում Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական բոլոր անցուղարձերից վերջինը:

«Յայսմ ժամանակի զօրաժողով տրարեալ թագաւորն Դեմեմաց և յանկարծիս գայր հասանէր ի Նիդ գաւառն Հայոց՝ մերձ ի յամուրն Բջնի...» (էջ 11)²:

Ինչպես տեսնում ենք, պատմագիրը դեմիկների թագավորի անունը չի տալիս և չի ասում նաև, թե նրանք ի՞նչ կողմից են եկել, սակայն առանց կասկածելու կարելի է ընդունել, որ այս արշավողները եկել են Ատրպատականից, մասնավորապես որ Վարդանը հայտնում է, թե նրանք Հայաստան են մտել Նախիջևանի կողմերից:

Այս ասպատակների դեմն է դուրս գալիս Պահլավունի Վասակ իշխանը, որ կովից հետո սպանվում է Սերկելի լիճան վրա, անհայտ մի մարդու ձեռքով:

¹ Ընդգծումն իմն է—Մ. Շ.

² Նկատելի է հատկապես, որ թեև Մովսես Կաղանկատուացին դեմիկներին նոր, անծանոթ ազգ է համարում, սակայն թե թուփա Արծրունու և թե Մատթեոս Ուռհայեցու պատմածներից երևում է, որ դեմիկները հայերին ծանոթ և զրացի մի ժողովուրդ են եղել, այնպես, ինչպես պարսիկ, արաբ ու հույն ժողովուրդները:

Կարապետ Կոստանյանը «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթեր» խորագրով իր աշխատության առաջաբանում (էջ ԻԸ, 2-րդ ծանոթ.) Գրիգոր Մագիստրոսի հոր՝ Վասակ Պահլավունու մահվան տարեթվի մասին խոսելիս՝ գրում է. «Այս պատմությունն անում է Մ. Ուռնայեցին, երես 11—14, սակայն նա սխալ է դրել զեպքի ժամանակը 971 թվին, այնինչ Վարդանի թիֆլիսյան ռազմի է՝ 1021-ին»:

Ուռնայեցու տված այս տարեթվի վերաբերմամբ Կ. Կոստանյանից շատ առաջ, բացասական կարծիք է հայտնել նաև Ալիշանը:

«Ըստ կարգի տարեգրությանց Մատթէի Ուռնայեցւոյ, յորմէ տոնուէն Վարդան, Սմբատ և այլք, այս դէպք նշանակին յամի 972, յորում և մահն Վասակայ, որ թուի անմարդ, քանզի հանդիպի 75 ամաւ յառաջ քան զմահ եղբոր իւրոյ Վահրամայ, որ նոյնպէս ի մարտի մեռաւ յամի 1046, թէպէտ և անցեալ զութնամենիւք...» (Այրարատ, էջ 271, ծանոթ. 1):

Իմ կարծիքով՝ թե Ալիշանը և թե Կոստանյանը Ուռնայեցու իսկական անձնությունը չեն նկատել: Պատմագիրը Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորի մահը դնում է 971 թվականին, մինչդեռ, ինչպես ընդունված է մինչև այժմ, այն տեղի է ունեցել 1020 թվականին, որով 49 տարվա տարբերություն է առաջանում:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Ուռնայեցին Գագիկի մահից հետո նախ պատմում է նրա որդիների՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև դահի շուրջը բորբոքված կռիվները, Ապիրատ իշխանի մահը Դվինում, և հետո միայն զեպքի տարեթվի արշավանքն ու Վասակի մահը: Հետևաբար, առանց ուշադրություն դարձնելու Ուռնայեցու տված 971 անձիշտ թվականին, ելնելով զեպքերի վերոհիշյալ հաջորդականությունից, պիտի եզրակացնել, որ զեպքի տարեթվի այս արշավանքը տեղի է ունեցել 1020-ի վերջերին կամ 1021-ի սկզբներին:

Վարդանն էլ Վասակ Պահլավունու մահը ճիշտ նույն թվականին է դնում:

Պատմագիրն ասում է,

«Ի չորս հարիւր եօթնասուն թուին [1021] և Տուղրիլ բէկն և պատահեաց նմա ի նախնականի Լիպարիտ հինգ հազար հեծելովք. և վախեալ յահագին բազմութենէն: Եւ ի գալ Թուրքին ի Դուին և սիրեալ ասպատակս՝ ել ընդդէմ նոցա քաջն Վասակ, և ցուցեալ մեծ քաջութիւնս՝ դառնայր ի Սերկեսիլ՝ և ի հաղթելն սակաւ մի քնով՝ քարիւ հարեալ զղլուխն այր մի յանդէտս՝ մեռանի»² (էջ 131, Մոսկվա):

¹ Ուշադիր ընթերցողը անշուշտ նկատած կլինի, որ Ուռնայեցին պատմական գեպքերի հաջորդականությունը խառնում է՝ նախ զեպքով (էջ 7) Գագիկ Ա-ի մահը և ապա (էջ 17) Աշոտ Գ Ողորմածի պատմությունից մի զեպք: Հայտնի է, որ ժամանակով ավելի առաջ է Աշոտ Ողորմածը (952—977 թ. թ.), քան Գագիկ Ա (989—1020):

Նկատելի է նաև, որ Ուռնայեցին Աշոտ Ողորմածի և Չմշկիկ կայսրի հաջորդությունները դնում է 972 թվականին (էջ 14—19), նույնիսկ մի քիչ էլ ուշ, քան Աշոտի որդի և երկրորդ հաջորդ Գագիկ Ա-ին՝ 961—971-ին: Պարզ է, որ Ուռնայեցին սխալվում է:

² Վասակի աղլիկ Սեդան իր հոր համար թողել է մի անթվական արձանագրություն, որը Կ. Կոստանյանը հարցականով համարել է 1021 թվականին, անշուշտ հետեւելով Վարդանի տված տարեթվին (տես «Վիճական տարեգրք», էջ 28):

Վարդանը դեմիկներին թուրք համարելով, նրանց հարձակումը կասեցրեց և սելջուկ Տուղրուկ-բեկի արշավանքների հետ: Այդ տեղեկությունն ակադ. Հ. Մանանդյանը ճիշտ չհամարելով՝ ասում է.

«Սելջուկյան Տուղրուկ բեգը 1021 թվին չէր կարող արշավել Հայաստան, որովհետև սելջուկները Բուխարայից իջել էին Ուրասան և նվաճել Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները 1021 թվից շատ ավելի ուշ՝ 1035—1040 թվականներին»¹:

Դեմիկներին այս վերջին արշավանքի ժամանակի վերաբերյալ ամենաստույգ տեղեկությունը ակադ. Հ. Մանանդյանը համարում է Վասակի եղբայր Վահրամ Պահլավունու Մարմաշենում գրած արձանագրությունը, ըստ որի Վասակի մահը տեղի է ունեցել 1029-ից առաջ²:

Հետաքրքրականն այն է, որ Մատթեոս Ուռհայեցու հիշած դեմիկներին այս կոչվել Վահրամ Պահլավունին անվանում է «թուրքաց պատերազմ».

«Եւ եղբայր իմ Վասակ իշխանաց իշխան, որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմին» (Վիմական տարեգիրք, էջ 16, Մարմաշենի արձանագրությունը, «Շիրակ», էջ 148):

Ակադ. Հ. Մանանդյանը իր նույն աշխատության էջ 28-ում ասում է, որ Մարմաշենի 1029-ի արձանագրության մեջ եղած «թուրքաց պատերազմ» բառերից պիտի հասկանալ, որ դեմիկներին արշավանքին մասնակցել են նաև թուրքերը:

Սրանով էլ վերջանում է դեմիկների արշավանքների մասին հայկական աղբյուրներից մեզ հասած տեղեկությունները³:

Ի՞նչ եղան դեմիկները, կանո՞ւ առան նրանք իրենց գրաված վայրերում, թե՞ առաջ շարժվեցին դեպի Հայաստանի այս ու այն կողմերը: Դրժբախտաբար այդ մասին մենք այլևս ոչինչ չենք գտնում հետագա հայ պատմագիրների՝ Այբրիվանեցու, Մաղաբիա Արեղայի և Թովմա Մեծոփեցու մոտ⁴:

Այս ուղղությամբ՝ ավելորդ չէր լինի ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել հետևյալ տեղեկությունների վրա:

¹ «Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում», էջ 28:

² Նույնը:

³ Եթե դեմիկներին արշավանքներն ըստ տարեթվերի դասավորելու լինենք, կատարենք հետևյալ պատկերը.

914 թ. մոտերը, Սաղարի արշավանքը Հայաստանի, Պարսկաստանի և Աղվանից աշխարհի վրա:

932 թ. (ըստ Ն. Բյուզանդացու) դեմիկներին արշավանքը դեպի Աղբակ և Անձեպայաց երկիրը:

975 թ. Աբրահիմ արշավանքը դեպի Անձեպայաց երկիրը:

982 թ. Սալարի թոռ Աբրահիմ արշավանքը մինչև Շիրակ:

998 թ. Թովգի թոռ Մամլանի հարձակումը Աղահունքի վրա:

1021 թ. մոտերը՝ դեմիկների արշավանքը դեպի Նիզ գավառ:

⁴ Դեմիկներին անունը հայ աղբյուրներում դանազան ձևերով է երևան գալիս, այսպես՝ Մովսես Խորենացուն վերագրված «Աշխարհացոյց»-ում կարգում ենք՝ Դիլուն, Դիլունք, Սեբեսը նրանց անվանում է Դիլուն, Թովմա Արծրունին՝ Դիլիկ, Մովսես Կողանկատուացին՝ Դիլեմեկք, Ս. Անեցին՝ Դիլմ, Մ. Ուռհայեցին՝ Դիլուն, Վարդանը՝ Դիլմիս, Կիրակոս Գանձակեցին՝ Դիլմ, Իսկ Մմբատ Գունգաթաբը՝ Դիլմուն:

Պարզ է, որ բոլոր ձևերն էլ միևնույն անվան աննշան փոփոխվածքն են:

Մինչև 1915 թվականը խնուսից (Աղասունիք) մինչև Բալու (Զորորոք Հայք) և Մշից մինչև Դիարբեքի, բնակվում էր մի ժողովուրդ, որ կոչվում էր Դըմըլիկ կամ Զազա: Դմիկները համարվում էին քրդական մի ցեղ, որի լեզուն տարբերություն է ունեցել բուն քրդերենից:

Մեր դրականության մեջ զազաների կամ դմիկների մասին հետևյալ տեղեկություններն ենք գտնում.

1. Դուկաս Ինճիճյանն իր «Աշխարհագրութիւն, մասն առաջին, հատոր առաջին. Հայաստան» աշխատության մեջ (էջ 81) խոսում է մասին գրում է.

«Բնակիչք գաւառիս յաղգէս Հայոց, և քուրտք որք խօսին ի լեզու զազայի»:

Վարդոյի գավառի մասին գրում է.

«Գտանին ի սմա գիւղօրէք իբրև 10, որոց բնակիչք քուրտք, զազա կոչեցեալք, և հայք» (էջ 84):

2. Բարունակ-բեյ Ֆերուհ-խան իր «Ծանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան»¹ (1874 թ.), էջ 53—54-ում գրում է.

[«Դիարբեքի բուրդերը» կրոնյութ մահմետական են և շաֆի: Երկու լեզու ունին, մեկը բնիկ քրտաց լեզուն, որ զանազան լեզուներու խառնուրդ մ'է և մանավանդ պարսկերենին, և մյուսը Զազա ըսված լեզուն, որ առաջինն բոլորովին տարբեր է...»:

3. Անդրանիկ—«Տերսիմ, ճանապարհորդութիւն և տեղագրութիւն» աշխատության (Թիֆլիս, 1900) էջ 158, առաջին ծանոթության մեջ գրված է.

«Տերսիմցիներու լեզուն կատարյալ խառնուրդ մ'է պարսկերենի, քըրդերենի (գուռմանճ), թուրքերենի, արաբերենի, հայերենի և մանավանդ զազայերենի (տըմըլի), որ անոնց լեզվի մեջ $\frac{3}{4}$ մասը կկաղմն...»:

Էջ 161, ծանոթություն 1-ում, մեջ բերելով Թովմա Արծրունու հատվածը դիմիկների արշավանքի մասին, գրում է.

«Մեզ կթվի, թե սոքա միևնույն Դիմիկներն են, որ այժմ Տերսիմի և այլ կողմերը ցրված՝ կճանչցվեն որպես Դըմըլի կամ Տըմըլի անունով, որոնց լեզվով զխավորապես կխոսին տերսիմցիները»:

4. Էլիզե Ռեկլուն իր «Հադիստան, Հայաստան և Քուրդիստան»² գրքի էջ 34-ում գրում է.

«Քրդերի բարբառները... շատ զանազան են միմյանցից...: Զազա լեզուն, որ խոսվում է Մուշ և Բալուում, շատ նմանություններ ունի Կովկասի օսերի բարբառի հետ»:

5. Պոդոս վ. Նաթանյանը «Արտօր Հայաստանի»³ էջ 72, 73, 85, 97-ում խոսում է Կրմանջ և Զազա կոչված քրդերի մասին առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու. իսկ էջ 94—95-ում գրում է.

¹ Տպված Արմաշում, 1876 թ.:

² Թարգմանություն Միսթանի, Վաղարշապատ, 1893 թ.:

³ Կամ «Տեղեկագիր Բալուա, Քարբեղու, Չարսանճաքի, Ճապաղուրի և Երզնկայի», 1883 թ., Գոթիս:

«Քուրդներն երկու տեսակ են՝ Զազա և Կրմանջի: Ասոնք իրարմե լեզվով կտարբերին, բայց կրոնով մահմետական են»:

6. Գարեգին վ. Սրվանձտյանն իր «Մանանա» գրքի էջ 137-ում գրում է.

«[Քրդերի] մեծ մաս մ'ալ զազա կըսվին, որ շատ բազմաթիվ են և առանձին լեզու ունին: Ասոնք կրնակին Մշո և Տիգրանակերտու կողմերը, Խընուս, Վարդո, Ճապաղջուր, Քղի, Տուժիկ և այլն»:

Արդյոք հին դեմիկ և նոր դեմիկ այս ցեղերը որևէ արենակցական կապ չունեն իրար հետ:

Իմ կարծիքով, այդ կապը շատ հավանական է, որովհետև մենք տեսանք, թե ինչպես դեմիկներն իրենց երկրից մի քանի արշավանք գործելով մտան Հայաստան և առաջ շարժվեցին մի կողմից մինչև Այրարատ, մյուս կողմից՝ մինչև Ապահոունիք և Անձևացիք:

Հայաստանի նույն օրերի զինական ուժն ի վիճակի չէր այդ արշավողներին ամբողջապես դուրս քշելու երկրի սահմաններից, ուստի և, դեմիկների որոշ զանգվածներ պետք է որ հաստատված լինեն մեր երկրում:

Բացի այս, շուտով վրա հասան սելջուկների, Ջելալեդդինի և Թաթարների արշավանքները, որոնք պետք է առաջ մղած լինեն դեմիկներին դեպի արևմուտք, դեպի Հայաստանի խորքը, որտեղ և նրանք մնացել և դարձել են տեղական ժողովուրդ:

Ըստ իս, նոր ժամանակի դեմիկները սերում են հին, պատմական դեմիկներից:

Տ. Ս. Տեր-Սահակյան

ԿԱՐՏՈՖԻԼԻ ՄԻԵՎՆՈՒՅՆ ՊԱԼԱՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՑԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

(Նախնական հաղորդում)

Կարտոֆիլի պալարը սովորաբար ցանվում է մեկ անգամ, դարձանը կամ ամռանը և բերքը հավաքվում է ամառվա կեսերին — հուլիսին կամ աշնանը:

Հուլիսյան բերքահավաքը հնարավորություն է տալիս առողջ մնացած մայրական պալարները նույն տարվա ամռանը նորից ցանել: Աշնան բերքահավաքի դեպքում մայրական պալարները սովորաբար նեխած են լինում հողի մեջ: Բացի դրանից, պալարներից շատերը փայտացած, վարակված են լինում զանազան հիվանդություններով: Այդ պալարները ամռանը պահելու ժամանակ հեշտությամբ նեխում են: Կարտոֆիլի աշնան բերքահավաքի դեպքում մայրական պալարները սովորաբար թողնվում են դաշտում:

Կարտոֆիլի նախորդ տարվա դարձանացանի պալարները, հատկապես յարովիզացիայի ենթարկվածները, դարձանը կամ ամռանը ցանելու դեպքում, դարձացնում են իրենց աչքերի զգալի մասը. յուրաքանչյուր պալար ունի, միջին հաշվով, 10-ից մինչև 12 աչք, որոնցից սովորաբար զարգանում են 4—6-ը, իսկ յարովիզացիայի դեպքում՝ ավելի շատ, ըստ որում մի աչքից շատ անգամ երկու ծիլ է ստացվում: Սրա հետևանքն այն է լինում, որ պալարի սննդանյութերը ծախսվում են շատ ինտենսիվ և պալարն անպետքանում է ու մեռնում (3, 5):

Հայտնի է, որ ցանած կարտոֆիլի պալարի մատղաշ ծիլն սկզբում սընվում է մայրական պալարի սննդանյութերով, իսկ երբ ծիլն արմատակալում է և հողի երեսին հայտնվում է մատղաշ ցողունն իր կանաչ տերևներով, կարտոֆիլի բույսն սկսում է սնվել ինքնուրույն կերպով:

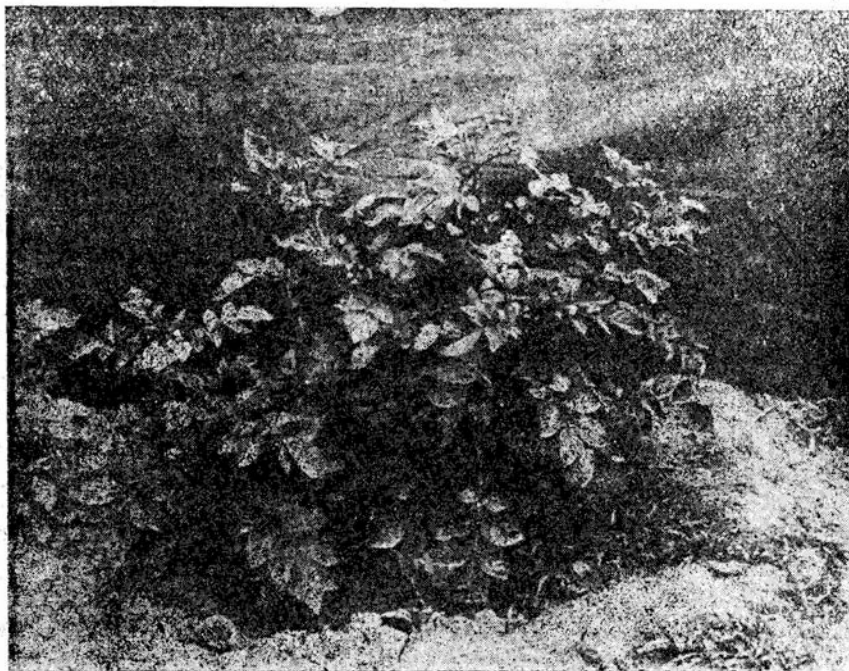
Պարզվել է, որ Միուլթյան հարավային շրջաններում կարտոֆիլ կարելի է ցանել երկու անգամ (1, 2, 4) — վաղ դարձանը և ամռանը: Վաղ դարձանը ցանած կարտոֆիլի բերքը հավաքվում է հուլիսի 10-ից, հավաքած թարմ պալարները հատուկ ձևով ծիցվում են և ապա ցանվում համապատասխան ձևով մշակված հողում:

Մեր դիտողությունները ցույց են ավել, որ թարմ պալարը մեծ մասամբ տալիս է միայն մեկ ծիլ՝ իր դազաթի վրա գտնվող երիտասարդ աչքերից մեկից:

Նորմալ պայմաններում ծլած պալարը դառնալով մայրական, նրանից չուրս եկած ծիլը տալիս է արմատներ: Իսկ հետագայում ծիլն աճում ու

ճեղքում է հողը և տալիս է ուժեղ, ճյուղավորված ցողուն՝ տերևային մեծ մակերեսով:

Աշնանը, կարտոֆիլի երկրորդ բերքը հավաքելու ժամանակ մայրական պալարն ունենում է այնպիսի վիճակ, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, թե

Նկ. 1. Մայրական պալարից ստացված բույսը (նկարահանված է 1940 թ. հունիսի 15-ին)

նրա սննդանյութերը բույսի վեգետացիայի ժամանակ օգտագործվում են համեմատաբար շատ սահմանափակ չափով: Այդպիսի մայրական պալարի գրեթե բոլոր աչքերը հողի մեջ գտնվում են հանգստի վիճակում և եթե աշնան բերքահավաքի ժամանակ պալարն առողջ է լինում, ապա իբրև կանոն, կարելի է այն նորից օգտագործել հաջորդ գարնանը ցանելու համար: Երիտասարդ պալարներով կատարած ամռան ցանքից ստացված մայրական պալարը երկրորդ անգամ օգտագործելու հնարավորությունը պարզելու համար, 1940 թ. գարնանը մենք փորձ դրինք Արմֆանի Բիոլոգիական Ինստիտուտի Բույսերի Գենետիկայի Սեկտորի Փորձադաշտում: Համեմատություն համար փորձի մեջ մտցրինք կարտոֆիլի «Լորիս» սորտի հետևյալ ռեպրոդուկցիաները.

1. 1939 թ. ամռանը երիտասարդ պալարներով կատարված ցանքից ստացված մայրական պալարները:

2. 1939 թ. գարնան ցանքից ստացված պալարները:

3. 1939 թ. ամռանը երիտասարդ պալարներով կատարած ցանքից ըստացված պալարները:

Փորձը դրվել է հողային միատեսակ պայմաններում: Ցանքի ոռոգումը կատարվել է միենույն ձևով: Ցանքը կատարվել է բահով, 1940 թ. ապրիլի 1-ին: Կարտոֆիլի ծիլերը երևալու և ծաղկելու ժամանակը ցույց է տրված № 1 աղյուսակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ մայրական պլանների բույսերը գարնանը միանգամայն առողջ տեսք ունենին և բույսերի հետագա զարգացումն ընթացել է նորմալ (տես լուսանկար 1):

Աղյուսակ № 1

Սորտի անունը	Ծագումը (ռեպրոդուկցիան)	Բույսերի բնածաղկավորումը մ-ով	Ցնկված պլանների թիվը	Անած բույսերի թիվը	Ծիլերը երևալու ժամանակը-ժժ/0	Ծաղկների երևալու ժամանակը-ժժ/0
«Լորիս»	1939 թ. ամռանը երիտասարդ պլաններով կատարված ցանքից ստացված մայրական պլաններ	18	100	93	11/V	30/V
«Լորիս»	1939 թ. գարնան ցանքից ըստացված պլաններ	18	100	100	10/V	»
«Լորիս»	1939 թ. ամռան երիտասարդ պլաններով կատարած ցանքից ստացված պլաններ	18	100	100	7/V	»

Ինչպես աղյուսակից երևում է, կարտոֆիլի տարբեր ծագում ունեցող պլանների ծիլերի հողից դուրս գալը և ծաղկումը տեղի է ունենում գրեթե միաժամանակ: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ կարտոֆիլի երիտասարդ պլաններով կատարած ցանքի ծիլերը հողի երես են դուրս գալիս սկզբում համեմատաբար դանդաղ, իսկ հետագայում այդ պրոցեսն արագանում է:

Փրերի թառամումն առաջին հերթին սկսվում է ամռան ցանքի մայրական և գարնան ցանքի պլաններից առաջացած բույսերից: Ինչպես ամռան ցանքի մայրական, այնպես էլ գարնան ցանքի պլաններից առաջացած բույսերի մեծագույն մասը ասիմիլացիոն գործունեությունը դադարեցնում է հուլիսի կեսերին, մինչդեռ երիտասարդ պլաններով կատարված ցանքի բույսերը բերքահավաքի ժամանակ չեն թառամում և կանաչ են լինում:

Բերքահավաքը կատարվել է հուլիսի 17-ին և տվել է հետևյալ արդյունքը (տես աղյուսակ № 2):

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ երիտասարդ պլաններից ստացված բույսերի բերքատվությունը մեկ ու կես և երեք անգամ ավելի է քան գարնան ցանքի պլաններից և մայրական պլաններից առաջացած բույսերի բերքատվությունը: Պիտի նշել, որ մայրական պլանների ռեպրոդուկցիայի բերքը երկու անգամ ավելի է գարնանային ռեպրոդուկցիայի բերքից:

Նախնական տվյալները մեզ համոզում են, որ կարտոֆիլի երիտասարդ պլանտներին ամռան ցանքից ստացված մայրական պլանտները հնարավոր է երկրորդ անգամ օգտագործել գարնանը ցանելու համար:

Աղյուսակ № 2

Սորտի անունը	Ծագումը (նկարողուկցիան)	Ցուրաֆանշյուր հողակտորի տա- րածությունը—մ.	Հավաքված բույ- սերի թիվը	Մի բույսից հավաք- ված պլանտների քանակը գլխամեկում	Հավաքված բույսե- րի պլանտների քա- նակը գլխամեկում	Օռվելի ¹⁰ և	Մի բույսի փրերի քանակը գլխամեկում	Հավաքված բույ- սերի փրերի քան- կը գլխամեկում	Վարակված բույ- սերի թիվը
«Լորիս»	1939 թ. ամռանը երի- տասարդ պլանտներով կատարած ցանքից ստացված մայրական պլանտներ	18	86	186	16	16,5	487	35	14
«Լորիս»	1939 թ. գարնան ցան- քից ստացված պլանտ- ներ	18	95	89	8,5	15,1	210	20	5
«Լորիս»	1939 թ. ամռանը երի- տասարդ պլանտներով կատարած ցանքից ըս- տացված պլանտներ . .	18	91	265	24,2	17,4	293	90,4	9

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 Бурачинский А. М., „Яровизация“, №2, стр. 94 (1937 г.)

2 Лысенко Т. Д., Подготовка свежееубранных клубней картофеля для летних посадок. „Коммунист“ №136, 12/VI 1941 г., г. Ереван.

3. Прянишников Д. Н. и Якушкин И. В., Растения полевой культуры (частное земледелие), стр. 393. изд. СХГиз, Москва, 1936 г.

4. Тер-Саақян Т. С., Новый метод снятия периода покоя у свежееубранных клубней картофеля. ДАН СССР, том XXXI, №2. Изд. АН СССР, Москва, 1941 г.

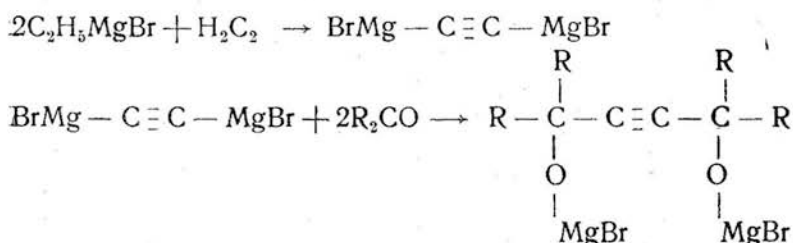
5. Филимонов А. А., Выгонка раннего картофеля. Картофель. гл. IV, стр. 333—337. Изд. СХГиз, Москва, 1937 г.

Бабаян А.

Синтез и дегидратация ацетиленовых γ гликолей

Ацетиленовые γ гликоли являются ценным исходным материалом для получения ряда веществ, имеющих как практический, так и теоретический интерес. Об этом ясно говорят многочисленные интересные исследования, посвященные этим соединениям. Однако, несмотря на огромный интерес к ним и к их производным, соединения эти благодаря отсутствию дешевого и легкого способа получения их, не нашли пока практического применения.

Классическим способом получения этих соединений является синтез Ионича¹, осуществляемый взаимодействием дибромдимагний-ацетилена с кетонами:

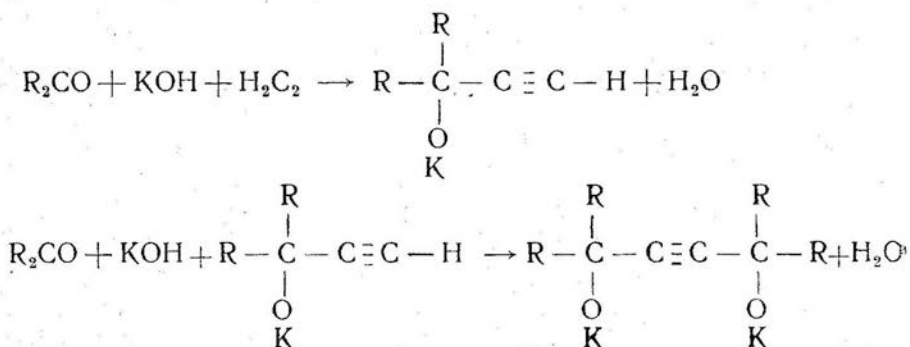

Этот метод не может, конечно, считаться ни дешевым, ни простым. Более прост, но все же не особенно удобен метод Л. З. Казаряна². Казарян получает ацетиленовые γ гликоли взаимодействием кетонов со смесью карбида кальция и едкого кали. Метод этот не удобен благодаря невысоким выходам и тому, что невошедшая в реакцию часть кетона осмоляется, затрудняя тем самым очистку получаемого продукта. Из литературных данных известно, что при взаимодействии ацетилена с ацетоном, в присутствии амида натрия³ или едкого кали⁴, наряду с метилбутинолом, являющимся основным продуктом реакции, образуется также небольшое количество (до 1%) продукта присоединения двух молекул ацетона к молекуле ацетилена, т. е. 2,5 диметилгексин-3-диол-2,5. Это обстоятельство давало основание предполагать, что при некотором изменении условий реакция может быть направлена преимущественно в сторону образования ацетиленового γ гликоля.

Приступая к исследованию этой реакции мы в качестве конденсирующего средства выбрали едкое кали.

На примере ацетона, метилэтилкетона и циклогексанона нами было показано⁶, что при некотором изменении условий реакция действительно может быть направлена в сторону образования соответствующих гликолей.

Образование ацетиленовых γ гликолей по этой реакции можно изобразить следующим образом:

Первая стадия реакции протекает довольно быстро, даже при низких температурах.

Изменения, благодаря которым основным продуктом реакции становится ацетиленовый гликоль, заключаются в следующем:

В то время как при синтезе метилбутинола (метод А. Е. Фаворского) реакционная смесь в продолжении реакции охлаждается льдом и тотчас же после прекращения пропуска ацетилена подвергается гидролизу, в наших опытах реакционная смесь охлаждается только водопроводной водой (13—15°) и после непродолжительного пропуска ацетилена оставляется стоять, благодаря чему создается возможность следующей стадии реакции, т. е. присоединения второй молекулы кетона к образовавшемуся ацетиленовому спирту. В первое время реакционная смесь оставалась нами на сутки, в дальнейшем, однако, на примере ацетона нами было выяснено, что оставление реакционной смеси на целые сутки совершенно излишне; вполне достаточно продержать ее 2—3 часа и затем подвергнуть гидролизу. Кроме того, было выяснено, что количество пропускаемого ацетилена можно уменьшить почти до теоретического. Уменьшение количества пропускаемого ацетилена на много повысило выход. Ацетиленовые γ гликоли по этому способу образуются с выходом в 60—70%, теоретического. В некоторых случаях выход достигает 80%, считая на все взятое в реакцию количество кетона. Урегулированием температурных условий и условий пропуска ацетилена можно совершенно избежать осмоления и получить чистый продукт. Чистота получаемого гликоля в значительной степени зависит от температуры

реакции. При температуре реакции в 20—25° выход понижается как вследствие увлечения части кетона током ацетилена, так и вследствие образования продуктов конденсации. Качество и количество едкого кали также имеет большое значение. Оно должно быть сухим и мелко измельченным. Наилучшее отношение—три молекулы едкого кали на одну молекулу кетона; при этом продукт реакции получается чистым и с высоким выходом. Благоприятное действие избытка едкого кали может быть объяснено тем, что в этом случае взаимодействие кетона с ацетиленом происходит значительно быстрее, благодаря чему продукты конденсации кетона почти не образуются. Однако весьма возможно, что это связано также и с недостаточной измельченностью порошка едкого кали.

Далее была проверена возможность синтеза ацетиленовых γ гликолей в других растворителях.

Оказалось, что эфир можно заменить толуолом, бензолом и хлорбензолом (при этом заметно частичное осмоление кетона); в этих растворителях реакцию можно вести также и при нагревании до 40—50°. Было замечено также, что замена абсолютного эфира эфиром, высушенным над хлористым кальцием, заметно не отражается на выходе гликоля.

Изложенный выше метод использовался нами для конденсации ацетилена со следующими кетонами: ацетон, метилэтилкетон, метилпропилкетон, метилгексилкетон, диэтилкетон, циклогексанон, *о*-, *п*- и *р*-метилциклогексаноны, ацетофенон, *р*-метилацетофенон и бензофенон.

На примере ацетона⁵ нами было показано, что ацетиленовые γ гликоли получаются с хорошим выходом также и в том случае, когда первую стадию реакции (пропускание ацетилена) проводим в условиях синтеза метилбутинола (при охлаждении льдом и пропускании сильного тока ацетилена), а затем, после прекращения пропускания ацетилена, прибавляем новую порцию кетона и оставляем реакционную смесь стоять несколько часов. Иначе говоря, в этом случае синтезируется метилбутинол по Фаворскому, с той лишь разницей, что после его образования реакционная смесь не подвергается гидролизу, а к ней приливается вторая порция кетона.

Этот способ проведения реакции был использован нами для получения ацетиленовых γ гликолей несимметричного строения⁶.

Несимметричные ацетиленовые γ гликоли впервые были синтезированы Ю. С. Залькиндом⁷ взаимодействием смеси двух кетонов с дибромдимагний-ацетиленом. При этом наряду с гликолем несимметричного строения во всех случаях образуются также и два гликоля симметричного строения.

Избежать образования последних удалось Marvel-ю и его сотрудникам⁸; ими был синтезирован 1-оксициклогексил-1-оксицикло-

пентилацетилен взаимодействием магниевое производного 1-оксикicloгексилацетилена с цикlopентанoном.

Этим же методом В. К. Тетерин и А. П. Иванов⁹ синтезировали несколько ацетиленовых γ гликолей несимметричного строения. Получение несимметричных ацетиленовых γ гликолей взаимодействием ацетилена с ацетоном и дальнейшим прибавлением к продукту реакции другого кетона приводит, как показали наши опыты⁶, к довольно хорошим результатам.

Недостатком этого метода является то обстоятельство, что наряду с несимметричным ацетиленовым гликолем неизбежно образуется также и некоторое количество симметричного ацетиленового гликоля первого кетона (в моих опытах ацетона). Поэтому для получения чистого гликоля в дальнейших опытах первая стадия реакции отделялась от второй¹⁰; метилбутинол, образующийся в первой стадии реакции, извлекался из реакционной смеси и затем в присутствии порошкообразного едкого кали вводился в реакцию с различными кетонами.

Следует отметить, что и в этих условиях в некоторых случаях наряду с несимметричными образуются также в небольших количествах и симметричные гликоли.

Так, в результате взаимодействия метилбутинола с ацетофеноном наряду с 2-метил-5-фенилгексин-3-дионом-2,5 образуется немного 2,5-диметилгексин-3-диола-2,5.

При реакции метилбутинола с бензофеноном кроме несимметричного диметилдифенилбутиндиола был получен также и тетрафенилбутиндиол.

Образование симметричных гликолей при этих реакциях может быть объяснено следующим образом: щелочное расщепление метилбутинола, легко происходящее в водной среде, имеет место также и в эфирной среде. Образующийся при этом ацетон может конденсироваться с метилбутинолом в диметилгексиндиол, а ацетилен со вторым кетоном—в соответствующий ацетиленовый гликоль.

В тех случаях, когда скорость конденсации второго кетона с метилбутинолом велика, образуется только несимметричный гликоль. Когда же скорость этой реакции по сравнению со скоростями побочных реакций расщепления метилбутинола и образования симметричных гликолей не велика, образуются также некоторые количества симметричных гликолей. Способность метилбутинола подвергаться щелочному расщеплению в эфирной среде была подтверждена опытом. При стоянии смеси эфирного раствора метилбутинола с едким кали в течение двух суток образовалось 60% диметилгексиндиола.

Этим путем нами синтезированы несимметричные ацетиленовые γ гликоли:

1. Из метилбутинола и следующих кетонов: метилэтилкетон,

метилпропилкетон, диэтилкетон, метилгексилкетон, циклогексанон, о-, м- и п-метилциклогексаноны, ацетофенон, р-метилацетофенон и бензофенон.

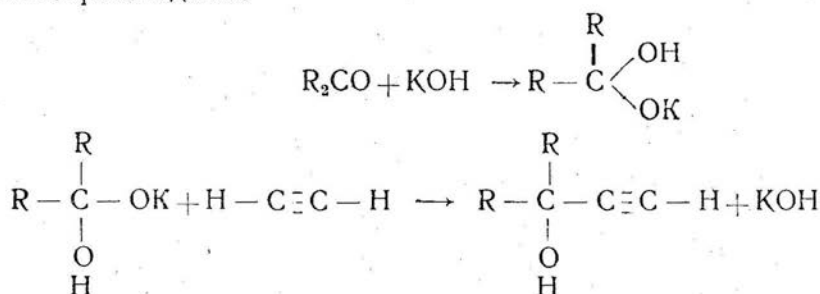
2. Из 3-метилпентин-1-ола-3 с диэтилкетонем и циклогексанонем,
3. 3-этилпентин-1-ола-3 с циклогексанонем.

Гликоли образуются с выходом до 90—95% теоретического.

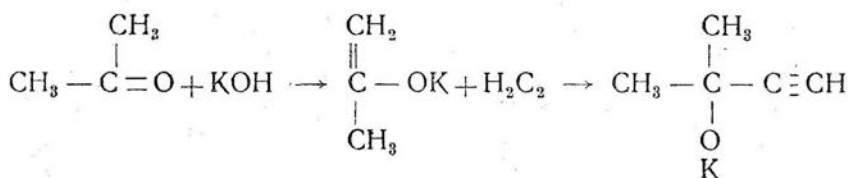
Все эти несимметричные гликоли, за исключением синтезированного Ю. С. Залькиндо́м несимметричного диметилдифенилбутиндио́ла, получены нами впервые.

Строение синтезированных гликолей вытекает из способа их получения. Результаты определения молекулярных весов и количества гидроксильных групп, а также щелочного расщепления¹¹ гликолей соответствуют теоретическим. При синтезе в некоторых случаях возможно образование стереоизомеров гликолей, однако нами они не отделены.

О роли едкого кали в реакциях присоединения кетонев к ацетилену или его монопроизводным были высказаны два предположения. Согласно А. Е. Фаворскому, едкое кали дает сначала соединение с кетоном, которое затем вступает в реакцию с ацетиленом или его монопроизводным:

Исходя из того, что гексаметилацетон, пентаметилацетон, ацетофенон в присутствии порошкообразного едкого кали не конденсируются с винилацетиленом, И. Н. Назаров¹² приходит к заключению, что необходимым условием этой реакции является способность кетона энолизироваться; при взаимодействии кетона с едким кали образуется энолят калия, реагирующий далее с ацетиленом или его монопроизводным:

Поэтому И. Н. Назаров утверждает, что неэнолизирующиеся ке-

тоны не способны к конденсации с ацетиленом. Этому утверждению однако противоречат результаты некоторых наших синтезов.

Как уже отмечалось выше, из бензофенона, не способного энолизироваться, нами был синтезирован с выходом в 82%, теории тетрафенилбутиндиол.

Из ацетофенона, который согласно И. Н. Назарову не энолизируется, нами был синтезирован диол с выходом до 49% теоретического, между тем как по данным И. Н. Назарова при конденсации ацетофенона с винилацетиленом выход соответствующего спирта не превышает 1% теоретического.

Еще в 1905 г. А. Е. Фаворский получил 1,3-дифенилбутин-1-ол-3, с выходом в 66% теоретического, конденсацией ацетофенона с фенилацетиленом¹² в присутствии порошкообразного едкого кали.

С другой стороны, результат проведенного нами опыта конденсации ацетилена с ацетилацетоном, при обыкновенных условиях уже частью энолизированным, также противоречит утверждению И. Н. Назарова; ацетилацетон был полностью получен обратно.

Это все говорит о том, что способность кетона к энолизации не является необходимым условием этой реакции.

Способы дегидратации ацетиленовых γ гликолей разнообразны. Dupont¹⁴ дегидратирует их нагреванием с разбавленной серной кислотой в атмосфере углекислого газа. Дегидратацию этих гликолей проводят также нагреванием с безводной щавелевой кислотой¹⁵, кислым сернокислым калием¹⁶, пропусканием паров гликоля над нагретой до 300° окисью алюминия¹⁴ и т. д.

Marvel и сотрудники¹⁷, проверив существующие способы дегидратации, нашли, что в большинстве случаев наиболее удобен метод Dupont-a. Но дегидратацию диметилгексиндиола Marvel и сотрудники предпочитают проводить нагреванием его с 60% фосфорной кислотой, при пропускании быстрого тока углекислого газа.

Этот метод не может считаться удовлетворительным как вследствие невысоких выходов, так и сложности операции.

Пленкообразующие свойства диениновых углеводородов делают необходимым разработку простого способа дегидратации ацетиленовых γ гликолей. При исследовании дегидратации диметилгексиндиола нами было замечено, что наиболее удовлетворительные результаты получаются при применении в качестве дегидратирующего средства *p*-толуолсульфокислоты¹⁸. В дальнейшем этот способ дегидратации был распространен нами и на другие ацетиленовые гликоли.

Диениновые углеводороды получают по этому способу чистыми и с высоким выходом (90—95%).

Преимущества этого способа заключаются в том, что не требуется предварительного нагревания с дегидратирующим средством. После прибавления к гликолю небольшого количества *p*-толуолсульфо-

кислоты гликоль подвергается перегонке. Вместе с отщепившейся водой перегоняется и диенин. Углеводород, отделенный от водного слоя и высушенный над хлористым кальцием, получается в совершенно чистом виде. Нами не найдено никаких литературных указаний относительно применения *p*-толуолсульфокислоты для дегидратации ацетиленовых γ гликолей. Только после выполнения настоящей работы я обратила внимание на замечание в одной из работ Marvel-я¹⁹ о том, что *p*-толуолсульфокислота дегидратирует ацетиленовые гликоли хуже серной.

Противоречивость результатов опытов Marvel-я и наших может быть объяснено различными условиями работы; возможно, что действие *p*-толуолсульфокислоты будет иным при применении ее больших количеств или водных растворов. Этим путем нами получены гомологи дивинилацетилена дегидратацией следующих ацетиленовых гликолей:

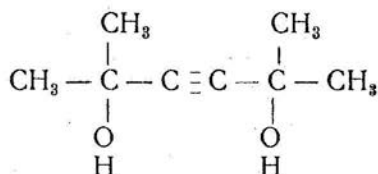
1. 2,5-диметилгексин-3-диола-2,5.
2. 2,5-диметилгептин-3-диола-2,5.
3. 3,6-диметилоктин-4-диола-3,6.
4. 2-метил-5-этилоктин-3-диола-2,5.
5. 3-метил-6-этилоктин-4-диола-3,6.
6. 3,6-диэтилоктин-4-диола-3,6.
7. Оксизопропил-оксициклогексил-ацетилена.
8. Оксизобутил-1-оксициклогексил-ацетилена.
9. 3-этил-1-[1-оксициклогексил]-пентин-1-ола-3.
10. Ди-[1-оксициклогексил]-ацетилена.
11. Оксизопропил-*m*-метилоксициклогексил-ацетилена.

№	Ф о р м у л ы	Точки кипения (670 мм)	Удельные веса	n_D	Выход в %
1	$\begin{array}{c} \text{CH}_3 \quad \text{CH}_3 \\ \quad \\ \text{CH}_2=\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}=\text{CH}_2 \end{array}$	117—122°	0.7863 25°	1.4845 25°	80
2	$\begin{array}{c} \text{CH}_3 \quad \text{CH}_3 \\ \quad \\ \text{CH}_3-\text{CH}=\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}=\text{CH}_2 \end{array}$	141—147°	0.7966 25°	1.4889 25°	78
3	$\begin{array}{c} \text{CH}_3 \quad \text{CH}_3 \\ \quad \\ \text{CH}_3-\text{CH}=\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}=\text{CH}-\text{CH}_3 \end{array}$	167—171°	0.80362 25°	1.4960 25°	84
4	$\begin{array}{c} \text{C}_2\text{H}_5 \quad \text{CH}_3 \\ \quad \\ \text{CH}_3-\text{CH}=\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}=\text{CH}_2 \end{array}$	160—166°	0.7987 24°	1.48,78 24°	86
5	$\begin{array}{c} \text{CH}_3 \quad \text{C}_2\text{H}_5 \\ \quad \\ \text{CH}_3-\text{CH}=\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}=\text{CH}-\text{CH}_3 \end{array}$	173—182°	0.8072 24°	1.4939 24°	93
6	$\begin{array}{c} \text{C}_2\text{H}_5 \quad \text{C}_2\text{H}_5 \\ \quad \\ \text{CH}_3-\text{CH}=\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}=\text{CH}-\text{CH}_3 \end{array}$	197—198°	0.80997 25°	1.4929 25°	95

Ф о р м у л ы	Точки кипения	Удельн. веса	n_D	Выход в %
	175—180° (28 мм)	0.9557 24°	1.557 24°	80
	100—105° (27 мм)	0.8893 24°	1.5278 24°	70
	126—132° (27 мм)	0.8952 24°	1.5237 24°	87
	132—135° (26 мм)	0.8862 20°	1.5263 20°	88

Экспериментальная часть

I. 2,5-диметилгексин-3-диол-2,5

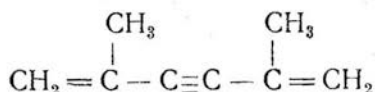

Синтез. В реакцию было взято 60 г едкого кали, 150 мл эфира и 20 г ацетона. При пропускании ацетиленовая реакция смесь постоянно перемешивалась и охлаждалась водопроводной водой (13—15°). В течение 40 минут было пропущено 5 л сухого ацетилена. Набухшее вначале содержимое колбы к концу опыта стало жидким. После прекращения пропускания ацетилена реакционная смесь была оставлена на 2 ч. 30 м., а затем подвергнута гидролизу. Эфирный слой был отделен от водного, нейтрализован углекислым газом и высушен над хлористым кальцием. После отгонки эфира остаток был подвергнут перегонке. Были собраны следующие фракции:

50—70° . . . 1,8 г, 95—110° 0,56 г,
70—95° . . . 0,61 „ 195—200° 18,33 „

В перегонной колбе осталось 0,58 г быстро закристаллизовавшегося, но загрязненного диола. Фракция 196—200° (670 мм) представляла чистый диол с т. пл. 94°. Выход диола 76,6% теоретического. Низкокипящие фракции с аммиачным раствором окиси серебра давали белый осадок, что указывало на содержание в них метилбутинола.

Дегидратация в диметилдивинилацетилен

В небольшой вюрцевской колбе на песочной бане подвергалось нагреванию и перегонке 16,05 г диметилгексиндиола, смешанного с 0,2 г *p*-толуолсульфокислоты. Перегон состоял из двух слоев: нижний—вода, верхний—углеводород. Воды в перегоне—3,2 г, углеводорода—9,55 г. Выход углеводорода—80% теорин.

Закристаллизовавшийся в реакционной колбе остаток—3,9 г состоял главным образом из диметилгексиндиола. Углеводород был высушен над хлористым кальцием и перегнан. Были собраны следующие фракции:

117—122° . . . 7,9 г, n_D^{25} —1,4845; d_4^{25} 0,7863.

122—130° . . . 0,8 г, n_D^{25} —1,4773.

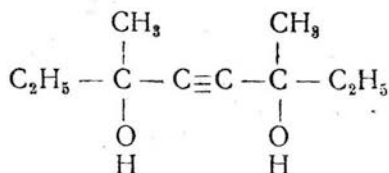
Найдено: MR_D 38.605.

C_8H_{10} $|_{=2}^{=1}$. Вычислено: 36.208.

Остаток в колбе 0,6 г. Толстый слой углеводорода при стоянии на воздухе, сморщиваясь, медленно затвердевает. При нанесении предварительно нагретого 50% раствора углеводорода в хлорбензоле тонким слоем на стеклянную или металлическую поверхность образуется гладкая, прозрачная, но хрупкая пленка. При хранении в запаянном сосуде, в течение долгого времени, углеводород не изменяется.

Углеводород этот был получен Dupont-ом²⁰ взаимодействием едкого кали с 2,5-дибром-2,5-диметилгексин-3, а также дегидратацией 2,5-диметилгексин-3-диола-2,5 нагреванием с разбавленной серной кислотой. Жидкость, перегоняющаяся при 32° (17 мм) и 123—124° при нормальном давлении. d_{15}^0 0.7898, n_D —1.4859. Легко твердеет на воздухе и при нагревании.

2. 3,6-диметилоктин-4-диол-3,6

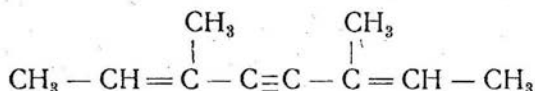

Синтез. В реакцию было взято 28 г едкого кали, 100 мл эфира и 10 г метилэтилкетона. При охлаждении водой через смесь в течение 40 минут было пропущено 4 литра ацетилена. Реакционная смесь не загустела. Гидролиз был произведен через сутки. При разгонке продукта реакции собраны следующие фракции:

60—115°	0,68 г;	215—220°	7,5 г,
115—140°	0,9 "	остаток	0,4 "

Фракция 215—220° (670 мм) полностью закристаллизовалась. Полученные кристаллы плавятся при 54—55° (3,6 диметилноктин-4-диол-3,6). Выход диола 64,6% теории. Фракция 115—140° содержит 3-метилпентин-1-ол-3; с аммиачным раствором окиси серебра образует белый осадок.

Дегидратация в 3,6-диметилноктадиен-2,6-ин-4

В реакцию было взято 10,03 г 3,6-диметилноктин-4-диола-3,6 и 0,12 г р-толуолсульфокислоты. В приемнике было собрано 2,03 г воды и 6,32 г углеводорода (83,6% теории). Остаток в колбе 1,15 г. Углеводород был высушен над хлористым кальцием и перегнан.

167—171° 5,4 г, n_D^{25} 1,496; d_4^{25} 0,80362.

Остаток в колбе 0,62 г, n_D^{25} 1,5029.

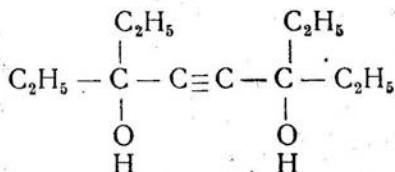
Найдено: MR_D 48,647.

$C_{10}H_{14}$ $|\overline{=}_2|\overline{=}_1$. Вычислено: MR_D 45,44.

Подобно диметилдивинилацетилену, при хранении в запаянном сосуде не изменяется, а на воздухе образует пленку. Теми же свойствами обладают и все описанные дальше диениновые углеводороды.

Этот углеводород также получен Dupont-ом²⁰ дегидратацией симметричного диметилдиэтилбутиндиола нагреванием с 20% серной кислотой. Точка кипения 170°, плавится при —45°; d^{22} 0,8071; n_D 1,4977. Твердеет на воздухе.

3. 3,6-диэтилноктин-4-диол-3,6

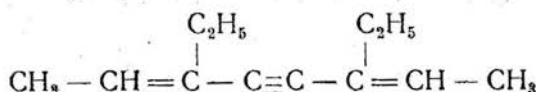
Синтез: Было взято 20 г едкого кали, 100 мл эфира и 9 г диэтилкетона. Реакционная колба охлаждалась водой. Ацетилен пропусклся в течение одного часа. Реакционная смесь слегка загустела и приняла желтый цвет.

Смесь была подвергнута гидролизу через сутки. При разгонке продукта реакции получены следующие фракции:

128—150° . . . 2,2 г. 235—238° 6,7 г.

Остаток в реакционной колбе 0,5 г закристаллизовался. Фракция 235—238°—чистый диол с т. пл. 78°. Выход 65% теории. Фракция 128—150° содержит 3-этилпентин-1-ол-3; с аммиачным раствором окиси серебра дает белый осадок.

Дегидратация в диэтилоктадиенин

Было взято 10,19 г тетраэтилбутиндиола и 0,1 г *p*-толуолсульфокислоты. В приемнике было собрано 9,7 г вещества; из них 1,75 г воды и 7,95 г углеводорода, что составляет 65,3% теории. Остаток в колбе 0,4 г. Углеводород был высушен над хлористым кальцием и перегнан. Получены следующие фракции:

195—197° 0,3 г, n_D^{25} 1,490.
197—199° 6,9 г, n_D^{25} 1,4929; d_4^{25} 0,80997.

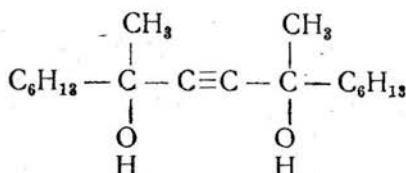
Найдено: MR_D 58.24

$\text{C}_{12}\text{H}_{18}$ $\left[\frac{2}{2} \right]_1$. Вычислено: MR_D 54.68.

В колбе осталось 0,45 г вещества.

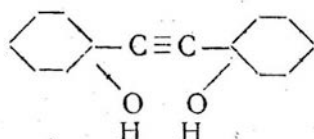
Углеводород этот был получен Marvel-ем и его сотрудниками¹⁷ дегидратацией диола методом Dupont-a²⁰. Выход 75—85% менее склонен к полимеризации; точка кипения 80—81° (5 мм); n_D^{20} 1.4965; d_4^{20} 0,8196.

4. 7,10-диметилгексадецин-8-диол-7,10

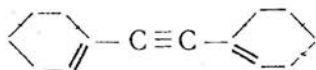
Синтез: В реакцию было взято 15 г едкого кали, 75 мл эфира и 9 г метилгексилкетона. Реакционная колба охлаждалась водой. Ацетилен пропускался в течение часа. Содержимое колбы слегка пожелтело, но консистенция его не изменилась. Гидролиз был проведен через сутки. Получено 6,5 г чистого кристаллического диола с т. пл. 89°. Выход гликоля 65% теории. Обратнo получено 1,3 г метилгексилкетона.

5. Ди[*l*-оксициклогексил]-ацетилен

Синтез: Через реакционную смесь, состоящую из 20 г едкого кали, 70 мл эфира и 9, 8 г циклогексанона, в течение 40 минут было пропущено 4 литра ацетилена. Содержимое колбы к концу пропускания ацетилена сильно затвердело и окрасилось в светложелтый цвет. Гидролизу было подвергнуто через сутки. После отгонки эфира остаток закристаллизовался. Получено 5,8 г чистого, промытого эфиром диола с. т. пл. 110° . Фильтрат был перегнан в вакууме. Фракция $82-83^{\circ}$ (26 мм)—2,3 г представляла ацетиленовый спирт. Оставшееся в колбе вещество—2,6 г полностью закристаллизовалось. Чистого диола было получено всего 8,2 г, т. е. 73,9% теории.

Дегидратация в дициклогексенилацетилен

Было взято 12,48 г ди[1-оксициклогексил]-ацетилена и 0,2 г р-толуолсульфокислоты. Реакция проводилась в вакууме (28 мм). Приемник охлаждался только водой. Собрано было 9,7 г вещества, из них 0,87 г воды. В колбе осталось всего 1,5 г вещества (заполимеризовавшийся углеводород).

Углеводородный слой отгона содержал также и небольшое количество—0,6 г диола, выпавшего в виде кристаллов, остальные—8,2 г диенина. Выход 80% теории. Часть диенина была высушена и перегнана в вакууме.

Фракция $175-180^{\circ}$ —5 г, n_D^{25} 1.557; d_4^{24} 0,9557.

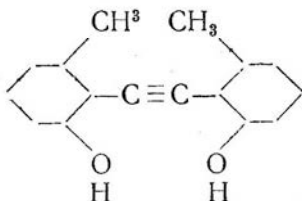
Найдено: MR_D 62.603.

$C_{14}H_{18}$ $\left[\begin{array}{c} \text{---} \\ \text{---} \end{array} \right]_2 \text{---}$. Вычислено: MR_D 59.51.

В колбе Вюрца осталось 0,55 г вещества.

Углеводород этот был получен Marvel-ем и его сотрудниками⁸ дегидратацией диола 40% серной кислотой. Точка кипения $126-128^{\circ}$ (3 мм), n_D^{20} 1.5520; d_4^{20} 0,9934.

6. Ди-о-метилоксициклогексилацетилен

В реакцию было взято 10 г едкого кали, 50 мл эфира и 6 г о-метилциклогексанона. Колба охлаждалась водопроводной водой ($13-15^{\circ}$). В течение 40 минут было пропущено 2,5 литра ацетилена.

Реакционная смесь слегка пожелтела, но не загустела. Гидролизу было подвергнуто через сутки. После отгонки эфира остаток

полностью закристаллизовался. Чтобы отделить диол от ацетиленового спирта и невошедшего в реакцию кетона, продукт реакции разогнан в вакууме.

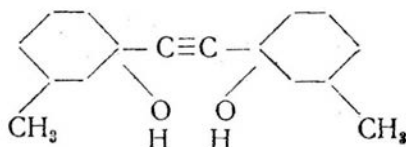
Фракция $80^{\circ}\text{--}90^{\circ}$ (25 мм)—1,2 г закристаллизовалась, т. пл. $55\text{--}56^{\circ}$. Это—о-метилоксициклогексил-ацетилен; с аммиачным раствором окиси серебра дает белый осадок. Оставшийся в перегонной колбе диол, перекристаллизованный из спирта, плавился при 122° . Чистого диола получено 4,1 г, т. е. 62% теории. Гликоль этот был получен впервые Norman Burkhardt и Nathan C. Hindley²¹. Многократной кристаллизацией ими был отделен в чистом виде один из возможных стереоизомеров с т. пл. 149° . В нашем случае гликоль после однократной кристаллизации из бензина плавился при $122\text{--}124^{\circ}$. Изомеры нами не были отделены друг от друга.

Определение активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,09365 г вещ.: CH_4 18,3 мл (5° , 760 мм).

$\text{C}_{16}\text{H}_{24}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 17,78 мл.

7. Ди-*m*-метилоксициклогексил-ацетилен

Через смесь, состоящую из 9 г едкого кали, 50 мл эфира и 5,6 г мета-метилциклогексанона, охлаждаемую водой, в течение 40 минут было пропущено 2,5 литра ацетилена. Содержимое колбы не загустело, но окрасилось в лимонный цвет. Гидролиз был проведен через сутки. Чистого диола, плавящегося при $105\text{--}106^{\circ}$, получено 4,5 г. Выход—72% теории. Кроме того получено около 0,5 г ацетиленового спирта; с аммиачным раствором окиси серебра дает белый осадок. Гликоль этот описан Иоичем²², с т. пл. $83\text{--}85^{\circ}$.

Определение молекулярного веса и количества гидроксильных групп полученного нами вещества:

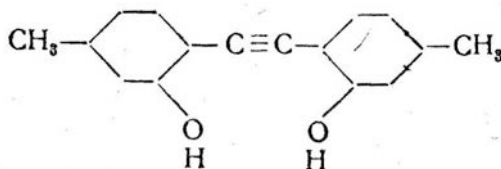
0,0631 г вещ.: 0,2911 г камфоры; Δt 37° .

Найдено: М 234,4. $\text{C}_{16}\text{H}_{26}\text{O}_2$. Вычислено: М 250.

0,0841 г вещ.: CH_4 17,2 мл (0° 760 мм).

$\text{C}_{16}\text{H}_{24}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 15,06 мл.

8. Ди-*p*-метилоксициклогексил-ацетилен

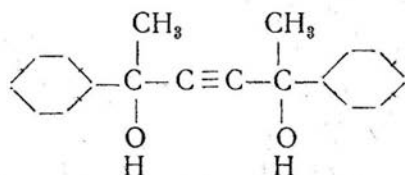
Было взято 9 г едкого кали, 50 мл эфира и 5,6 г р-метилциклогексанона. В течение 30 минут через реакционную смесь пропущено 2 литра ацетилен. Содержимое колбы вначале загустело, но при стоянии снова стало жидким. Гидролиз был проведен через сутки. Чистого диола получено 4,4 г, что составляет 70% теоретического выхода.

Кристаллы плавятся при 150°. Получено также 0,7 г вещества, перегоняющегося при 75° (24 мм); с аммиачным раствором окиси серебра дает белый осадок, что указывает на содержание ацетиленового спирта. Вышеописанный диол впервые получили Н. Rupe и Fr. Kuenz²³ в качестве побочного продукта при синтезе р-метилоксициклогексил-ацетилен, взаимодействием ацетилен с р-метилциклогексаном в присутствии амида натрия. По данным вышеназванных авторов, диол этот плавится при 155°.

Результаты определения количества активного водорода, по Чу-гаеву-Церевитинову, в полученном нами диоле. 0,11395 г вещ.: CH_4 21,2 мл (0°/760 мм).

$\text{C}_{16}\text{H}_{24}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 20,6 мл.

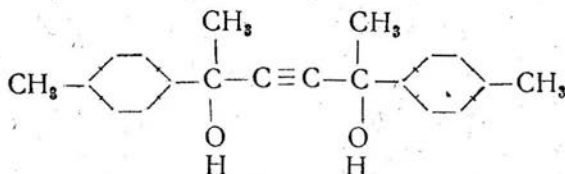
9. 2,5-дифенилгексин-3-диол-2,5

В реакцию было взято 15 г едкого кали, 100 мл эфира и 10 г ацетофенона. Реакционная колба охлаждалась водой. В течение 3-х суток через реакционную смесь ежедневно в продолжение 6-ти часов пропускался медленный ток ацетилен. Содержимое колбы приняло темнокоричневую окраску, но не загустело. Гидролиз был произведен на 4-ые сутки. Эфирный слой был нейтрализован углекислым газом и высушен над хлористым кальцием.

После отгонки эфира остаток закристаллизовался. Было получено 5,5 г чистого перекристаллизованного вещества, что составляет 50% теоретического выхода. Т. пл. кристаллов 158—162°.

10. 2,5-ди[р-толил]-гексин-3-диол-2,5

Через реакционную смесь, состоящую из 9 г едкого кали, 70 мл эфира и 6,7 г р-мтилацетофенона, в течение 50 минут было пропу-

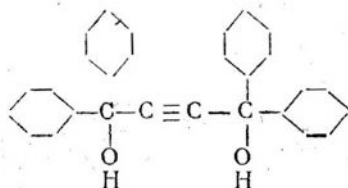
щено 3,5 литра ацетилена. Содержимое колбы не загустело, приняло темную окраску. Гидролиз был проведен через сутки. Получено 3,3 г кристаллического вещества. Диол, перекристаллизованный из метилового спирта, плавится при 120° . Выход диола 45% теории. Диол этот получен нами впервые.

Определение молекулярного веса по Расту:

0,0171 г вещ.: 0,1244 г камфоры; Δt $19,5^{\circ}$.

Найдено: М 282. $C_{26}H_{22}O_2$. Вычислено: М 294.

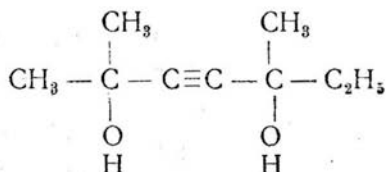
11. Тетрафенилбутиндиол

Было взято в реакцию 10 г едкого кали, 75 мл эфира и 4,8 г бензофенона. В течение 4-х суток через реакционную смесь пропустился очень медленный ток сухого ацетилена.

Время от времени взамен эфира, уносимого током ацетилена, приливали новые порции (10—15 мл) эфира. На пятые сутки реакционная смесь была подвергнута гидролизу. По отгонке эфира остаток полностью закристаллизовался. Перекристаллизацией из хлороформа получено 4,2 г совершенно чистого диола с т. пл. 192° . Выход диола 82% теоретического. Наряду с диолом получено также небольшое количество ацетиленового спирта, дифенилпропинола; с аммиачным раствором окиси серебра дает белый осадок, с каплей концентрированной серной кислоты—красивый зеленый цвет²⁴, без переходов.

12. 2,5-диметилгэнтин-3-диол-2,5

Синтез: В реакционную смесь, состоящую из 30 г порошкообразного едкого кали, 100 мл эфира и 10 г метилэтилкетона, охлаждаемую льдом, постепенно в течение 2-х часов прилито 10 г метилбутинола, растворенного в 50 мл эфира. Реакционная смесь набухла и стала твердой. Гидролиз был проведен через трое суток. Эфирный слой был отделен, нейтрализован углекислым газом и высушен. После отгонки эфира остаток разогнан.

Собраны были следующие фракции:

1. 70—95° . . . 2,05 г.	3. 210—211° 10 г.
2. 95—210° . . . 0,5 г.	4. 211—212° 6,9 г.

В перегонной колбе осталось 0,45 г вещества. Последние две фракции полностью закристаллизовались. Выход диола, считая на взятое количество метилбутинола, 91% теории. Кристаллы плавятся при температуре 44—45°.

n_D^{44} 1,452; d_4^{44} 0,9326.

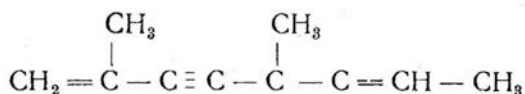
Найдено: MR_D 45,09.

$C_9H_{14}(OH)_{21} | \equiv 1$. Вычислено: MR_D 44,8.

Определение активного водорода по Чугаеву-Церевитинову: 0,1085 г вещ.: CH_4 32,1 мл (0° 760 мм).

$C_9H_{14}(OH)_2$. Вычислено: CH_4 31,15 мл.

Дегидратация в 2,5 диметилгептадиен-1,5-ин-3

Взято было в реакцию 11,22 г диметилгептиндиола и 0,15 г р-толуолсульфокислоты. В приемнике собрано было 2,3 г воды и 6,75 углеводорода, что составляет 78% теории. В реакционной колбе осталось 2 г вещества. Углеводород был высушен и перегнан. Собраны следующие фракции:

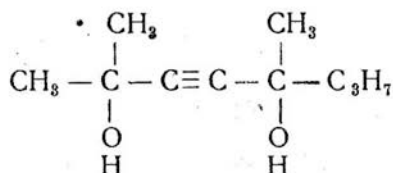
141—147° . . . 5,4 г, n_D^{24} 1,4889; d_4^{24} 0,79658.

147—155° . . . 0,7 „ n_D^{24} 1,4880.

Найдено: MR_D 43,203.

$C_9H_{12} | \equiv 2 | \equiv 1$. Вычислено: MR_D 40,826.

13. 2,5-диметиллоктин-3-диола-2,5

К реакционной смеси, состоящей из 25 г. едкого кали, 100 мл эфира и 8 г метилпропилкетона, охлаждаемой льдом, при постоянном перемешивании прилито 8 г метилпропилкетона в 50 мл эфира.

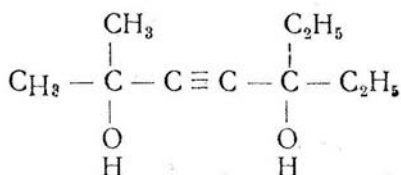
Гидролизу было подвергнуто через двое суток. При перегонке реакционного продукта получено 11 г вязкой сиропообразной, светло-кремового цвета жидкости с т. к. 225—228° (670 мм).

Результаты определения количества активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,1173 г вещества: CH_4 32,4 мл (0° 760 мм).

$\text{C}_{10}\text{H}_{16}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 30,9 мл.

14. 2-метил-5-этилгептин-3-диол-2,5

К реакционной смеси, состоящей из 30 г едкого кали, 100 мл эфира и 10 г диэтилкетона, охлаждаемого льдом, в течение 2-х часов прибавлено 10 г метилбутинола. Содержимое колбы набухло, но не затвердело. Гидролиз—через двое суток. Получено 13,5 г вещества с. т. пл. 40° и перегоняющегося при $220\text{--}224^\circ$ (670 мм).

Выход 67,5% теоретического.

Определение активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,1506 г вещества: CH_4 41,09 мл (0° 760 мм).

$\text{C}_{10}\text{H}_{16}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 39,68 мл.

Дегидратация в 2-метил-5-этил-гептадиен-1,5-ин-3

В маленькой колбе Вюрца было подвергнуто перегонке 11,18 г диола с 0,1 г р-толуолсульфокислоты. В приемнике было собрано 2,13 г воды и 7,6 г углеводорода, что составляет 86% теоретического выхода. В колбе осталось 1,3 г вещества. Углеводород был высушен и перегнан.

158—164° 4,8 г, n_D^{24} 1.4878; d_4^{24} 0,7987.

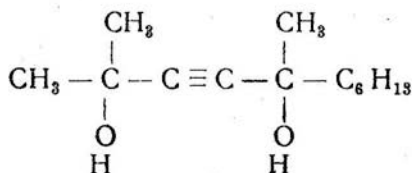
164—171° 1,7 г.

Осталось в колбе 0,7 г.

Найдено MR_D 48.29.

$\text{C}_{10}\text{H}_{14}|\text{=}_2|\text{=}_1$. Вычислено MR_D 45.44.

15. 2,5 диметилундецин-2-диол-2,5

К охлаждаемой льдом реакционной смеси, состоящей из 19 г едкого кали, 100 мл эфира и 10 г метилгексилкетона, при постоян-

ном перемешивании в течение двух часов было прибавлено 7 г метилбутинола. Гидролиз был проведен через трое суток. Получено было 9,8 г бесцветной вязкой жидкости, перегоняющейся при 170—172° (25 мм). Пока что не удалось кристаллизовать.

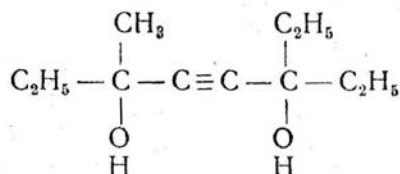
Определение количества активного водорода:

0,1015 г вещества: CH_4 22,3 мл (0°, 760 мм).

$\text{C}_{13}\text{H}_{22}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 21,45 мл.

Выход диола 60% теории.

16. 3-метил-6-этилоктин-4-диол-3,6

Синтез: В реакционную смесь, состоящую из 13,5 г едкого кали, 60 мл эфира и 6 г диэтилкетона, при охлаждении водопроводной водой прилито 6 г 3-метилпентин-1-ола-3. При стоянии реакционная смесь слегка загустела. Гидролизу было подвергнуто через сутки. После отгонки эфира реакционный продукт был разогнан. Получены следующие фракции:

90—122° . . . 2,25 г, 233—234° 0,7 г,

230—233° . . . 7,2 г, осталось в колбе 0,4 г.

Фракции 230—234° полностью закристаллизовались. Выход диола 65% теории. Перекристаллизованный из легкого бензина диол плавится при 60°.

0,1712 г вещ.; 0,4490 г CO_2 ; 0,1716 г H_2O .

Найдено %: С 71,52; Н 11,13;

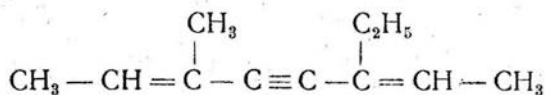
$\text{C}_{11}\text{H}_{20}\text{O}_2$. Вычислено %: С 71,67; Н 10,94.

Определение количества активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,1208 г вещ.: CH_4 31,1 мл (0°, 760 мм).

$\text{C}_{11}\text{H}_{18}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 29,4 мл.

Дегидратация в 3-метил-6-этилоктадиен-2,6-ин-4

Было взято 9,63 г диола и 0,08 г р-толуолсульфокислоты. В приемнике собрано было 1,6 г воды и 7,2 г углеводорода, последний составляет 92,9% теории. Углеводород был высушен над хлористым кальцием и без перегонки были определены удельный вес и рефракция.

n_D^{24} 1.4931; d_4^{24} 0,80859.

Найдено: MR_D 53,2.

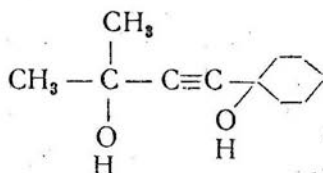
Затем углеводород был перегнан.

176—183° . . . 5,3 г, n_D^{24} 1.4939; d_4^{24} 0,8072.

183—185° . . . 0,6 г.

Найдено: MR_D 53.35. $C_{11}H_{16}|_2|_{\equiv 1}$. Вычислено: 50,072.

17. Оксизопропил-оксициклогексил-ацетилен

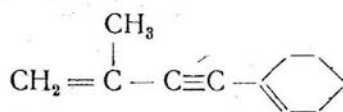
Синтез: В реакционную смесь, содержащую 30 г едкого кали, 100 мл эфира и 11 г циклогексанона, охлаждаемую льдом, прилито 10,8 г метилбутинола, растворенного в 100 мл эфира. Реакционная смесь стала твердой. Гидролиз через двое суток. После отгонки эфира реакционный продукт закристаллизовался. Чистого перекристаллизованного диола, с т. пл. 98°, получено 19,6 г, т. е. 96,8% теоретического выхода.

Определение количества активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,0785 г вещ.: CH_4 19,8 мл (0°, 760 мм).

$C_{11}H_{16}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 19,2 мл.

Дегидратация в изопропенил-циклогексенил-ацетилен

Для дегидратации было взято 12,41 г диола и прибавлено 0,12 г *p*-толуолсульфокислоты. Реакция проводилась в вакууме, в токе углекислого газа.

В приемнике, охлаждаемом льдом, собрано 2,1 г воды и 6,6 г углеводорода. В вюрчике осталось 3,6 г загустевшего вязкого вещества (полимер углеводорода).

Углеводород, высушенный над хлористым кальцием, был перегнан в вакууме.

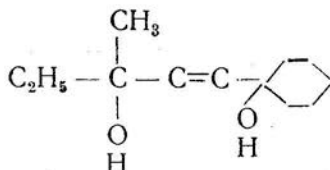
100—105° (27 мм) 5,4 г, n_D^{24} 1.5279; d_4^{24} 0,8893.

Осталось в колбе 0,3 г.

Найдено: MR_D 50, 55.

$C_{11}H_{14}|_2|_{\equiv 1}$. Вычислено: MR_D 47,86.

18. Оксизобутил-оксициклогексил-ацетилен

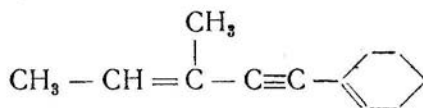
Синтез: К реакционной смеси, состоящей из 15 г едкого кали, 60 мл эфира и 7,3 г циклогексанона, в течение 25 минут при охлаждении водопроводной водой, прилито 7,3 г 3-метилпентин-1-ола-3. Реакционная смесь стала твердой; чтоб иметь возможность перемешивать, было прилито еще 50 мл эфира. При стоянии опять затвердела. Гидролизу подвергнуто через сутки. После отгонки эфира и невошедших в реакцию спирта и кетона осталось 13,5 г вещества. Выход чистого диола составляет 90% теоретического.

0,1854 г вещ.: 0,4982 г CO_2 ; 0,1687 г H_2O .

Найдено %: С 73,24; Н 10,10.

$\text{C}_{12}\text{H}_{20}\text{O}_2$. Вычислено %: С 73,47; Н 10,20.

Дегидратация в 3-метил-1-циклогексенил-пентен-3-ин-1.

Было взято 7,73 г диола и 0,07 г р-толуолсульфокислоты. Реакция проводилась в вакууме (18 мм) в токе углекислого газа. Приемник не охлаждался.

В приемнике собрано 5,2 г углеводорода и 0,6 г воды. Остаток 0,8 г. Углеводород был высушен над хлористым кальцием и перегнан в вакууме.

Собраны следующие фракции:

126—232° . . . 3,9 г, n_D^{24} 1,5237; d_4^{24} 0,8952.

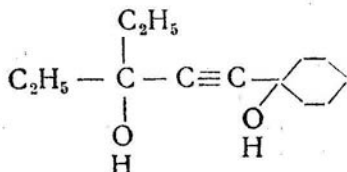
132—134° . . . 0,2 г, n_D^{24} 1,5230.

Осталось в колбе 0,8 г.

Найдено: MR_D 54. 65.

$\text{C}_{12}\text{H}_{16}$. Вычислено: MR_D 52.48.

19. 3-этил-1[1-оксициклогексил-пентин-1-ол-3

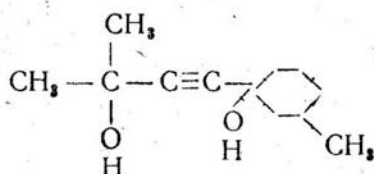
Фракция 142--145° (11 мм) 11,2 г закристаллизовалась; т. пл. 60--61°.

0,1852 г вещ.: 0,4996 г CO_2 ; 0,1658 г H_2O .

Найдено %: С 73,54; Н 9,95.

$\text{C}_{12}\text{H}_{20}\text{O}_2$. Вычислено %: С 73,41; Н 10,23.

21. Оксиизопропил-*m*-метилоксициклогексил-ацетилен

Синтез: К смеси, состоящей из 18 г едкого кали, 100 мл эфира и 12 г *m*-метилциклогексанона, прилито в течение 30 минут 10 г метилбутинола. Содержимое колбы затвердело. Гидролизу было подвергнуто через двое суток.

После отгонки эфира оставшийся продукт был подвергнут разгонке в вакууме. Собраны следующие фракции:

до 90° 1 г.

$158-164^\circ$. . . (28 мм) . . . 18,1 г.

Осталось в колбе 0,45 г.

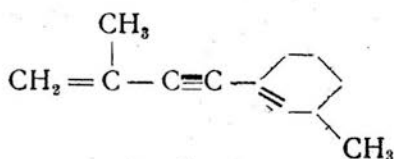
Диол представляет бесцветную, очень густую жидкость, которую пока что не удалось кристаллизовать. Выход 86% теоретического, считая на взятое количество *m*-метилциклогексанона.

0,1642 г вещ.: 0,4402 г CO_2 ; 0,1570 г H_2O .

Найдено %: С 73,11; Н 10,62.

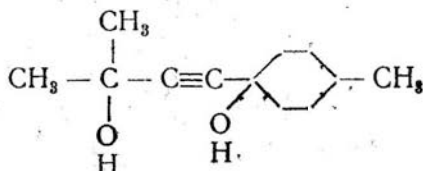
$\text{C}_{12}\text{H}_{20}\text{O}_2$. Вычислено %: С 73,41; Н 10,28.

Дегидратация в 1-изопропенил-2-*m*-метилциклогексенил-ацетилен

Было взято 5,7 г диола и 0,05 г *p*-толуолсульфокислоты. В приемнике собрано 1,21 г вещества, из них: 0,9 г воды и 0,3 г углеводорода. В приемнике осталось 4,25 г затвердевшей, прозрачной стекловидной массы (полимер углеводорода).

22. Оксиизопропил-*p*-метилоксициклогексил-ацетилен

В реакционную смесь, состоящую из 25 г едкого кали, 100 мл эфира и 11 г р-метилциклогексанона, прилито при охлаждении льдом 8 г метилбутинола, растворенного в 50 мл эфира. Гидролизу подвергнуто через двое суток.

После отгонки эфира остаток разогнан в вакууме.

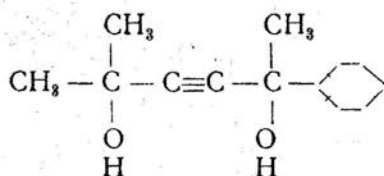
Получено 12,6 г диола в виде бесцветной, очень густой жидкости, перегоняющейся при 130—132° (22 мм). Выход диола составляет 66% теоретического.

Результат определения активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,1120 г вещ.: CH_4 26,3 мл (0°, 760 мм).

$\text{C}_{12}\text{H}_{18}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 25,6 мл.

23. 2-метил-5-фенилгексин-3-диол-2,5

Синтез: В смесь, содержащую 15 г едкого кали, 100 мл эфира и 10 г ацетофенона, при охлаждении льдом прилито 7,5 г метилбутинола, растворенного в 25 мл эфира. Гидролиз проведен через трое суток. Получен 1 г диола, перегоняющегося при 165—168° (5 мм) и плавящегося при 81°.

Этот синтез был проведен также и в среде толуола: реакционная колба, содержащая 20 г едкого кали, 100 мл толуола, 10 г ацетофенона и 7,5 г метилбутинола, при частом встряхивании держалась в нагретой до 40° воде, по 6 часов в сутки.

Гидролизу подвергнуто через трое суток. После отгонки толуола и невошедшего в реакцию ацетофенона (4,2 г) получено 2,6 г диола, перегоняющегося при 175—180° (11 мм); т. пл. кристаллов 81°; выход составляет 15,3% теоретического.

Наряду с несимметричным диолом получен также диметилгексиндиол с т. пл. 94°.

Результат определения молекулярного веса полученного несимметричного диола (по Расту):

0,0476 г вещ.: 0,4487 г камфоры; Δt 21°

Найдено: М 202.

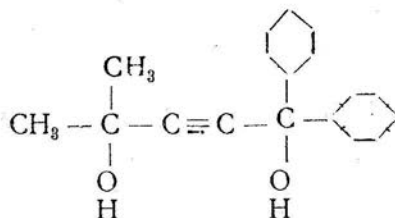
$\text{C}_{13}\text{H}_{16}\text{O}_2$. Вычислено: М 204.

Результат определения количества активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,0490 г вещ.: CH_4 12,2 мл (0°, 760 мм).

$\text{C}_{13}\text{H}_{14}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 10,76 мл.

24. 1,1-диметил-4,4-дифенилбутиндиол

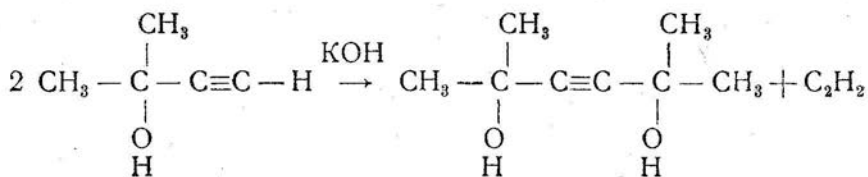
Синтез: Было смешано 16 г едкого кали, 100 мл эфира, 4,6 г бензофенона и 6,8 г метилбутинола. Реакция проводилась без охлаждения, при комнатной температуре. Гидролизу подвергнуто через трое суток. После отгонки эфира и невошедшего в реакцию метилбутинола к остатку прибавлен хлороформ. После многократной перекристаллизации получено 3,3 г кристаллов с т. пл. 115° и 0,9 г кристаллов с т. пл. 192°, последний является симметричным ацетиленовым диолом бензофенона, т. к. в смеси с тетрафенилбутиндиолом плавится также при 192°, первое же вещество как по точке плавления (115°), так и по результатам определения количества гидроксильных групп соответствует синтезированному Ю. С. Залькиндом⁷ несимметричному диметилдифенилбутиндиолу. Выход составляет 49,5% теоретического.

Результат определения активного водорода по Чугаеву-Церевитинову:

0,0875 г вещ.: CH_4 16 мл (0°,760 мм).

$\text{C}_{18}\text{H}_{16}(\text{OH})_2$. Вычислено: CH_4 14,73 мм.

25. 2,5-диметилгексин-3-диол-2,5 из метилбутинола

В реакцию было взято 13 г едкого кали, 85 мл эфира и 5 г метилбутинола. Загустевшая смесь при ежедневном частом встряхивании была оставлена на пять суток. Содержимое колбы постепенно делалось более жидким. Гидролизу подвергнуто через пять суток. После отгонки эфира получено 1,1 г метилбутинола (22% взятого) и 2,8 г (65,7%) диметилгексиндиола с т. пл. 94°.

Экспериментальная часть синтеза ацетиленовых γ гликолей симметричного строения выполнена при участии Б. Акопян и А. Григорян.

В ы в о д ы

1. На основе синтеза ацетиленовых спиртов взаимодействием ацетилена с кетонами в присутствии едкого кали (метод А. Е. Фаворского) разработан новый способ получения ацетиленовых гликолей. Выхода гликолей достигают 70–80% теоретического.

2. Синтезирован ряд неописанных в литературе ацетиленовых гликолей несимметричного строения взаимодействием ацетиленового спирта с кетонами в эфирной среде в присутствии порошкообразного едкого кали. Выхода достигают 90–95% теории.

3. Дегидратацией ацетиленовых гликолей нагреванием с небольшим количеством *p*-толуолсульфокислоты получен ряд производных дивинилацетилена симметричного и несимметричного строения.

4. Синтезом тетрафенилбутиндиола и диметилдифенилбутиндиола доказано, что энольный механизм не является единственно возможным для реакции конденсации ацетиленового углеводорода с кетонами в присутствии едкого кали.

5. Экспериментально доказано, что в эфирной среде в присутствии едкого кали метилбутинол при стоянии частично превращается в диметилгексиндиол.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Ж. Иоцич — Ж. Р. Х. О., 34, 243 (1902).
2. Л. З. Казарян — Ж. О. Х. 4, 1347. (1935).
3. H. Scheibler und A. Fischer B. 55, 2904 (1922).
4. А. Е. Фаворский — Авторское свидетельство № 31017.
5. А. Бабаян, Б. Акопян и Р. Гюликевхян — Ж. О. Х. 9, 1631, (1939).
6. А. Т. Бабаян — Ж. О. Х. 10, 480 (1940).
7. Ю. С. Залькинд и В. Тетерин — Ж. О. Х. 3, 369, (1933).
8. C. S. Marvel и сотрудники Am. chem. Soc. 58, 972.
9. В. К. Тетерин и А. П. Иванов — Ж. О. Х. 7, 1629 (1937).
10. А. Т. Бабаян — Ж. О. Х. 10, 1177 (1940).
11. А. Т. Бабаян — Ж. О. Х. 8, 578 (1939); Ж. О. Х. 9, 398 (1939 г.).
12. И. Н. Назаров — Изв. Акад. Наук СССР, 3, 683 (1938).
13. А. Е. Фаворский — Ж. Р. Х. О. 37, 643 (1905).
14. G. Dupont — A. ch. [8] 30, 485 (1913).
- 15 и 16. С. 1912, 1, 173.
17. D. T. Mitchell and C. S. Marvel — Am. chem. Soc. 55, 4277 (1933).
18. А. Т. Бабаян — Ж. О. Х. 9, 1410 (1939).
19. А. Т. Blomquist and C. S. Marvel — Am. chem. Soc. 55, 1658 (1933).
20. G. Dupont — Ann. chim. [8], 30, 509.
21. Norman Burkhardt и Nathan C. Hindley I. chem. Soc. London, 987 (1938).
22. Ж. Иоцич — Ж. Р. Х. О. 35, 1273 (1903).
23. H. Rupe и Fr. Kuenzy C. H. 1277 (1931).

„Сырьевые ресурсы меди Армении и перспективы их использования“

Научные труды, том XV, Ереванского государственного университета, Ереван, 1940 г., стр. 37 (на армянском языке).

Названная научная работа кандидата экономических наук доцента Туманяна О. посвящена вопросам перспектив развития одного из основных отраслей народного хозяйства Армении—медной промышленности. Работа, как отмечает автор, является главой подготовляемого им большого труда „Проблемы использования сырьевых и энергетических ресурсов Армении“. Попытка научного подхода к освещению и разрешению поставленной проблемы заслуживает всяческих похвал и поддержки. Особенно следует приветствовать инициативу автора по обобщению существующего фактического материала по сырьевой базе медной промышленности Армении и попытку экономического обоснования путей ее дальнейшего развития.

В первой части рецензируемой работы автор описывает историю развития медной промышленности Армении в дореволюционный и советский периоды. Далее описывается сырьевая база меди и в конце—перспективы развития медной промышленности Армении в ближайшие 10—15 лет.

Несомненно, серьезность поставленных к разрешению задач требует от автора правильного освещения фактов, глубокого экономического их анализа и полной ясности в выводах и предложениях. Однако, к сожалению, работа страдает рядом существенных упущений и ошибок, вряд ли способствующих правильному пониманию перспектив медной промышленности Армении.

Первое, что бросается в глаза при чтении рецензируемой работы—это отсутствие достаточно серьезного, глубокого и полного экономического анализа и обоснования важнейших выводов и предложений автора.

Ряд выводов автора непонятен, либо вызывает резкие возражения. Некоторые данные, приводимые в работе, не соответствуют истине.

Приведем несколько примеров:

1. Образцом поверхностного характера экономического анализа, вернее, отсутствие такового, может служить та оценка, которая дается

автором второму по величине в Армении Агаракскому медномолибденовому месторождению.

После довольно детального описания истории изучения Агарака, его удельного веса в сырьевых ресурсах меди в Армении автор отмечает низкий % содержания как меди, так и молибдена, неблагоприятные(?) климатические условия Агарака. Далее автор отмечает, что, несмотря на указанные недостатки, месторождение имеет крупные промышленные перспективы. На стр. 103 мы читаем: «Ինչպես պղնձի, այնպես էլ մոլիբդենի պարունակությունը հանքավայրի մեջ նվազ է: Կլիմայական պայմաններն աննպաստ են՝ ամառը սառսիկ շոգ, ձմեռը ցուրտ, աշունն անձրևային:

Պաշարների բանակի տեսակետից Փիրզողուզանից հետո ընկալությունը ամենախոշոր հանքավայրն է հանգիստանում. մատնանշված թերություններով հանդերձ նա ունի խոշոր հեռանկար:

Таким образом, буквально в 5—6 строках дается „экономическая оценка“ такого крупного месторождения, как Агарак.

Из этого описания трудно понять, почему Агарак имеет крупные промышленные перспективы? Какие имеет он преимущества и недостатки по сравнению с другими месторождениями вкрапленных (бедных) медных руд Армении и Союза ССР?

Какие это благоприятные экономические показатели, которые придают месторождению крупное промышленное значение, несмотря на низкий процент содержания металлов в руде?

Более чем странно, что автора так „пугает“ климат Агарака, окруженного цветущими колхозами с их богатыми фруктовыми садами. Читателю, не побывавшему в Агараке, определенно покажется, что месторождение расположено в трудно доступной человеку пустыне.

Автору в своем экономическом обзоре следовало бы особо подчеркнуть те благоприятные экономические условия, которые ставят Агарак в число действительно заслуживающих промышленного освоения медных месторождений СССР, в частности:

а) говоря о низком проценте содержания меди и молибдена, следует подчеркнуть весьма хорошие показатели обогатимости руд Агарака и высокую степень извлечения меди и молибдена, что было достигнуто при опытной флотации полупромышленного масштаба;

б) наличие в медной руде молибдена, который оценивается в концентрате в 15—16 раз дороже, чем медь в концентрате*, и в ценностном выражении приравнивает руду Агарака к рудам таких медных месторождений Союза ССР, которые начаты промышленным освоением (Алмалык);

в) возможность получения из руд Агарака попутно с медью и

* Металлический молибден 50—60 раз дороже меди.

молибденом большого количества серного колчедана как сырья для серной кислоты;

г) прекрасные горно-технические условия месторождения, позволяющие частичную эксплуатацию месторождения открытыми работами.

Совершенно недостаточно освещена также и экономика Пирдоуданского медно-молибденового месторождения.

2. При определении темпов роста медной промышленности Армении на первые 10 лет автор исходит в основном из принципа сохранения в 1952 г. того удельного веса, которым будет обладать медная промышленность Армении в соответствующей отрасли народного хозяйства Союза в 1942 г., а также из намеченных партией и правительством темпов роста медной промышленности СССР в целом.

На стр. 111 автор пишет:

«Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի տնտեսաբար կշիռը 1952 թվականին թողնելով Միության պղնձաձուլության մեջ նույնը, ինչ որ 1942 թվինն է, անհրաժեշտ կլինի պղնձի ձուլումը բարձրացնել 1942 թվի համեմատությամբ 350 տոկոսով: ... Ընդհանուր առմամբ 1942 թ. համեմատությամբ պղնձի ձուլումը ՀՍՍՌ-ում կաճի մոտավորապես 3,5 անգամ»:

Ошибочность исходной точки зрения автора очевидна, ибо темпы роста той или иной отрасли промышленности в союзных республиках определяются вовсе не принципами сохранения нынешнего удельного веса в Союзе, а прежде всего и в основном местными сырьевыми возможностями и общей экономикой СССР.

Эта неправильная позиция приводит автора к ошибочному выводу о том, что для обеспечения принятых темпов роста медной промышленности Армении в течение ближайших 10—15 лет представляется необходимым приступить к промышленному освоению (наряду с действующими медными рудниками) лишь одного из двух крупнейших медно-молибденовых месторождений Армении—Агарака или Пирдоудана, и его выбор падает на Пирдоудан.

На стр. 117, отмечая крупное промышленное значение Агарака и Пирдоудана, автор пишет:—«Խնդիրն այն է, թե առաջիկա 10—15 տարիներին ընթացքում շահագործման կարող են դրվել այդ երկու հանքավայրերը միաժամանակ, իսկ եթե ոչ, ապա դրանցից հրի վրա պետք է կենտրոնացնել աշխատանքները»:

Ելնելով այժմյան ուսով հնարավորություններից (կապիտալ ներդրումներ և այլն) և այն բանից, որ առաջիկա 10—15 տարիներին համար այդ ուսյոներին հասնող պղնձի անհրաժեշտ քանակությունը Զանգեզուրի հանքավայրերի հետ միասին կարող է բավարարել դրանցից մեկն ու մեկը,

այդ պատճառով էլ պետք է կանգ առնել դրանցից մեկն ու մեկի վրա միայն».

Таким образом, освоение Аг'аракского месторождения, имеющего все данные быть сданным в промышленную эксплуатацию в ближайшие 2—3 года, откладывается автором по меньшей мере на 15 лет, с чем никак нельзя согласиться.

3. Непонятны и необоснованы предложения автора об обеспечении рудой Алавердского медеплавильного завода.

По данным автора, Алавердский завод до 1940 г. обеспечивался медной рудой из Алавердской группы медных рудников на 55 % (что не верно). На 1941 г. он предлагает снизить этот процент до 25—соответственно увеличивая долю Кафанского медного концентрата с 45 % до 75 % в 1941 г.

Это положение автор связывает с необходимостью усиления в Алавердах геолого-разведочных работ.

Здесь же, через 3—4 строчки, автор предлагает в течение 1940—1942 г. г. долю алавердской руды довести до 50 %, в течение всех 5 лет 4-ой пятилетки—до 25 % и в 5-ой пятилетке—100 %.

Неизлишне привести соответствующую выдержку из стр. 114 и 115. Автор пишет, что, начиная с 1938 г. «*Ղափանից ստացված կոնցենտրատների քանակը կազմել է Ալավերդու գործարանում ձուլվող պղնձի 45 %-ը, նշանակում է գործարանը սեփական հումքով աշխատել է միայն 55 տոկոսով:*

Հաշվի առնելով Ալավերդու հանքավայրի հումքային պետությունների առկա քանակությունը, մենք գտնում ենք, որ 1941 թվականից սկսած, Ղափանից ստացվող պղնձի կոնցենտրատների փոխադրումը Ալավերդի հանքավայր է ու անհրաժեշտ ավելացնել, հասցնելով այն Ալավերդում ձուլվող պղնձի 75 %-ին և գործարանը միայն 25 %-ով թողնել սեփական հումքի վրա»: ... (И тут же, через три строчки) «*Աշխատանքները պետք է գնան այն հաշվով, որպեսզի 3-րդ հնգամյակի երեք տարիներում, 1940—42 թ. թ. ընթացքում գործարանն ի հաշիվ Ալավերդու հումքի, ապահովվի 50 %-ով: 4-րդ հնգամյակում՝ 25 %-ով (ամբողջ 5 տարվա համար) և վերջապես 5-րդ հնգամյակում՝ 100 %-ով:*

Не говоря о наличии противоречий в цифрах, приводимых для одного и того же отрезка времени (1941 г. и 1940—42 г. г.), непонятно, какие это особенности экономики приводят автора к таким стройным цифрам и резким скачкам (от 25 % в конце 4-ой пятилетки до 100 % в начале 5-ой пятилетки).

Ясно лишь одно, что автор и здесь допускает грубую ошибку, предлагая в течение 7 лет переключить Алавердский завод почти целиком на Кафанский концентрат.

Действительно, наличный промышленный запас медной руды в месторождениях Алавердского рудного района не обеспечивает медеплавильный завод медной рудой. Однако, это еще не значит, что

мы должны искусственно уменьшать и то малое количество руды, которую дает Алавердский район своему заводу. Выход из этого положения, бесспорно, один—это максимально форсировать разведку как действующих, так и перспективных медных месторождений Алавердского района; с еще большей энергией и упорством проводить геолого-поисковые работы с применением геофизических методов разведки.

4. При сравнении Агарака и Пирдоудана с экономической точки зрения автор допускает ряд ошибок—в частности по вопросам степени разведанности обоих месторождений, путей сообщения, энергетики и др.

5. На стр. 115 автор, отмечая необходимость проведения широких геолого-разведочных работ в Алавердском районе, как объект первоочередного значения выдвигает собственно Алавердское месторождение (Ленинские рудники). Как известно, это месторождение, будучи в основном выработанным, не имеет сколько-нибудь заслуживающих внимания перспектив.

Основным, имеющим действительно промышленные перспективы месторождением Алавердской группы является Шамлугское месторождение, на котором сконцентрированы сейчас основные геолого-разведочные работы. Значительный интерес для изучения и разведки представляют месторождения Ахтала, Шагали-Элиар и др.

Автор легко бы убедился в этом, если бы он ознакомился с заключениями правительственных комиссий и отдельных авторитетных геологов о перспективах медных месторождений Алавердской группы.

Неизлишне привести соответствующую выдержку из стр. 115:

«Նկատի ունենալով գեոլոգների այն պնդումները, թե բուն իսկ Ալավերդու հանքավայրի հտախուզումը մինչև այժմ կատարվել է մակերեսային շերտերում, ինչպես նաև այն, որ հանքավայրի հյուսիսային սահմանը տակավին ճշտված չէ, անհրաժեշտ է գեոլոգիական որոնումներ ծավալել առավելա տարիներում, նախ և առաջ Ալավերդու հանքերում և ապա Ալավերդու հանքախմբի մյուս հանքավայրերում»:

Хотя здесь автор ссылается на утверждения геологов(?), тем не менее вряд ли кто-либо из геологов, знающих месторождения Алавердского района, согласился бы с его мнением.

Говоря об перспективах Алавердской группы, автор совершенно не затрагивает вопроса использования бедных, вкрапленных медных руд района.

6. К числу неправильных положений следует отнести также ошибочное заявление автора о том, что Пирдоудан является крупнейшим из всех молибденовых месторождений мира (стр. 119). Крупнейшее в мире месторождение Клеймакс в США несравненно более крупное, чем Пирдоудан. В СССР первое место по промышленным

запасам молибдена занимает в настоящее время Тырны-Ауз на Северном Кавказе.

На стр. 102 автор пишет, что Агаракское месторождение расположено в 10 км от одноименного села, в то время как в действительности оно расположено непосредственно у с. Агарак.

Помимо упомянутых дефектов, в рецензируемой работе имеется ряд других более мелких ошибок и неправильных на наш взгляд заключений, перечисление которых не представляется возможным.

Следует отметить еще то обстоятельство, что, говоря о перспективах развития медной промышленности на первые 15 лет, автор совершенно не затрагивает ряд важных, собственно экономических вопросов, связанных с дальнейшим ростом этой отрасли народного хозяйства. К их числу относятся:

1. Вопрос обеспечения медной промышленности электроэнергией и в связи с этим—наиболее экономические в условиях Армении способы переработки медных руд (ватержетная, отражательная и электроплавка). Отсутствие в республике минерального топлива, с одной стороны, и богатые гидро-энергетические ресурсы Армении, с другой—повидомому ориентируют нас в будущем на электроплавку.

2. Вопрос комплексного использования медных руд. Известно, что медные руды содержат серный колчедан—сырье для получения серной кислоты, весьма нужной в различных отраслях народного хозяйства.

3. Вопрос организации в Армении рафинирования меди. При выработке в республике значительного количества черновой меди и наличии дешевой гидро-электроэнергии представляется необходимым и экономически целесообразным организовать в 4-ой пятилетке производство рафинирования меди электролизом, тем более что при этом попутно получается значительное количество медного купороса, в котором нуждается сельское хозяйство Армении.

4. Вопрос о производстве в Армении латуни, дюралюминия и кабеля, так как на месте имеются и будут электролитическая медь, алюминий, цинк и каучук.

В заключение, еще раз отмечая полезное начинание автора, советуем ему свои широкие исследования в области перспектив промышленного использования сырьевых и энергетических ресурсов Армении базировать на строго проверенном фактическом материале, обратить особое внимание на комплексное использование ресурсов, а выводы и предложения обосновать глубоким и всесторонним анализом.

С. МОВСЕСЯН

ՀԱՅ ԱԼՔԻՄԻԱՆ

(Կ. Ղաֆադարյան—Ալքիմիան պատմական Հայաստանում.

Արմֆանի հրատ., Երևան, 1940 թ., էջ 163, գինը 12 ռուբ.)

Ալքիմիկոսները, ինչպես հայտնի է, աշխատում էին ոչ ազնիվ մետաղներից ստանալ ազնիվ մետաղներ—առաջին հերթին՝ ոսկի: Եղել են ալքիմիկոսներ, որոնք ջանացել են գտնել կամ մշակել թանգարժեք քարեր: Վերջապես ալքիմիկոսները հաճախ զբաղվել են ծերերին «երիտասարդացնելու» փորձերով: Դրանց մեջ մեծ էր շառլատանների թիվը: Միջին դարերում ալքիմիկոսները համարվում էին «շար ողիների» հետ գործ ունեցող մարդիկ և շատ անգամ հալածվում էին եկեղեցու թեկադրանքով, որպես վհուկներ և կախարհներ: Այնուամենայնիվ հեռու անցյալում ալքիմիկոսների մեջ կարելի է գտնել ուշագրավ դեմքեր: Նախնական քիմիային դրանք են զարկ տվել: Որոշ վայրերում դրանք հանդես են եկել որպես մետաղագործության, ուսումնասիրական փորձերի, պրիմիտիվ գիտություն ունեցող բանասերների: Դրանք ուսումնասիրել են հին ձեռագրերը, ձեռնարկել են կրոնականների կողմից դատափետվող հետադուրություններ, մշակել են զանազան դեղեր, մետաղներ, աղեր, ներկեր... Կան հին գրավյուրներ, ուր հենց այդպես էլ նկարագծվում է ալքիմիկոսը—բավական մեծ արհեստանոցում՝ շրջապատված գրքերով, անոթներով, լաբորատորիական պարագաներով: Կարելի է ենթադրել, որ այդ ալքիմիկոսները բավական ունևոր են եղել, գուցե շատ սերտ կապված քաղաքային բուրժուազիայի բարձր խավերի հետ: Ահա թե ինչու հին ալքիմիական ձեռագրերի ուսումնասիրության միջոցով կարելի է հասկացողություն կազմել ոչ միայն հնագույն օրերի նախապաշարունակների և պրիմիտիվ գիտության, այլ նաև առևտրի ու տնտեսության մասին: Արմֆանի նոր հրատարակությունը հենց դրա համար էլ հետաքրքրական աղբյուր է—մի նոր աղբյուր, որ հնարավորություն է տալիս պարզել հայ կուլտուրայի պատմության տակավին շատ քիչ լուսաբանված էջերը: Բանասեր Ղաֆադարյանի այդ ուսումնասիրությունն այնքան էլ սովոր չէ: Ալքիմիական ձեռագրերից հանված մի քանի քաղվածքներին կցված է շատ համառոտ մի ներածական նախաբան՝ բաղկացած ընդամենը 54 էջից: Դա ավելի շուտ թողնում է քան ուսումնասիրություն: Ղաֆադարյանը ինքը քիմիկոս չէ և այդ պատճառով սահմանափակվել է ձեռագրերի նկարագրություն: Նախաբանի մեջ չկա ոչ մի ակնարկ արևմտյան և արևելյան հին ալքիմիական գրականության մասին: Ղաֆադարյանը կանգ չի առնում նաև մինչ այժմ հրատարակված գիտական ուսումնասիրությունների վրա: Վերջապես, նախաբանի մեջ չի նկարագծվում պատմական ֆոնը: Չնայած

այդ թերություններին, որպես առաջին փորձ, նրա գիրքը խոշոր արժեք ունի: Ղաֆաղարյանի թուղթիկ ակնարկը և ապա գրքի տեքստային մասը ցույց են տալիս, որ հին հայկական քաղաքներում ալքիմիան անցյալում համարվել է «պատվավոր» ու «բարձր» գիտություն:... «Պարտ է մարդկանց — սաված է մի ձեռագրում,— որ զարուեստս այս գործեն՝ իմաստուն լինին...»:

Ալքիմիկոսների մասին խոսվում է մեծագույն հարգանքով:... «Պարտ է մարդկանց, ասում է ձեռագրի հեղինակը,— որ զարուեստս զայս գործեն մտացի իցեն, և նուրբ, և խորու հասկանան և իմանան...»:

Ալքիմիկոսներից մի քանիսը էնցիկլոպեդիական կրթություն պիտի ունենային, թեև կրոնական մտայնությամբ հավատարիմ են եղել անգամ առաջավոր ալքիմիկոսները: Ալքիմիկոսների աստրոլոգիական պրպտոսֆերը հատկապես կապված են եղել միշտ կրոնական գաղափարախոսություն հետ: Այդ մասին կան բազմաթիվ տվյալներ նորերս հրապարակված մի ուսումնասիրության մեջ (Գուրև — «Աստրոլոգիա և կրոն»):

Հին Հայաստանում, ինչպես նաև ուրիշ արևելյան երկրներում, ալքիմիկոսները խոշոր գործնական աշխատանք են կատարել: Հատկապես հենց դրա համար էլ նրանք մեծ համբավ են վայելել: Ալքիմիայի մասին առաջին անգամ հիշատակում են 12-րդ դարի կիլիկյան հեղինակներ Սարգիս Շնորհալին և Ներսես Լամբրոնացին: Հավանական է, հենց առևտրական բանուկ ճանապարհների վրա գտնվող քաղաքներում էլ հանդես են գալիս հեղինակավոր ալքիմիկոսներ—գյուտարարներ: Հայ հին քաղաքացիներին հայտնի էին բազմաթիվ թարգմանություններ՝ արաբերենից, պարսկերենից, լատիներենից: Այդ թարգմանություններն արդեն ցույց են տալիս, որ քաղաքներում ապրող արհեստավորների և վաճառականների համար ալքիմիան ունեցել է գործնական նշանակություն: Հայ ալքիմիկոսներն էլ, արևելյան բոլոր ալքիմիկոսների նման, զբաղվել են մետաղների ձուլման, օքսիդացման, լուծման փորձերով:

Ղաֆաղարյանն իր նախաբանի մեջ հիշեցնում է, որ ալքիմիկոսները ժամանակին զբաղվել են մի շարք նյութեր՝ կիր, օճառ, ապակի, կավ, ձեթեր, աղբրի ալկալի լուծույթներ, խեժեր, յուղեր, ձյուղ, թափաք ստանալու վերաբերյալ խնդիրներով ու գործողություններով (էջ 27): Ահա հենց այդ գործնական արժեքն էլ նկատի առնելով՝ քաղաքային բնակիչները ալքիմիան համարում էին պատվավոր «արհեստ» — «յոյժ գերագոյն քան զամենայն արուեստս» — «և պարծանք, պատուական և ազնիւ»... Դա, իհարկե, «ծածուկ» արվեստ էր — գաղտնիքները հաղորդվում էին ըստ երևույթին ալքիմիկոսների մոտերիմ աշակերտներին: Անհրաժեշտ է հիշել, որ միջնադարյան ցեխերից — համալսարաններից շատերը նույնպես ծածուկ էին պահում արհեստի առանձին գաղտնիքները: Վենետիկյան և ջենովական օլիգարխիական իշխանություններն այդ մասին հատուկ կանոններ էին մշակում: Վենետիկի մոտ, Մուրանո կղզու վրա հին ժամանակ կային հմուտ ապակեգործների արհեստանոցներ: Արհեստավորները համարվում էին պատվավոր քաղաքացիներ, անգամ ազնվականներ, բայց այդ արհեստավորներից ոչ ոք իրավունք չուներ արհեստի գաղտնիքները հաղորդել ուրիշ երկրի մարդկանց: Երբ 16-րդ դարում մուրանցի արհեստավոր Ջիորջիո Բալլերի-

նոն փախչում է Գերմանիա, վեհետիկյան իշխանության ներկայացուցիչները երկու տարի որոնելուց հետո գտնում են նրան և սպանում¹։ Ալքիմիկոսները, մի քանի «ռեցեպտներ» նկարագրելուց առաջ, հարգանքով հիշում են նաև աստուծո անունը։ Բայց կապված լինելով արհեստավորներին և քաղաքային ամբողջ բուրժուազիային հետ, ալքիմիկոսներից շատերը իշխող կրոնական ավատապետության դեմ մղված պայքարի օրերին ավելի հաճախ կանգնած են եղել ընդդիմադրական հոսանքների բանակում։ Ազատախոհ իմաստասերների թիվը համենայն դեպս դրանց մեջ եղել է բավական մեծ։ Միջնադարյան աշխարհի հերոսներից մեկի՝ Պարացելսի մասին (16-րդ դար) պատմում էին, որ նա եղել է զարմանահրաշ բժիշկ, մարգարե, ոսկի շինող ալքիմիկոս, կախարդ։ Պարացելսը իր գաղտնի-աբովեստի միջոցով ցանկացել է նաև երկարացնել մարդու կյանքը։ Նման ուրիշ գործիչներ էլ շատ են եղել։ Նույնիսկ ենթադրություն կա, որ Փառաստի մասին մի շարք լեգենդներ կառուցվել են այդօրինակ գործիչների կյանքի մասին տարածված պատմվածքների ազդեցություններից։ Տակավին 15-րդ դարում դրանցից շատերը հանդես էին գալիս որպես ազատախոհ գործիչներ։ Մի բանասեր (Բելեցկի) նկատում է, որ հենց դրանց շարքերից են ելնում հոլմանիցմի ակտիվ պրոպագանդիստները. դրանք են զանազան քաղաքներում դասախոսություններ կարդում հին պոետների մասին, քայքայում են նախնական կրոնը։ Այդ միևնույն բանասերը հիշատակում է նաև դրանց դեմ՝ բողոքող մի կրոնականի՝ զայրալից բանաստեղծության մասին։ Այդտեղ կրոնականը ասում է, որ ալքիմիկոսները ավելի շատ հավատում են Յուլիանալին, քան թե մարգարեների ուսմունքին և Քրիստոսի գիտությունը, Բաքոսը դրանց համար աստված է, կարդում են Վերգիլիոսին, փոխանակ Պողոս առաքյալին կարդալու...»։ Միևնույն 16-րդ դարում գրում էին, որ Փառաստն էլ հերետիկոս-կախարդ է։ «Այդ Փառաստը, — ասում է 1531-ին Սերասաիան Ֆրանկը — միատիֆիկատոր է, Մանիխեի հետ միասին նա ենթադրում է, որ իրականում Քրիստոսը չէր կարող ոչ ծնվել և ոչ էլ մահանալ... Հին Կտակարանի աստվածը չար աստված է... կան երկու աստվածներ...» Իտալական և գերմանական քաղաքներում այդօրինակ թափառող գիտուններ, ալքիմիկոսներ, գուլախտական ուսմունքների հետևողներ շատ կային։ Դանի որ հայ ալքիմիական ձեռագրերից շատերը լատիներենից են թարգմանվել, ըստ երևույթի հենց կլիկյան քաղաքներում, ապա ակներև է, որ ձեռագրերի մեջ կարող են լինել ակնարկներ նաև ազատախոհ հին գործիչների մասին։ Կլիկյան քաղաքներում եղել են իտալական քաղաքացիների գաղութներ, որոնք Այասում ունեին նույնիսկ սեփական ինքնավար մարմիններ։ Չմոռանալ, այն էլ, որ թոնդրակյան շարժումների հայտնի ղեկավարի ուսուցիչը եղել է պարսիկ բժիշկ։ Դժբախտաբար բոլոր այդ հարցերը մնում են առանց քննություն և լուսաբանություն Ղաֆադարյանի շատ արժեքավոր գրքի մեջ։ Նա շատ խոշոր գործ է կատարել լույս աշխարհ հանելով հայ կուլտուրայի պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկը։ Լավ թե վատ, հին հայաբնակ արևելյան քաղաքներում տակավին պրիմիտիվ

¹ Свешников, „Тайны стекла“.

գիտությունն ներկայացուցիչների գերերում ժամանակին հանդես են եկել ալքիմիկոսներն էլ: Անցյալի մուսլ ու մթին օրերին դրանք արտահայտել են քաղաքային բնակչության որոշ խավերի շահերն ու մտածությունները: Ժողովածուի մեջ տպագրված քաղվածքները անկատար են: Ալքիմիական ձեռագրերի գիտական ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է քննել բոլոր ձեռագիր աղբյուրները: Բայց այդ քաղվածքներն էլ շատ բան են տալու: Այդտեղ նկարագրվում են՝ հեղուկներ, ներկեր, նախնական քիմիայի մեթոդները, մետաղաձուլման ձևերը և այլն: Սեղմ՝ ունեցեալտների մեջ էլ կան ակնարկներ հին արհեստագործության մասին: Պարզ է, որ հետազայում ձեռագրերի ուսումնասիրությունը պիտի կատարվի քիմիադեաների և պատմագիրների միասնական ջանքերով:

Շատ արժեքավոր են նաև ժողովածուի նյութերը, քաղաքային բնակչության առօրյա—աշխարհարար գրական լեզվի ուսումնասիրության համար: Հին ալքիմիական գրքերի լեզուն շատ յուրահատուկ լեզու է: Ալքիմիկոսները և հայ բժիշկները կարողացել են մշակել փոքր ի շատե պարզ, գրական-գիտական մի նոր լեզու, մշակել են տերմիններ, ուրույն ոճ: Էլ չեմ խոսում այն մասին, որ այդ լեզվի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս պարզել հայ ժողովրդի կուլտուրական կապերը հարևան ժողովուրդների հետ:

Արտ. Կարինյան

В Институте истории и материальной культуры АрмФАН-а.

16-го июня 1941 г. состоялось совещание историков г. Еревана, на котором был заслушан доклад заместителя ответственного редактора журнала „Историк-марксист“ проф. С. Н. Ростовского на тему: „Положение на историческом фронте и задачи журнала „Историк-марксист“.

Докладчик остановился на работе исторических учреждений в республиках Закавказья и нашел, что в этом отношении в Армении ведется огромная работа. Проф. С. Н. Ростовский особо отметил, что среди историков г. Еревана наблюдается общая согласованность, что создает предпосылки для совместной коллективной работы. Докладчик затем изложил план работы журнала и перечислил те основные проблемы, по которым надо было бы писать в журнале „Историк-марксист“.

В прениях выступили:

Проф. док. А. Р. Иоаннисян (проректор Ереванского государственного университета им. Молотова).

Он предлагает давать обзорные статьи библиографического характера; надо, по его мнению, систематически помещать рецензии на поступающую в наши книгохранилища иностранную литературу по интересующим нас проблемам. Во всяком случае из поля зрения журнала не могут выпадать крупные, фундаментальные труды буржуазных историков. Развернутые рецензии на них дают возможность держать в курсе дела работников смежных специальностей.

Журнал много уделяет места статьям из многотомников, имеющих по преимуществу компилятивный характер.

С. Т. Еремян (ученый секретарь Ин-та истории и материальной культуры АрмФАН-а).

В своем выступлении он отметил, что на местах, среди историков национальных республик еще отсутствует взаимная увязка в своей работе. Целый ряд проблем, как, например, проблема этногенеза народов Закавказья, невозможно разработать без взаимной увязки и согласованности. Отдельные проблемы, которые выплывали в процессе работы над многотомниками—вопрос этногенеза народов СССР, в частности Закавказья,—упираются в вопрос первого государства на территории СССР—Урарту. Эти вопросы сообща не разрабатываются. Каждый освещает вопрос по-своему, будучи незнаком с тем, что делается под носом в соседней республике. В журнале должны освещаться такие вопросы, как проблема этногенеза, как проблема дофеодального общества. Пока не будет разрешен вопрос дофеодального или рабовладельческого общества, не будет возможности подойти научно к вопросу генезиса и становления феодального общества. В частности для истории дофеодального общества в Грузии и Армении очень многое обещают ведущиеся в настоящее время раскопки древней столицы Грузии Армази-Мцхета. С этим вопросом тесно увязывается и вопрос периодизации истории, в данном случае армянского народа. В журнале должны найти освещение вопросы о предренессансе и ренессансе на Востоке и т. д.

М. Налбандян (лектор Русского педагогического института).

Он отметил поучительные стороны доклада проф. Ростовского, выдвинувшего ряд неотложных вопросов. Одиночки историки, по его мнению, работают хорошо, но связи между работниками довольно слабы. Созданные ими работы остаются в тени, не доходят до русского, всесоюзного читателя. На страницах журнала „Историк-марксист“ мало появляются статьи, отражающие развитие исторической науки в Советском Союзе. Нужно систематически помещать рецензии на все выходящие на местах книги.

С. Д. Лисициан (старший научный сотрудник Гос. Ист. Музея Арм. ССР).

На журнал „Историк-марксист“ возложена огромная задача — объединить, впаять в единый коллектив всех историков Советского Союза. Приезд проф. Ростовского послужит стимулом для большой спайки в работе историков братских республик, для большего координирования круга вопросов, имеющих общекавказский и общесоюзный интерес. Работники национальных республик должны найти больше места в журнале для освещения на его страницах целого ряда вопросов, имеющих дискуссионный характер.

Журнал должен заниматься также привлечением материалов этнографического характера, как источников для построения истории наших народов. Слабо стоит у нас вопрос подготовки кадров по истории соседних стран. Журнал должен помещать статьи, освещающие состояние исторической науки в ближневосточных странах.

А. М. Эльчибеян (младший научный сотрудник Института истории и материальной культуры).

В процессе нашей работы, говорит он, встречаем целый ряд моментов, которые трудно объяснить без помощи руководящих кадров центра, однако, к сожалению, этой помощи не находишь. Следует в дальнейшем еще более укрепить связи местных работников с работниками исторических учреждений Москвы и Ленинграда.

М. Г. Нерсисян (директор Института истории и материальной культуры АрмФАН-а).

Он приветствует приезд проф. С. Н. Ростовского в Ереван, чем будет положено начало более тесных связей между историками Армении и журналом „Историк-марксист“. В дальнейшем следовало бы повторить подобные выезды к нам.

Передом на историческом фронте Армении наметился после исторических указаний тов. тов. Сталина, Жданова и Кирова.

В Ереване вышел целый ряд интересных работ по истории Армении. У нас налажена тесная связь между старыми и новыми кадрами. К числу наших недостатков следует отнести слабое внимание наших историков к новейшему периоду истории армянского народа.

Для разработки советского периода мы располагаем такими учреждениями, как Музей революции, Центрархив Армении и т. д. Музей революции, к сожалению, научно-исследовательской работой не занимается. В Институте истории и материальной культуры АрмФАН-а намечено организовать сектор по истории Армении XX в. и советского периода. Среди наших кадров замечается некоторая боязнь заниматься современным периодом. С этим явлением надо вести борьбу и постараться установить тесный контакт с Музеем революции и Центрархивом. При наличии богатейших архивных материалов у нас на месте открываются широкие возможности для разработки кардинальных вопросов нашего недавнего исторического прошлого.

В составлении учебника по „Истории армянского народа“ приняли участие почти все историки Еревана. Остались еще в стороне историки, которых также следует привлечь к общей работе.

Журнал „Историк-марксист“ мало уделяет внимания истории развития общественной мысли. Историки Армении обещают давать статьи по актуальным и дискуссионным вопросам. Рецензии, получаемые в центре, при отсутствии компетентных лиц нужно обязательно присылать нам, чтобы избежать подчас весьма грубых ошибок и ляпсусов.

Мы постоянно будем посылать журналу информацию о своей работе.

В заключительном слове проф. С. Н. Ростовский выражает благодарность участникам совещания и выражает надежду, что впредь историки Армении примут в журнале „Историк-марксист“ более активное участие.

С. Еремян

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Содержание

Стр. Էջ

1. Պաշտպանութեան Պետական կոմիտեի նախագահ Ի. Վ. Ստալինի ելույթը աս- դիոյով 1941 թվականի հուլիսի 3-ին	3
Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обо- роны И. В. Сталина 3 июля 1941 года	3
2. Батикян Г. Г.—Расовая теория фашистских варваров	9
Հ. Գ. Բատիկյան.—Ֆաշիստական բարբարոսների աստվածական թեորիան	9
3. Հ. Գյուլիսի-Քեյրյան.—Հիտլերի «Իմ պայքարը» որպես ֆաշիստ մարդակեր- ների ձեռնարկ	23
Гюликехян Г.—„Моя борьба“ Гитлера как руководство фашистов-людоедов	23
4. Овнан Г.—Великая культура великого народа	39
Գ. Հովնան.—Մեծ ժողովրդի մեծ կուլտուրան	39
5. Մ. Ներսիսյան.—Արևիվային մի նոր փաստաթուղթ 1812 թ. հայրենական պատերազմի մասին	45
Нерсисян М.—Новый документ об отечественной войне 1812 года	45
6. Վ. Պարսամյան.—Պարտիզանական կռիվների հերոս Դենիս Դավիդովը 1812 թ. հայրենական պատերազմում	49
Парсамян В.—Герой партизанских боев Денис Давыдов в Отечественной войне 1812 г.	49
7. Բ. Առաքելյան.—Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թվին	55
Արաքելյան Բ.—Восстание армян против арабского ига в 703 году	55
8. Արտ. Ավագյան.—Արևմուտքի առաջավոր գրողները ֆաշիզմի դեմ	63
Авакян Арт.—Передовые писатели Запада против фашизма	63
9. Մ. Ներսիսյան.—Դավիթ բեկի շարժման արձագանքները Վասպուրականում և հարևան դավառներում	73
Нерсисян М.—Отклики движения Давид-бека в Васпуракане и в соседних областях	73
10. Ա. Աբրահամյան.—Ռուքն-էդ-դինի ջախջախումը	77
Абраамян Аш.—Разгром Рукн-эд-дина	77
11. Մ. Աբեղյան.—Վերածնությունը հայոց հին գրականության մեջ	85
Абегян М.—Возрождение в древнеармянской литературе	85
12. Ս. Շալջյան.—Դելմիկները և նրանց արշավանքները դեպի Հայաստան	107
Шалджян С.—Делмики и их походы в Армению	107
13. Տ. Ս. Տեր-Սահակյան.—Կարտոֆիլի միեկնույն պլանրները երկրորդ անգամ ցանկելու մասին	117
Тер-Саакян Т. С.—О вторичной посадке одного и того же клубня карто- феля	117

14. <i>Бабаян А.</i> —Синтез и дегидратация ацетиленовых γ гликолей	121
<i>Ա. Բաբայան.</i> —Ացետիլենային γ գլիկոլների սինթեզի ու դեհիդրատացումը	121
15. <i>Мовсисян С.</i> —„Сырьевые ресурсы меди в Армении и перспективы их использования“. Туманян О.	147
<i>Ս. Մովսիսյան.</i> —Հայաստանի պղնձի հումառւթային ռեսուրսները և նրանց օգտագործման հեռանկարները	147
16. <i>Արտ. Կարինյան</i> —Հայ Ալքիմիան, Կ. Ղաֆազարյան—Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, ԱրմՖԱՆի հրատ., Երևան, 1940 թ., էջ 163, գինը 12 ռուբ.	153
<i>Каринян Арт.</i> —Армянская алхимия. К. Кафадарян—„Алхимия в древней Армении“. Изд. АрмФАН-а, Ереван, 1940 г., стр. 163, цена 12 р.	153
17. В Институте истории и материальной культуры АрмФАН-а	157
<i>ԱրմՖԱՆ-ի Պատմության և Նյութական Կուլտուրայի ինստիտուտում</i>	157

Редакционная коллегия.—Батикян Г. Г. (ответ. редактор), Овнан Г. (зам. ответ. редактора), Меликян О. М., Бунятян Г. [X. Мовсисян С. А., Нерсисян М. Г., Федоров А. А.

Подписано к печати 19/VIII 1941 г.
Об'ем 10 п. л. П. л. 46.800 уч. авт. зн. и 51.500 печ. зн.
Тираж 800. ВФ 8350. Заказ № 281.

Типография АрмФАН-а, ул. Ленина, № 67.